کوردو بزووتنەوەی خەواریج

یەکەم ئەزموونی سیاسی ئیسلام لە هەرێمە کوردییەکانی سنوری خەلافەتدا

ماجد خەلیل

2010

چاپی یەکەم

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

کوردو بزووتنەوەی خەواریج لەسەردەمی ئومەوییەکاندا

بڵاوکراوەی خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا

زنجیرەی ٢٢٨

ناونیشان / سلێمانی –سەرەتای شەقامی مەولەوی– بەرامبەر پالاس

مۆبایل ئاسیا ٠٧٧٠١٥٧٥٠٦٧ – سانا ٠٧٥٠١١٢٨٣٨٨

نرخی (٢٠٠٠) دینارە

کوردو بزووتنەوەی خەواریج لەسەردەمی ئومەوییەکاندا

یەکەم ئەزموونی سیاسیی ئیسلام لە هەرێمە کوردیەکانی سنووری خەلافەتدا

نووسینی

ماجد خەلیل

به ناوی خوای تاك‌و تەنیا

ناوی کتێب کوردو بزوتنەوەی خەواریج لەسەردەمی ئومەوییەکاندا
نووسەر : ماجد خەلیل
تایپ - جوان قاسم
شوێنی چاپ: چوارچرا
نۆبەتی چاپ: چاپی یەکەم ٢٠١٠
تیراژ: ١٠٠٠
نرخ: ٣٠٠٠ دینا
ژمارەی سپاردن (٢٦٦٤) ساڵی ٢٠٠٩

پێرست

دەسپێك ١٠

بەشی یەکەم: سەرهەڵدانی خەواریج وەك بزووتنەوەیەکی سیاسیو ئایینی................ ١٥

باسی یەکەم : ئاماژەکانی لێکترازان لە ڕیزەکانی دەوڵەتی خەلافەتدا...................... ١٦

باسی دووەم: دەرکەوتنی خەواریج وەك بزووتنەوەیەکی ڕامیاریو ئایینی ٢١

باسی سێ یەم: بیروباوەڕەکانی خەواریجو ڕاڤەی زاراوەکانیان ٣٧

باسی چوارەم: دەستپێکی جەنگەکانی خەواریج و دەوڵەتی ئیسلامی......................... ٥١

بەشی دووەم : پەیوەندیەکانی کوردو بزووتنەوەکانی خەواریج ٦٤

باسی یەکەم : سەرنجێك دەربارەی شوێنی جوگرافی هەرێمە کوردیەکان ٦٥

باسی دووەم : دەوڵەتی ئومەویو تێڕوانینیان بۆ ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابوری هەرێمە کوردیەکان ٧٤

باسی سێهەم : خواستی بیروباوەڕەکانی خەواریج لەلای کورد ٨٤

باسی چوارەم: تایبەتکارەکانی نەتەوەی کوردو ڕۆڵیان لە پەیوەندی بزووتنەوەی خەواریجدا ٩٠

بەشی سێ یەم : ڕۆڵی کورد لە ڕاپەڕینەکانی خەواریجدا ١٠٦

باسی یەکەم : کورد لە نێوان لایەنگیری خەلافەت و بزووتنەوەکانی خەواریجدا ١٠٧

باسی دووەم :کوردو بزووتنەوەکانی خەواریج لە کۆتای سەردەمی ڕاشیدین ١١٣

باسی سێهەم : کوردو ڕاپەڕینەکانی خەواریج لە سەردەمی بەهێزیی ئومەویەکاندا ١٢٠

باسی چوارەم : کوردو بزووتنەوەی خەواریج لە کۆتایی دەسەلاتی ئومەوییەکاندا.......... ١٢٤

باسی پێنجەم : ئەنجامو کاریگەرییەکانی کوردو بزووتنەوەی خەواریج.................... ١٤٢

پێشکەشە بە

رابردووی ژیانمان هەورامانی تەخت، پایتەختی هەموو ناسنامەو جوانیەکانو تایبەتکارەکانی نەتەوەیەك.
بە هەورامان ووڵاتی چەندینجار کۆلۆنیکراوو دزراو، ووڵاتی شەبەكو زەنگەنەو زازاکیو زازاییو کاکەییو هەموو ماچۆیەکی رەسەن .
بە خۆم، کە مەحاڵە پێمبگاتو لە ئەوێکدا بدۆزرێمەوە !

سوپاس و پێزانین

هەریەك لەمامۆستاكانی بەشی مێژووی كۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەكان، دكتۆر شوان عوسمان وەكو سەرپەرشتیاری توێژینەوەكەم و دكتۆر حیسامەددین نەقشبەندی و دكتۆر ئاراس فەریق زەینەڵ وەك لیژنەی هەڵسەنگاندنی توێژینەوەكە، زۆر سوپاسیان دەكەم، ئەوان بەتێبینییەكانیان توێژینەوەكەیان دەوڵەمەند كرد، هەروەها دكتۆر سەلاح كانەبی لەڕووی پێدانی سەرچاوەی زانستییەوە جێگای خۆیەتی سوپاسی بكەم.

بەڕێز دیاری كاروان و جوان قاسم سوپاسیان دەكەم كە هەر لەخۆیانەوە ئەم توێژینەوەیان بۆ تایپكردم، ئەوان و كاروان عەبدوڵلای دیزاینەر نەبوونایە مەگەر بە دەستنووس بڵاوم بكردایەتەوە.

هاوڕێكانی بەشی ناوخۆییم (ئارام زەینەدین، سەركەوت هادی، عەبدوڵڵا مەلا ئەحمەد، هێمن خورشید، عەفان مەحمود، عەلی حاجی) ، شەوانە بەدیار چیرۆكە ڕۆمانسییەكانی ناو زانكۆیانەوە كۆڵێ شكستمان باس دەكرد، هەربۆیە لەوشكستە خۆم دەدزیەوەو درێژەم بە توێژینەوەكە دەدا.

پێشەکی دکتۆر شوان عوسمان

دەرکەوتنی ئایینی ئیسلام لە کۆمەڵگای نیمچە دوورگەی عەرەبی ، کە تاڕادەیەکی زۆر دوور بوو لە بنەماکانی شارستانییەت، بەشێکی کەمی پێکهاتەو بونیادە شارستانییەکانی مرۆڤایەتی تیادا بەرجەستە دەکرا.

یەکخستنی کۆمەڵگای نیمچە دوورگەی عەرەبی لەچوارچێوەی یەک ئایینو یەک پێشەواو یەک کیانی سیاسیی و ئایینی، وەرچەرخانێکی گەورە بوو، بەشێوەیەك دەتوانین بڵێین ئەزموونێکی پێشەنگ بوو لەم کۆمەڵگایەدا نەك لەڕووی ئایینی بەڵکو لەڕووی سیاسیی و فەرهەنگیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتییەوە.

لەسەردەمی دوای قۆناغی پێغەمبەرایەتی، واتە سەردەمی خیلافەتی راشیدین، دیدو تێڕوانینی جیا بۆ دەسەڵاتو شەرعیەتی دەسەڵاتو شێوەکاری بۆ دەقەکانی قورئانی پیرۆزو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و بنەما ئابوورییەکانو ... تاد. هاتە بەرهەم. بەڵام ئەم شرۆڤەکاریانە بۆ ئەو دیدو بۆچوونە جیاوازانە کەهاتە پێشەوە، وەنەبێ هەر لەچوارچێوەی جیاوازی لەدیدو تێڕوانینی گفتوگۆو موجادەلە مابێتەوە، بەڵکو چووە قۆناغێکی تر ئەویش قۆناغی گروپو کۆبوونەوەیە لەسەر هەڵوێستو یەکتێڕوانین بۆ لێکدانەوەی دیاردەکانی، یەکێك لەو بوارانە ئایینی ئیسلام ڕێگای پێداوە، دژایەتی کردنی دەسەڵاتی زۆردارو ناشەرعییە، ئەم دەرەتانە بووەتە مایەی ئەوەی لەنێوان دژەکان یەکتر بەناشەرعی دابنێنو تێڕوانینیەو بەڵگەی ئایینی بۆ ئەم لایەنە بهێننەوە، یەکتری پێ تاوانبار بکەن.

لەکاتێکدا ئەم لایەنە لە مەیدای قسەو حیوار دەرچوو، گروپی سەربازیی و سیاسی لێکەوتۆتەوە، یەکەم گروپیش ئەم لایەنەی گرتبێتە بەر، گروپی خەواریج بوون، کەبەشێك بوون لە لەشکری خەلیفە عەلی کوڕی ئەبو تالیب، دوای ڕازیبوونی خەلیفە بە پرانسیپی تەحکیم لەگەڵ لەشکری والی شام موعاویەی کوڕی ئەبو سوفیان، لە لەشکرەکەی چوونە دەرەوەو دواتریش

عەبدوللای کوڕی وەهبی ڕاسبییان کردە خەلیفەی خۆیان‌و نازناوی ئەمیری بڕوادارانیان لێنا، دوای ئەوە خەلیفە عەلی هەوڵی فرەی لەگەڵدان تا بەحیوارو گفتوگۆ توانی ژمارەیەکیان بهێنێتەوە نێو ڕیزەکانی، بەلام هەر ژمارەیەکیان نەگەڕانەوە، دوواجار خەلیفە چەند هەڵمەتێکی بردە سەریان تا لەنەهرەوان زۆرینەیانی لەنێو بردو ڕێژەی (٤٠٠ — ٥٠٠) جەنگاوەریان هەڵهاتن‌و ڕوویانکردە ناوچەی شارەزوور.

لەدووای ئەم ڕووداوە ناوچەکانی شارەزوور و هەرێمی جەزیرەو چیاکان بوونە سێ دەڤەری سەرەکی‌و بنکەی دەوڵەتی خەواریج بەدرێژایی سەردەمی خیلافەتی ئومەوی چەندین جووڵانەوەو ڕاپەرینیان ئەنجامدا دژی خیلافەتی ئومەوی، بەلام ئەوەی جێگای ووردبوونەوەیە ئەوەیە خەواریجەکان لەنێو خۆیاندا چەندین گروپ‌و هاوکات چەندین سەرکردەیان هەبوو، واتە نەبوونی سەرکردایەتییەکی یەککرتوو، هەروەها بەرنامەو فەلسەفەیەکی یەککرتوو، بوویە سیمایەکی دیارو بنەڕەتی خەواریجەکان، کە ئەمەش دوو هۆکاری گرنگ بوون بۆ سەرنەکەوتن‌و پەرتەوازەیان، شارەزوور جەزیرەو هەرێمی چیاکان سێ دەڤەری گرنگی نیشتمانی کوردان بوون، کەوتبوونە ژێر رکێفی فیکری‌و سیاسی خەواریج، ئەوەش وای کردبوو کە کوردیش دوچاری چەندین دیدو فەلسەفەی جیاوازو سەرکردایەتی جیاواز بن‌و لە شڵەژانێکی فیکری‌و سیاسی بژین لەچوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلام‌و ئایینی ئیسلام، ئەمەش بە هۆکارێکی سەرەکی دادەنرێ، بۆ پەرتەوازە بوونی سیاسی‌و فیکری کورد، لەچوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلام.

هەوڵی نوسەر (ماجید خەلیل) هەوڵێکی جدی‌و باشە بۆ دەستنیشانکردنی ئەم لایەنە گرنگانەی سەروو کە باسمانکردن بەشێوەیەکی ئەکادیمی‌و زانستی‌و بەپشتبەستن بەچەندین سەرچاوەو هەروەها شرۆڤە لۆژیکیەکان بۆ لێکدانەوەی ڕوداوەکان. هیوای سەرکەوتن‌و کاری زانستی گەورەتری لێ چاوەڕوان دەکەین.

دەسپێك

بزووتنەوەی خەواریج وەك بیرێكی سیاسی لەسەرەتای بانگەوازی ئیسلامیو دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلامییەوە ئامادیی هەبوو، ئەم بزووتنەوەیە لەكاتو شوێنە جیاوازەكانی سنووری خەلافەتدا لەبەرگو بۆچوونی جیاجیادا خۆی نیشانداوەو بەپێی هەلومەرجو كاردانەوەكان بیری سیاسیانەی خۆیان گەیاندووە، ئەم بزووتنەوە هەنێك جاریش پەرگیرو توندبووەو میتۆدێكی تەكفیری ئاراستەی كردووە، هەندێكاریش دەنگی ڕەخنەو دادی چەوساندنەوەی نەتەوە ژێر دەستەكانی كیانی سیاسی ئیسلامی بووە، زۆر جاریش سەرهەڵدانەكانیان مانادان بووە بەفرەییو ئومەمیەتی ڕاستەقینە بەكردارەكی لەنێو ئەواندا لەدایك بووە، ئەو ئومەمیەتەی لەناوەرۆكی پەیامی ئیسلامدا جاڕی بۆدراو خەلافەتی میراتگری پەیامەكەش بەهۆی تایبەتیكردنی ئیسلام بۆ ئیسلامێكی میللیو چینی سەردەستەو ئەرستۆقرات مراندی. لەبەر ئەوە خەواریج سەرەتاو كۆتاییەكەی بریتی بووە لە بزافێكی سیاسیو تورە لە دەسەڵاتی سیاسی خەلافەت، ئەگەرچی ئەم بزافە لە خوێندنەوەی مێژوو سەرچاوە عەرەبیەكاندا وەك مەزهەبێكی پەرگیر باسی دەكرێتو زیاترخوێندنەوەكان لە ڕێڕەوە مەزهەبیەكەیاندا دەكرێت، بەڵام لەڕاستیدا هەر پەنابردنێكی ئەم گروپە بۆ تێكستو دەقە ئاینییەكان تەنها قەڵغانێك بووە بۆ بیرورا سیاسیەكانیان، لەبەرئەوە بزووتنەوەی خەواریج لەئاكامی ململانێی نێوان عەلیو موعاویەو كێشەی تەحكیمەوە لەدایك نەبوو، ڕاستە لە پانۆرامای ڕووداوەكانی دوای پێغەمبەردا ئەوان خەملینو لەدایك بوون، وەلێ ئەوان دەرهاویشتەی كاڵبوونەوەی ئەو بەرگە سەركەرەی سەردەمی جاهیلی نێوان عەرەبەكان بوون، ئەو بەرگەی نەریتەكانی دەمارگیریو خێڵایەتیو ململانێی

جەنگە نێوخۆییەکانی بۆ ماوەیەکی کاتی سڕکردبوو، ئەو بەرگەی سەر لەنوێ لووی ژیانەوەی کردەوە بە پەیکەری بێ رۆحی هوبەلو لاتو عوزاو هەزاران بوتی تردا لە شێوەی موعاویەو یەزیدو مەرواندا، کە بەندی بنچینەیی ئیمامەتو شوراو فەرمانڕەوایەتیان گواستەوە بۆ ویراسەتو پشتاو پشت، هەر ئەوانیش ئیسلامیان لە پێشکەوتنخوازیو ئومەمیەت دوورخستەوەو مانای جوانو هێزی فرەییان لێکاڵکردەوە، ئیتر ئەو ئیسلامەی بەنیازو رەنجی سوهەیبی رۆمیو بیلالی حەبەشیو سەلمانی فارسیو کاوانی کوردیو عەرەبە دەشتەکیەکان تەمای بوو مرۆڤایەتی رزگاربکات، کەوتە دەستی پیرێ واعیزو سوڵتان کە نیپۆتیزمو پوڵو کورسیو دونیا خرپکردبوونەوەو لەو پێناوەدا لەپێشەوەی هەموو نەیارەکان رەمزەکانی بنەماڵەی پێغەمبەریان مل پەراندو وەك ئاردی نێو درکێ پەرتو گومەساریانکردن. هەر بۆیە ئیسلام بەشێوەیەکی گشتی لە دووای خەلیفەکان راشیدینەوە زۆربەی کات خۆی لەنێو بزووتنەوە رزگاریخوازیەکانی گەلانی بن دەستدا دیتۆتەوە، نەك لە دەسەڵاتی ستەمکارانەی خەلیفەکاندا . چونکە لە دووای پێغەمبەر هێدی هێدی بنەما کلتوریکانی ئەو ژینگە کۆمەڵایەتیە لەژێردەستی خەلیفەکاندا زیندووبوونەوە، هەربۆیە خەواریجکانیش دەکرێت دەرهاویشتەی ئەو لادانەی سەردەمی پێغەمبەر بێت کە لەسەر دەستی خەلیفەکانو والیەکان کاری بۆدەکرا.

بزووتنەوەی خەواریج لە سەردەمی ئومەویەکاندا واتای ئومەمیەتی راستەقینەی لەخۆیدا جێبەجێکرد، ئەم بزووتنەوەیە وەك بزاڤێکی رامیاریو ئایینی لەنێو نەتەوەو گەلانی موسڵمانی ناعەرەبدا پێشوازیەکی جدی لێکرا، خەواریج یەکەمین رووبەڕووبوونەوەی دەسەڵاتی سیاسی خەلافەت بوو لەنێو خودی موسڵماناندا، لەونێوەندەدا گەلی کورد دەسپێکی رووبەڕووبوونەوەکانی خۆی لەچوارچێوەی ئەم بزووتنەوەیەدا رووبەڕووی خەلافەت کردەوە. کورد لەپێش هەموو گەلانەوە دژی دیسپۆتیزمی خەلافەت راپەڕی، نەتەوەی کورد یەکەمین نەتەوەی موسڵمان بوون کە نەیارانی خەلافەتیان لەخۆگرتو

واتایەکی ئینسانیو یەکسانخوازیان دایە بزوتنەوەکەیان، ئەم هەڵوێستەی کوردان لەتەواوی هەرێمەکانیان ئۆپۆزسیۆنێکی سیاسی چالاکو بەهێزی لە رووی خەلافەتدا درووستکرد، بەجۆرێك لەناو عەرەبەکانیشدا بێجگە لە قورەیشیە ئەرستۆقراتە فەرمانڕەواکان هەمووان ئومەمیەتێکی دروستو مانایەکی ئینسانیان دایە پەیامی ئیسلام، لەبەر ئەوە جەنگی خەواریجو خەلافەت جەنگی کلتورەکان بوو، لە هەرشوێنێك کلتوری عەرەبی لەبەرگی خەلافەتو ئیسلامدا ئامادەیی هەبوبێت، کلتورە جیاوازەکانیش نەیارو ئۆپۆزسیۆنی ئەو شوێنە بوون، هەر بۆیە دەبینین کوردان بە لەبەرچاوگرتن تایبەتکارە نەتەوەییەکانیان پێکهاتەی کلتوری خۆیان لە بیری مەزدەکیەتی یەکسانی خوازو زەردەشیەتدا زیندوودەکردەوەو ئیسلامێکی میللی کوردییان قەبووڵ بوو، نەك ئیسلامێك کە بۆنو بەرامەی سیاسەتو بەکارهێنان بداتو رەنگو رووی هۆزو تیرەو نەریتێکی دیاریکراوی بەسەردا زاڵبێت.ئەو مانایەیان دەدایە بزاڤە یاخی بووەکانی خەواریج لە هەر شوێنێکی خەلافەتدا ئامادەییان هەبووبێت، لەبەرئەوە ئەگەر هەر جەنگانێکی کورد لەسەردەمەکانی فتوحاتدا دژی خەلافەت ئامادەیی هەبوبێت، ئەوا نیازی دەسەڵاتی ساسانیەکان ئاراستەی کردووە، یاخود هەر بڕیارێکی ئاشتیو پێشوازیکردنێکی ئیسلام بوونی هەبوو بێت لە پرۆسەی بەئیسلامکردنی ناوچە کوردیەکاندا، ئەوا بێزاری کوردان بووە لەدەسەڵاتی ساسانی، بەڵام مانای ڕووبەڕووبونەوەکان کاتێك بەبایەخە کە ئەزموونی سیاسی خەلافەت لەنێوچە کوردیەکاندا مومارەسەکراوە، ئەگەر نا لە سەرەتاوە کورد خۆی خاوەنی ڕووبەڕوبونەکان نەبووە، بەڵکو ساسانیەکان تەحەکومیانکردووە، لەبەرئەوە لەوکاتەدا بڕیاری ئاشتی، قبوڵکردنی دەسەڵاتێکی سیاسی بوو نەك ئاینێکی نوێ، یاخود جەنگکردنەکانیش دژی دەسەڵاتی سیاسی خەلافەت بووە نەك پەیامەکە، لەبەر ئەوە نەجەنگ کردن بۆ ئێستای کورد نەنگی بووە کە ئێستای ئیسلامخوازەکان بەو جۆرە پێناسەی دەکەن، نە ئاشتی قبوڵکردنی خەلافەتیش مانای پیاهەڵدانو پێشەنگایەتی کوردە بۆ ئیسلام، بەڵام

لەوكاتانـەی کـەکیانی سیاسـی خەلافـەت حـوکم دەکـاتو ڕاپـەڕین سـەر هەڵدەدات، ئەو کاتانە ڕاوەستانو لێکدانەوەکان دەستپێدەکات، بایەخی ئەم توێژینەوە لەوەدایە ئایا ڕاپەڕینەکانی کورد دژی دەسەلآتی سیاسی خەلافـەت لەکوێی پەیامی ئیسلامیدان، ئەوە ڕەدکردنەوەی ئەو پەیامەیە یان درێژەدانـە بەو پەیامە؟ لـەم توێژینەوەیـەدا یەکـەمین مامەڵـەی سیاسیانەی دەسـەلآتی خەلافەت لەتەك کوردانو ناوچەکانیان خراوەتەڕوو، بایەخی ئـەم توێژینەوەیـە ئەزموونی کوردانمان پیشاندەدات لەگەڵ یەکەمین نمونەی دەسەلآتی سیاسـی ئیسلامی لە نێوچە کوردیەکاندا، هەر بۆیە خستنە ڕووی ئەم قۆناغە نومایـانی سـەرەتاکانی کلتورێکـە کـە بـۆ یەکـەمجار خزاوەتـە مێـژووی ، ئـەمڕۆش ئـەم کلتورە پێکهاتەی بـەرینی ژیـانی تـاك بـەتاکی کوردانـە، هـەر بۆیـە پانۆرامـاو ڕووداوەکانی ئەو قۆناغە مەرجی سەرەکی تێگەیشتنێکی زانستیانەی هـەموو کوردێکە لەمەڕ مامەڵەکردنەکانی لەتەك پەیامو مێژووی ئیسلامیدا.

ئـەم توێژینەوەیـە لەچوارچێوەی ناونیشانی (کـوردو بزووتنـەوەی خـەواریج لەسـەردەمی ئومەویەکانـدا) دابەشـکراوە بـۆ سێبەشـی سـەرەکی" لەبەشـی یەکەمدا باس لە دەرکەوتنی خەواریج وەك بزافێکـی سیاسـیو ئـایینی کـراوە، لـەم بەشـەدا بەچـەند باسـێك تـەواوی فاکتـەرەکانی دەرکـەوتنو خـەمڵینیان خراوەتەڕوو، دواتر بیروو ڕاو گروپەکانیان تیشکیان خراوەتە سەر.

بەشـی دووەم تایبەتـە بـە هۆکارەکـانی پەیوەنـدی نێـوان کـوردانو بزافـی خەواریج، لەو بەشەدا بەسێ باس فاکتـەرەکانی خـودی خـەواریجو دەسـەلآتی سیاسـی ئومەویـەکانو پێکهاتــەی کلتـوریو ئـابوریو کۆمەلآیـەتی کـوردان دەستنیشانکراوە، کە هەریەك لەو سێ ڕەهەندە مانـای پەیوەندیـەکان دیـاری دەکەن.

بەشـی سـێهەمیش پەیوەسـتە بـە بەشـداری کـوردان لـە بزووتنـەوەکانی دژ بەخەلافــەت، لێرەشــدا هــەموو ئــەو ڕاپەڕینانــەی کــوردو خەواریجــەکان بەدەرهاویشتەو کارەکانیانەوە خراونەتەڕوو، دواتریش ئاکامو کاریگەریـەکانی ئەم پەیوەندیە بۆ خودی کوردانو دەوڵەتی سیاسی ئومەویەکان خراوەتە ڕوو.

دیاره بۆ نوسینی ئم توێژینەوەیە کەڵك لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی ئەو قۆناغە وەرگیراوە، بەتایبەت سەرچاوەکانی" تەبەری، ئیبن کەسیر، ئیبن ئەسیر، مەسعودی، یەعقوبی، بەلازری، ئیبنولجوزی، ئیبنولقەیم، دەینەوەری..هتد، هەروەها لەدیاریکردن شوێنەکانیشدا سود لە کتێبەکانی" صورة الارض، المسالك والممالك، فتوح البلدان"وەرگیراوە، بۆ سود وەرگرتن لە ڕاڤەی بیرو ڕاکانی خەواریجو لێکدانەوەی هۆکارەکانیش کەڵکمان وەرگرتووە لە نوسینی ڕۆژهەڵاتناسانو ناعەرەبەکان تاوەکو زانستی تر ڕاڤەی هۆکارەکان بکەین، بەدەر لەوانەش تەواوی نامە ئەکادیمیەکانی زانکۆکانی موسڵو هەولێرو سلێمانیو بەغداد سودیان لێوەرگیراوە، هەربۆیە پێمان وایە توانیومانە ڕووی درووستی قۆناغەکان مانایەکی زانستی پێبدەین.

سەبارەت بەگرفتەکانی بەردەم ئەم نوسینەش دەتوانین بڵێین پەرتەوازەیی نوسینەکانو نادیاری نوسینە مێژووییەکانی ئەوقۆناغەی مێژووی کورد توێژەر لە دیاریکردنی زانیاری زانستیو بێلایەن ماندوو دەکات، هەرچۆن بێت ئەم نوسینە وەك یەکەمین نوسینی مێژویی لەمەڕ ئەو قۆناغە هەسیارە بەزمانی کوردی دەکرێت بایەخی تایبەتی خۆی هەبێتو شوێنی سەنگینی خۆیبگرێت.

بەشی یەکەم

سەرهەڵدانی خەواریج
وەك بزووتنەوەیەکی سیاسی و ئایینی

باسی یەکەم :

ئاماژەکانی لێکترازان لە ڕیزەکانی دەوڵەتی خەلافەتدا

سەردەمی پێغەمبەر (د.خ) تا ئەوکاتەی کۆچی دوایی دەکات، ڕیزەکانی موسڵمانان بەدەرنەبوون لەسەرپێچیکاران* و دووڕووەکان، وەلێ ئەوکات نەیاندەتوانی بەڕاشکاویی و بەئاشکرا ئەوەی لەناخیاندایە نومایانی بکەن[1]، پاش ئەوەی پێغەمبەر (د.خ) کۆچی دوایی دەکات، ئیتر لێرەوە یەکەم ناکۆکی دیار لەسەر مەسەلەی خەلافەت و جێگرتنەوەی پێغەمبەر (د.خ) سەرهەڵدەدات، یاخۆ ڕوونتر بڵێین مەسەلەی خەلافەت و جێنشینبوونی پێغەمبەر دەبێتە دیارترین پاساوی ناکۆکیەکان و لێرەوە هەناوی ئەو کۆمەڵگا تەندرووستەی سەردەمی پێغەمبەر (د.خ)، نەخۆشییەکانی لە شێوەی دیارکەوتنەوەی نیشانەکانی سەردەمی جاهیلی و دەمارگیری و هەستی پاوانخوازی دەسەڵات و گرفتە ئابوریەکانی نیمچە دورگەی عەرەبی سەر هەڵدەداتەوە، سەرەتا گرفتەکان لە دەوری شوێنگرتنەوەی دەسەلات لە دوای پێغەمبەر کۆبوونەوە، ئەوانەی نوێنەرایەتی بۆچوونە جیاوازەکانیان دەکرد لەسەر مەسەلەی جێگەگرتنەوەی پێغەمبەر بریتی بوون لەم گروپانە:

١ - کۆمەڵێك وایان دەبینی پێویستە خەلیفە و شوێنگرەوەی پێغەمبەر(د.خ) لە بنەماڵەی پێغەمبەر بێت و کەسێك بێت لەوان.

٢- کۆمەڵێکی تر ئەو مافەیان لە پشتیوانەکانی شاری مەدینەدا دەبینیەوە.

ئیتر لە چوارچێوەی ئەم دوو گروپەدا زەمینەکانی ناکۆکی چەکەرە دەکات و کەشێکی بەهاری بۆ سەوز بوونی چەندەها گروپ و هۆزو ئایدیای جیاجیا لە

ماوەکانی تردا دەڕەخسێت، بە جۆرێك پیاوانی موژە پێدراوی بەهەشتو پایە سەرەکیەکانی بانگەوازی ئیسلامیی‌و خودی بنەماڵەی پێغەمبەر (د.خ) دەبنە جەمسەرێکی ململانێکان‌و واقیعی دونیاگەرایی‌و سیاسەت شوێنی بۆ قیامەت ژیان‌و بۆخوا ژیان تەسك‌و تەریك دەکات.

دیارە لە پاش کۆچی پێغەمبەر، بەشێوەیەکی گشتی‌و لەگەڵ بوونی هەندێ ناکۆکیدا موسڵمانان بەگشتی بەڵێنیان بە ئەبوبەکری سدیق دا [٢٠]، ئەم بەڵێندانە لەکاتێکدا بوو عەباسی کوڕی عەبدولموتەلیبی مامی پێغەمبەر لەسەرەتای ململانێکاندا دەیەویست کاروباری خەلافەت لەدەستی بنەماڵەی‌و نەوەی هاشمدا بێت، تەنانەت لەکاتی خراپبوونی ڕەوشی تەندروستی پێغەمبەر(د.خ)، دەستی عەلی کوڕی ئەبوتالیب دەگرێت‌و پێی دەڵێت: "بەخوا تاچەند ڕۆژێکی تر تۆ جێنشینی پێغەمبەریت"[٢١] هەروەها پشتیوانەکانیش (الانصار) کاتێك پێغەمبەر کۆچی دوایی دەکات، ئەوان هەموویان لەکەپری (بنی ساعدە) لەدەوری سەعدی کوڕی عوبادەی دەمڕاستیان خڕدەبنەوەو بەکۆچ کردووەکان ڕادەگەیەنن:" لەدوای سوپاس‌و ستایشی خودا، دەمانەوێ بڵێین ئێمەین پشتیوانی خواو بەشی هەرە زۆری سوپای ئیسلام، ئێوەیش ئەی کۆچ کەران دەستەو کۆمەڵێکن لەئێمە، بەڵام ئێوە هاتوون دەتانەوێ مافمان داگیر بکەن‌و لەکاروباری خەلافەت پشتگوێمان بخەن"[٤]. هاوکات سەرەڕای بوونی ئەم وردە ناکۆکیانەش زۆرینەی عەرەبە سەحرانشینەکانی دوورگەی عەرەبیش دەستیان کرد بە هەڵگەڕانەوەو ئیتر ملیان بۆ خواستەکانی دەوڵەتی خەلافەت لەمەدینەدا نەدا، بەجۆرێك موحەمەدی کوڕی ئیسحاق ئاماژەی پێدەکات‌و دەڵێ: "لەکاتی کۆچی دوایی پێغەمبەر (د.خ) جگە لە دانیشتوانی مەککەو مەدینە هەموو عەرەب لەئاینی ئیسلام پاشگەزبوونەوە، لەوانەش هۆزەکانی ئەسەدو غەتفان‌و کیندەو ڕەبیعەو تەمیم‌و هتد"[٥]. لەلایەکیترەوە لەدۆخێکی وەهاشدا هەڵسوکەوتی دەسەڵاتدارانی خەلافەت‌و بۆچوونەکانی هاوەڵانی پێغەمبەر بۆ چارەسەری ئەوگرفت‌و مەترسیانە لێك دوورو جیاواز بوو، بەجۆرێك هێندەی نەمابوو بگاتە

ڕادەی لێکترازان. تا لەئاکامدا ئەبوبەکری سدیق بڕیارێکی مێژووی دەداتو دەڵێ:" بەخوا ئەگەر بزنێك یا ئەو گوریسەی کە وشتری زەکاتی پێدەبەسترێتەوە، بەمنی نەدەن هەروەك دەیانهێنا بۆ پێغەمبەر(د.خ)، ئەوا لەگەڵیان دەجەنگێمو دەجەنگم لەگەڵ کەسانێك جیاوازی دەخەنە نێوان زەکاتو نوێژ"٦. هەروەها دەتوانین دەسپێکی تری جیاوازیەکان لەسەر ناردنی سوپاکەی ئوسامەی کوڕی زەید بۆ شام بخەینە ڕوو، چونکە هەندێك لەلایان وابوو ئەو سوپایە خاستر وایە دەرنەچێتو لەمەدینەدا بمێنێتەوە بۆ ڕووبەڕووبونەوەی هەڵگەڕاوەکان، وەلێ سەبارەت بەم گرفتەش ئەبوبەکر ڕایگەیاند: "سوپایەك ناوەستێت لەکاتێکدا پێغەمبەر (د.خ) بەڕێی خستووە"[٧]. لە ڕاستیدا تا ئەوکاتە کاریگەریەکانی مۆڕاڵی پێغەمبەر(د.خ) زیندوو بوونو بڕیارە یەکلاکەرەوەکانی ئەبوبەکر بەربەستی بەردەم جیاوازیەکان بوون، بە جۆرێك لەسەردەمی خەلیفەی دووەم عومەری کوڕی خەتابدا(١٣-٢٣ك / ٦٣٤-٦٤٣ ز) تەواوی ناکۆکیەکان بەرەو نەمانو کەمی چوون، چونکە عومەر لە پرۆژە دادگەریەکەیدا بەردەوام هێزو فشاری توندی بۆ هەر نەیاریەو باوێکی مەترسیدار لەپێشچاوگرتبوو. بەمجۆرە لەو ماوە کورتەدا لەسەردەستی موجاهیدو زانایان خەڵکی بەلێشاو* موسڵمان دەبوون، ئیتر ئەو سەردەمە سەردەمی فراوانخوازی سنوورەکانی خەلافەتو فتوحاتەکانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا بوو٨. بەڵام بەتیرۆرکردنی خەلیفەی دووەمو دەسەڵات گرتنەدەستی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەففان (٢٣-٣٥ك / ٦٤٣-٦٥٥ز)، سەردەمێکی نوێو گۆڕانێکی نوێ لەڕامیاری دەرەوەی خەلافەتدا هاتە گۆڕێ، چونکە لەبەرامبەر هێزی ئەو کاتەی دەوڵەتدا نەیارانی خەلافەت چەکێکی نوێیان بەکارهێنا، ئەویش چەکی ناکۆکی خستنە ناو موسڵمانان بوو٩، چونکە لەوکاتەدا زەمینەی لێکترازانو پاساوی جوداخوازی لەمامەڵەی ڕامیاریانەی خەلیفەی سێهەمدا ئاسانکاری بۆ کرابوو، تا لەچوارچێوەی مەکرو پلانەکانیاندا خۆشەویستی عوسمانی کوڕی عەففان بۆ بنەماڵەی ئومەویو چۆنیەتی دابەشکردنی سامانو دابەشکردنی زەوی بەسەر خزمەکانیانداو

بوونی نزیکەکانی بنەماڵەکەی بەکاربەدەستو گۆڕینی هاوەڵە یەکەمینەکانی ئیسلام بۆ نزیکەکانی خۆیو دانانیان لەپۆستە باڵاکاندا باشترین پاساوی تێکدەرانەی دایە دەستی نەیاران، سەرەتاش دانانی خزمەکانی بەوالی هەرێمەکانی خەلافەت کرایە بەڵگەیەکی زیندوو بۆ دژایەتیکردنی عوسمان، لەکۆتایشدا لەچوارچێوەی نەخشەو پلانەکانیاندا بەئاشکرا تیرۆریان کردو شەهید بوو. لێرەوە گەمەی مەهامە سیاسیەکان گەرمتر دەبێت، هەربۆیە شەهیدکردنی خەلیفە عوسمان خاڵی ناکۆکیو ئاژاوەکانی قوڵترکرد کردەوە١٠، لەدوای عوسمان، عەلی کوڕی ئەبوتالیب(٣٥-٤٠ک ٦٥٥-٦٦١ز)، لەلایەن زۆرینەی موسڵمانانەوە هەڵبژێردراو کرایە خەلیفە. وەلێ لە سەر وەختی ئەم خەلیفەیەشدا لەسەر کێشەی سەندنی خوێنی عوسمان، موسڵمانان بەشێوەیەکی گشتی لەگوێ ڕایەڵی کردنیدا دابەش بوون بۆ دووبەرە، بەرەیەکیان داوای دەکرد تۆڵەی خوێنی عوسمان گورجو بە زوویی بسێنرێت، ئەم بەرەیە ئەوانە بوون کە لەفەرمانی عەلی دەرچوون، ئەوانیش بریتی بوون لە عائیشەی خێزانی پێغەمبەرو تەڵحەی کوڕی عوبەیدوڵلاو زوبەیری کوڕی عەووام١١، ئەوان سەردارو سەرکردەی دەرچووانی بەرەی دژ بە عەلی بوون، ئەمانە بەهاوبەشی یەکتری سوپایەکیان ڕێکخست بۆ نەیاری خەلیفە، تا کار گەیشتە ئەوەی لەجەنگی ناسراو بە جەمەل دا (٣٦ک/ ٦٥٦ز) * ڕووبەڕووی یەکتربونەوەو لەئاکامدا لەبەردەم سوپای خەلیفەدا تێکشکان.

لە ڕاستیدا ئەم جەنگە برینێکی قوڵو کلتورێکی ترسناکی سەردەمی جاهلی زیندووکردەوە، بە جۆرێك ئیبن خەلدون پێی وایە ڕشتنی خوێنی یەکتری لە سەر کورسیو دەسەڵات ئەنجامی ئەو پێکدادانانە بوو کە ڕیشەیەکی کولتوریو بۆماوەیی هەبوو لەنێو عەرەبەکاندا، ڕۆژهەڵات ناسانیش ئەم جەنگە وەك پەڵەیەکی ڕەش لە مێژووی یەکەمینەکانی ئیسلام باس دەکەن، کە هیچ وەك یەکیەك لەنێوان ئەم مێژووەو خودی پەیامەکەدا نیە تاوەکو بانگەشەی مومامەرەسەکردنی بکرێت.

دواتریش هەر لەسەر ناکۆکییەکانی سەندنەوەی خوێنی عوسماندا موعاویەی کوڕی ئەبوسوفیانی ئامۆزای سوپایەکی لەخەڵکی شام کۆکردەوەو بڕیاریدا لە ژێر سایەو پەرچەمی خەلافەت دەربازبێت*، ئەوەبوو ئەویش لەژێر ناوی خوازیارانی خوێنی عوسمان خۆی بۆ جەنگ ئامادەکرد، لەبەرامبەریشدا خەلیفە عەلی سوپایەکی ڕێکخست بۆ هێنانەوەی موعاویەو خەڵکی شام بۆ ژێر سایەی خەلافەت، سەر ئەنجام لەجەنگی سەفین دا*، هەرچەندە خەلیفە سەرکەوت، بەڵام بەگرتنەبەری سیاسەتو مەکری سیاسی، موعاویە داوای ناوبژیوانی کرد١٢، ئەم ناو بژیوانیکردنە یەکەم زەمینەی ڕەخساو بوو بۆ ئاشکراکردنی بانگەوازو بزاڤی خەواریج، کە بەهۆی چەندین هۆکاری پێشینەوە بەتەواوی خەملیبوون و ئیتر کاتی ئەوە هاتبوو خۆیان ڕابگەیەنن.

باسی دووەم:

زەمینەی دەرکەوتنی خەواریج وەك بزووتنەوەیەکی ڕامیاریو ئایینی

دەرکەوتنی خەواریج وەك بزووتنەوەیەکی ڕامیاریو پاشان ئایینی تەنها پەیوەست نیە بەکێشەی پێشەوایەتی (الامامة)ە وە، ئەو کێشەیەی کەململانێیەکی قوڵو جەنگێکی خوێناوی قوڵی تێکەڵ بەمێژووی موسڵمانانو کیانی سیاسی دەوڵەتکرد.
دیارە سەرهەڵدانی ئەم هێزە بەرهەمی کۆمەڵێ هۆکارە، بەجۆرێك وەکو ڕەوتێکی ڕامیاریو ئایینی لەو قۆناغە مێژووییەدا خۆی نومایانکرد لێرەدا ئاماژە بە گرنگترین هۆکارەکانی دەرکەوتنیان دەدەین.

یەکەم: لادان و بەرهەڵستیەکانی سەردەمی پێغەمبەر(د.خ)

گێڕانەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کەهەندێك ڕووداوی سەردەمەکەی خۆی سەرەتاکانی دەرکەوتنی ئەو بزووتنەوەیەن١٣. هاوکات زۆرێك لەسەرچاوەکانیش هەوڵیانداوە سەرەتای دەرکەوتنی ئەو تێزە فیکریو سیاسیە بگێڕنەوە بۆ سەردەمی ناوبراو١٤. لەبەرئەوە دەکرێت یەکەم نیشانەی ئەم هزرە مەترسیدارەی سەر قەوارەی یەکێتی ئیسلامیی بگەڕێتەوە بۆ ڕەهەندە بەرهەڵستکاریەکانی سەروبەندی ژیانی پێغەمبەرایەتی پێغەمبەر(د.خ)، ئیتر لەوێوەو لەسەردەمی خەلیفەکانی ڕاشیدین ناکۆکیەکان تەشەنە دەکەنو زلدەکرێن، بەشێوەیەك لەسەردەمی خەلیفەی سێهەم بەرهەڵستکاریەکان خۆیان وەك قەوارەیەکی دژی یەکێتی نەتەوەکان ڕادەنوێنن، بەرادەیەك گەیشتنە ئەوەی کە لەسەردەمی عەلی کوڕی ئەبوتالیبدا یاخی بوونو سەنگەرگرتن دەستپێکردو لە دەرهاویشتەکانی جەنگی سەفینیشدا بەئاشکرا جیابوونەوە ڕوویدا١٥.

سەبارەت بەلادانەکانی سەردەمی پێغەمبەریش ئەوا هەر لەئاماژەکانی پێغەمبەرەوە دیاردە گەلێك ڕەوتی لادانەکان دیاریدەکات، گرنگترین ئاماژەش فەرمودەیەکە کە هەریەك لەپێشەوایانی فەرموودە لەئەبو سەعیدەوە هێناویانە، سەرەتا بوخاری گێڕاویەتەوە:" کاتێك پێغەمبەر (د.خ) دەسکەوتەکانی جەنگی حونەینی دابەشکرد زولخوەیسیرەی تەمیمی هاتو وتی: پێغەمبەری خودا دادپەروەربە، پێغەمبەریش(د.خ) فەرمووی هاوار بۆ تۆ، ئەگەر من دادپەروەر نەبم کێ دادپەروەرە ؟ لەم کاتەدا عومەری کوڕی خەتاب فەرمووی ئەی پێغەمبەر (د.خ) ڕێگەم بدە تا لە ئەستۆی بدەم؟، ئەویش فەرمووی، نا لێی گەڕێ، بەخوا لە پشتی ئەم پیاوە کەسانێك درووست دەبن نوێژوو ڕۆژووی ئێمە لە چاویاندا کەمە، بەلآم ئەوانە لەدین دەردەچن، هەروەك چۆن تیرێك لەکەوانێك دەردەچێت، لەپێشو دووای

خۆشیان هیچ نابینن"١٦. بەپێی ئاماژەکان ئەو پیاوە زولخوەیسیرەیەو لەهۆزی سەحرانشینی تەمیمە١٧. جگە لەمە پێشەوایان موسلیمو بوخاری لەزۆر شوێندا بەگێڕانەوەی جیاواز باسی زولخوەیسیرە دەکەنو باسی ئەوە دەکەن کە لەنەوەی ئەم کەسایەتیە نەتەوەیەك درووست دەبن کە لەدیندا زۆر رۆدەچن، هەروەها قورئان هێندە بەساردی دەخوێنن، کە ناگاتە گەروویان١٨، لەبەرئەوە سەرچاوەکان ئەم پیاوە بەیەکەم کەس دادەنێن کە پێیانوایە خەواریج لەوەوە دەستپێ بکات، هەر ئەو سەرچاوانە ناوی تەواویشی بەحەرقوسی کوڕی زوهەیری سەعدی دەبەن١٩. هەروەها ئەم کەسە ئەوەی لەبارەی نیشانەکانی لەشو لاریەوە دەوترێت، ئەوەسە کەپەنجە توتەی کوڵ بووە، یان دەوترێت مەمکدار بووە. بۆ نمونە خەلیفە عەلی بەئاماژە بەفەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ) لایەنگرانی خۆی لە تایبەتمەندیو سیمای خەواریجەکان ئاگادارکردووەتەوەو فەرمویەتی: "کۆمەڵێك پەیدا دەبن ملکەچ ناکەن، چۆن تیر لە کەوان دەردەچێت ئەوانیش ئاوا لەئایین دەردەچن، نیشانەی ئەم کۆمەڵەیەش ئەوەیە کە سەرکردەکەیان پەنجە تووتەی کوڵە"٢٠. هەروەها دەوترێت پێغەمبەر فەرموویەتی نیشانەی ئەو کۆمەڵەیەی کە دەردەچن سەرکردەکەیان پیاوێکی ڕەشەو یەکێك لە دەستەکانی وێنەی مەمکی ئافرەتە یا وێنەی پارچە گۆشتێکەو دەلەرێتەوە، لەکاتێکیشدا پەیدا دەبن کە ڕیزی موسڵمانانو کیانی سیاسیی ئیسلامیی پەرتەوازەن. هەروەها ئەبو سەعیدی خودری* دەڵێ:" من شایەتی دەدەم ئەو ناساندنەی زولخوەیسیرەم لە پێغەمبەری خودا بیست، هەروەها شایەتیش دەدەم کاتێ عەلی ئەوانەی کوشت، لەوێندەر ئامادەبووم، ئەوکات تەرمی ئەو پیاوەیان هێنا، کە هەمان وەسفو سیفەتی تیادابوو کەپێغەمبەر(د.خ) باسی کردبوو٢١. هەروەها لە گێڕانەوەیەکی تردا دەڵێت پێغەمبەر فەرموویەتی: "(تمرق مارقە عند فرقە من المسلمین یقتلها اولى الگائفتین بالحق" لەرێ دەرچووان، کاتێك لەرێ دەردەچن موسڵمانان لە پەرتەوازەییدان، نزیکترین یەك لەو دوو دەستەیەی لە ڕاستییەوە نزیکە، شەڕیان لەگەڵ دەکەن"٢٢. بەمجۆرە بەو

بەڵگانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە حەرقوس بەیەکەم کەس دادەنرێت لە دامەزرێنەرانی بیری خەواریج، چونکە ئەم کەسایەتییە ڕۆڵی بینی لەیەکەم سنوور شکاندن لەسەردەمی پێغەمبەر (د.خ) ٢٣، هەروەها یەکێك بوو لەوانەش کە دژی سیاسەتی خەلیفە عوسمان بوو، تەنانەت بوو بە نوێنەری هەڵگەڕاوەکانی بەسرەو دەرچوو بۆ مەدینە بۆ کوشتنی خەلیفە عوسمان٢٤. هەروەها لەجەنگی سەفیندا لەناو سوپای عەلیدا بوو، یەکێکیش بوو لەو گروپەی لەسەر مەسەلەی ناوبژیکردن لەڕیزی عەلی جیابوونەوە و لەگەڵ خەواریجەکان دەربازی کوفەو نەهرەوان بوو٢٥. تا دواجار لە جەنگی نەهرەواندا لەنێو ئۆردووی کوژراوەکاندا دۆزرایەوەو لاشەکەی لەمەیدانی جەنگیٚ کەوتبوو. لەم کاتەدا عەلی بەپشتبەستن بە زانیاریەکانی پێشوەختی پێغەمبەر لەناو کوژراوەکاندا گەڕا تاوەکو دۆزییەوە. سەرچاوەکان دەڵێن کاتێك عەلی تەرمی حەرقوسی دۆزییەوە مژدەی کوژرانەکەی دا بەشوێنکەوتوانیو کڕنوشی برد بۆ خودای تاقانە، پاشان ووتی :" پێغەمبەری خودا ڕاستی فەرموو". لەوکاتەدا یەکێك لەهاوەڵان پرسیاری لەخەلیفە کرد، ئایا لەپێغەمبەرت بیستووە حەرقوس لەم بەرەیەدا دەکوژرێت ؟ عەلی لەوەڵامدا فەرمووی: بەوخوایەی کە جگە لەخۆی پەرستراویتر نیە، لەپێغەمبەرم بیستووە"٢٦. بەم جۆرە لە دەرهاویشتەی ئەم ڕووداوانەدا دەگەینە ئەو ئاکامەی، کە بەڵیٚ لەسەردەمی پێغەمبەری ئیسلامدا نایارانی بانگەوازو پەیامی ئیسلام شێوازی دژایەتییان تەنها لەجەنگی بەرەییدا نەبوو، هەروەکو چۆن لەسەرەتای بانگەوازدا قورەیشیەکانو خزمە نزیکەکانی پێغەمبەر(د.خ) ئەو ڕێگایەیان گرتەبەر، بەڵکو کەسانێك لەدەورو پشتی پێغەمبەر ئامادەبوونو خواستی دژایەتیان بەنهێنی پیادەدەکرد، ئەوان لەو عەرەبە دەشتەکیو کۆچەرانەبوون، کە بڕوای تەواویان بەبەڵگەکانی پێغەمبەر (د.خ) نەبوو، یاخود کەسانی نزیکی خۆی بوون کە نەیاندەتوانی لەبەرامبەر هەیمەنەو دەسەڵاتی کاریزمی پێغەمبەر(د.خ) ملکەچی خواستەکانی نەبن، هەروەکو چۆن زۆرێك لەوانە تا دوا ساتی زاڵبوونی پێغەمبەرو فەتحی مەککە

دژایەتیان کردو پاشان بەناچاری تەسلیمی لێخۆشبوونەکەی پێغەمبەر بوون، ئەمانە هەموو ئەو یارانەی پێغەمبەر بوون کە لەگەڵ بچوکترین دەرفەتو بۆشایی خۆ زیندووکردنەوەدا مەیلی زەعامەتو ئەرستۆقراتیەتی ڕابردوو دەکەوتەوە مێشکیان، هەربۆیە لەم ڕێڕەوەداو لەگەڵ دوورکەوتنەوەی زیاتری زەمەنیی لەسەردەمی پێغەمبەر (د.خ) ماوەی لێکترازانەکانیش زیاتر دەردەکەوتن‌و پەردەی مەبەستە شاراوەکانی دەوروبەرەکەش خێراتر هەڵدەدرایەوە. یاخۆ پێمان وایە بڕیاری لێخۆشبوونی پێغەمبەر بۆ ئەبووسوفیان لەکاتی فەتحی مەکەدا بڕیاریی سازشکردنی ئیسلام بوو لەتەك نەریتە کۆنەکان‌و تایبەتمەندی‌و عورفی عەرەبی‌و قورەیش، چونکە ئەوان بەبێ خاوەنداریەتی بوونی جۆرێك لەپلەو پایە ئامادەنەبوون دەست لە پێگەی ڕابردوویان بەربدەن، وەلێ ئەم سازشە لەسەر حسابی ئەسڵ‌و فەرعی ئایینەکە نەبوو، بەڵکو سیاسەتی دەڵەتداریێتی ئیسلام حەوجێ بە جۆرێك لە دیپلۆماسیەت هەبوو بۆ خڕکردنەوەی ئەو خەڵکانەی کەمیراتگری سەروەری‌و کورسی‌و پۆستەکانی هۆزایەتی نێوچەکە بوون.

دووەم: دەمارگیری هۆزایەتی‌و کاریگەری لەسەر دەرکەوتنیی بیری خەواریج

لە پێش ئیسلامدا عەرەبەکانی بادیەو نیمچە دوورگەی عەرەبی ڕوویەکی دیاری ململانێکانیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیاندا بریتی بوو لە تایبەتمەندیەکانی ژیانی هۆزایەتی، لەبەر ئەوە دەکرێ بڵێین ململانێکانی ئەو ژیانە کۆمەڵایەتییە فاکتەری زۆرینەی کوشت‌و بڕی نێوخۆییان بوو، چونکە هەمیشە لەو ژیانەدا لە هەوڵی مانادان بوون بە شانازی‌و سەرکەوتن‌و زاڵبوون بەسەر هۆزی ئەوی تردا، ئەوان بەردەوام شانازییان بە هۆزەکانیانەوە دەکردوو توندڕەوانە بەرگریان لێدەکرد٢٧. توندڕەوی‌و دەمارگیری عەرەب شتێك بوو قابیلی فەرامۆشکردن‌و سڕینەوە نەبوو، یا خۆ ئەوەی ئیسلام بەوانی کرد، سڕبوونێکی کاتی‌و شاردنەوەیەکی کورت بوو، ئیتر دەبوو جارێکی تر

ڕووداوەکانی داحس و جەنگەکانی ئەوس و خەزرەج لە بەرگی جەمەل و سەفیندا دووبارە بکەنەوە. ڕاستە بە هاتنی ئیسلام، ئەم پەیامە نوێیە ئەوانی ڕاهێنا بەنەمانی دەمارگیری*، چونکە لەو پەیامەدا مرۆڤەکان فێردەکران یەکسان بن و هیچ گەل و هۆزێك لەوی تر بالاَ نەبوو٢٨، بەڵکو بالاَ بوون بەسترابوو بە باوەڕداریی و بەندایەتییەوە، بەم جۆرە بیروباوەڕی ئیسلامی هەوڵێك بوو بۆسڕینەوەی بیرووباوەڕی هۆز پەرستی و گواستنەوەی بیرو باوەڕو پەیامێکی مرۆڤانە بۆ چوارچێوەی تێکڕای گەل و نەتەوەکان، چونکە پەیامی ئیسلام لەبنەڕەتەوە پەیوەندی خێڵەکی عەرەبی دەگۆڕی و هەوڵی دەدا لەو کێشە ناوخۆیانەی کەسنوور تەسکی و کەم دەرامەتی و لاوازی ئابووری نیمچە دوورگەی عەرەبی درووستی کردووە ڕزگاریان بکات٢٩، هەربۆیە فتوحاتی ئیسلامی هەوڵێك بوو بۆ فراوان کردنی ڕووبەری جوگرافی و کەم کردنەوەی کێشە ناوخۆییەکانی ناو خێڵە عەرەبییەکان ٣٠، بەلاَم لەگەڵ بوونی گوتارێکی لەم جۆرەی ئیسلامدا عەرەبە دەشتەکییەکان تەنها بەرگی ڕواڵەتی ئیسلامیان پۆشی بوو، ئەوان لەناخەوە بەر پرسیارەتی کرداری ئەو پەیامەیان هەڵنەگرت ٣١، خودای گەورەش ئەم ڕاستییە باس دەکات و دەفەرموێت (الا عراب ا شد كفرا ونفاقا)* ٣٢.

سەبارەت بەڕاستی ئەو بۆ چوونەمان چەندین نمونەی مێژوویی ئەوە دەسەلمێنن، دیار ترینیان هۆزی گەورەی بیابان نشینی بەنوحەنیفە بوون، ئەوان خۆیان ڕێکخست بۆ بەرگری لە هۆزەکەیان و بڕوایان بە موسەیلەمەی درۆزن* هێنا، ئەم هۆزە گەورەی بادیەی عەرەبی لەناسکترین کاتی ڕەوشی ئالۆزی کیانی سیاسی ئیسلامدا گەورەترین بزافی هەڵگەڕانەوەیان دژی ئەوکیانە و کۆڵەکە ئابوریەکەی ڕاگەیاند، کەخۆی لە نەدانی زەکات و بانگەشەکردن بۆ پێغەمبەرایەتی و بردنی پیرۆزیەکانی دین دەبینیەوە، ئەوان ڕایانگەیاند دژی قوریش و بڕیاری نەدانی زەکاتیان دا. تەنانەت ئەم شێوازە بوو بە نەریتێك و بیرێکی سیاسی باو، کە دواتر دەرەوەی دوورگەی عەرەبیشی گرتەوە٣٣. ئەوەی یارمەتیدەری ئەم بیرە سیاسیە بوو ڕەنگدانەوەی

دەمارگیری‌و هەستی خۆ بە جیاواز زانینی قورەیشیەکان بوو، کە تەواوی نەتەوەو هۆزو کلتورە جیاوازەکانی زۆربەی کات لەسەنگەرێکدا مۆلّدەدا دژ بە ئەرستۆقراتیەتی قورەیش‌و هەر بەناوی پەیامی ئیسلام‌و زانیاریەکانیەوە بزاڤەکەشیان جۆشیپێدەدا. ئەمەش هەوانتەوە هەر لەخۆوە نەبوو، چونکە قورەیشییەکان وەك چینێکی سەردەستەو ئەرستۆکرات بەرەبەرە لەخۆبایی دەبوون‌و دونیاگەرایی ڕووی لێ کردبوون، ئەوان وا گومانیان دەبرد زەوی ئیسلام تەنها مولّکی خۆیانە، بۆنموونە سەعدی کوڕی وەقاس، نزیکترین هاوەڵی پێغەمبەر، کە ئەو دەمانە والی کوفە بوو، ئەوەی لەبارەیەوە دەگێڕنەوە یەکێك بووە لە والییە دڵسۆزەکانی دەوڵەتی مەدینە، بەڵام هەڵوێستێکی ئەو پیاوە جێگەی تێڕامانە کە دەیوت بە ئەهلی ڕەشە خاك کەمەبەستی ئەهلی عێراقە:" زەویەکانیان هەمووی مولّکی قورەیشە"٣٤. ڕەنگە وتەی ئەم والیە لەواقیعی بالآدەستی قورەیشیەکانەوە سەرچاوەی گرتبێت، بەجۆرێك ئاسایی بووە والیەکی نیەتپاك‌و دڵسۆزی خەڵك، هەستێکی دەمارگیریانەی لەوجۆرە دەربڕێت، ئاخۆ والیەکانی دی کە هەوڵی کورسی‌و ململانێی هۆزایەتی بالآدەستی کردبوون چ گوتارێکی ئازار دەروو چی پەیامێکی پێچەوانەی ئیسلامیان گەیاندبێت؟، بەمجۆرە ئەرستۆکراتییەتی قورەیش‌و نیپۆتیزمی سەردارەکانیان لە هەموو بەرەیەك زیاتر کەڵکی وەرگرت٣٥. ئەمەش زەمینەیەك بوو ڕاستەوخۆ کاریگەری بەجێ هێشت لەسەر دەرکەوتنی خەواریج. دیارترینی ئەم بەڵگەیەشمان کە پاڵنەری هۆزایەتی دەکاتە پێوەر بۆ سەرهەڵدانی گرووپی خەواریج، بریتییە لەو ڕووداوەی، لەکاتێکدا دەیانویست نوێنەرێك دیاری بکەن بۆ ناوبژی کردن لەناو سوپای خەلیفە عەلی دا ڕوویدا، ئەوەبوو زۆرێك لە هۆزەکانی عەرەب ڕازی نەبوون عەبدوڵلای کوڕی عەباس* نوێنەری خەلیفە عەلی بێت، چونکە زۆربەی سوپاکەی عەلی لەبیابان نشینەکان بوون‌و هۆزگەرا بوون، مادامەکێ عەبدوڵلای کوڕی عەباس لە بنەماڵەی خەلیفەیە، خواستی ئەوە لەکەللەیدان ئەبو موسای ئەشعەری ببێت بە نوێنەر بۆ ناو بژیکردن، ئیتر بۆ دواجار خەلیفە زۆری

لێکراو ئەبوموسا کرایە نوێنەر٣٦. بەمجۆرە سوپاکەش بەناچاری ڕازی بوون بەنوێنەرایەتی ئەبو موسای ئەشعەری، تەنها لەبەر ئەوەی قورەیشی نەبوو٣٧. ڕۆژهەڵاتناسان زۆرتر ئەم دیاردەیە بەرچاو دەخەن، لەوانە لێکۆڵەری فەرەنسی (دیمۆمبین)ە کەدەڵێ: "بوونی زۆرێك لە هۆزەکانو ژمارەیەکی زۆری مەوالی لەڕیزەکانی خەواریج دەرئەنجامی بانگەوازی یەکسانی خوازی ئەو تاقمە بوو"، چونکە هەموویان کوکبوون دژی گەماروّدانی خەلافەت لەلایەن قورەیشییەکانەوە* ٣٨. هەرئەمەش بوو زۆربەی هۆزەکانی ماندا بەتایبەتی هۆزی گەورەی تەمیم کە یارمەتی خەواریج بدەنو گەورەترین نرخ بە پێکهاتەی عەقڵیو مرۆیی ئەو هێزە بدەن ٣٩. بەجۆرێك زۆرێك لەسەربازو سەرکردەکانیان لەهۆزی ئەوان بوون، تەنانەت وتراوە:" بزووتنەوەی خەواریج لە ئامێزی بەنو تەمیمو لەژێر ئاڵای ئەو هۆزەدا گەشەی کردو لەدایك بوو"، هەروەك چۆن سەرکردە یەکەمینەکانیشیان هەموویان لەهۆزی تەمیم بوون، لەوانە حەرقوسی کوڕی زوهەیری سەعدی، مەسعەری تەمیمی، عروەی کوڕی ئەدییەی تەمیمیو براکەی مەرداس٤٠ ، هەموویان لەو هۆزە بوون. بەدەر لەهۆزی تەمیم لە هۆزەکانی تریش سەرکردەی دیار هەبوون، لەوانە سەرکردە پێشینەکانی وەك (عەبدوڵلای کوڕی کەوای یەشکری، موعازی کوڕی جووەینی تایی، عەبدوڵلای کوڕی وەهبی ڕاسبی)، ئەمانە گشتیان لە هۆزە جیاوازەکانی عەرەب بوون. کەواتە پێکهاتەیەکی هۆزگەرایی لەو جۆرە لەناو ڕیزەکانی خەواریجدا ئەوە دەسەلمێنێ کە دەرچوونی ئەو گروپە پاڵنەرێکی هۆزایەتی لەپشتەوە بووە، پاڵنەرێك کە فشارەکانی لە هەیمەنەو لوتە لایی قورەیشیەکانەوە وەرگرتبوو لە بەرانبەر پەرێز خستنی ئەواندا لە بەشداری سیاسیدا، هەربۆیە لەماوەی قۆناغێکی دوورو درێژ لە مێژووی خەواریجدا، تەنها قورەیشییەك لە ڕیزەکانیان نابینرێت٤١، لەکاتێکدا خەواریج هیچ کاتێك لەدەمارگیرییان دژی قورەیش نەوەستاوون، جگە لە ماوەیەکی کورت نەبێت لەسەردەمی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز (٩٩–١٠١ك، ٧٢٢–٧٢٣ز)٤٢، لەو کاتەدا زوحاکی کوڕی قەیسی خارجی بەڵێنیدا بە عەبدوڵلای

عومەری کوڕی عەبدولعەزیز، کە ئاشتی بەرپابکەن، دیارە ئەو سەردەمە پاڵنەری هۆزایەتیو دەمارگیریی لەفەلسەفەی حوکمی ئومەویدا بەرەو کاڵبوونەوە دەچوو، بۆیە خەواریجەکانیش ڕازی بوون بەئاشتی، ئیدی بەدرێژایی حوکمی ئومەویو عەباسیی لەتەواوی ئەدەبیاتی خەواریجدا بەئاشکرا ململانێی هۆزایەتی تێبینی دەکرێت دژی قورەیشو هەیمەنەی نارەوای ئەو چینە ئۆتۆکراتو سەردەستە٤٢، چونکە ئەوان لەژێر سێبەری ئیسلامدا حوکمێکی ئامۆرالیان جێبەجێدەکردو بەردەوام پاساویان بۆکارە نائەخلاقیو مۆراڵیەکانیان بە پشگیری تەزویری دەقەکانی ئیسلام دەهێنایەوە، ئەمەش هەمووی ئەوە دەسەلمێنێ سەرهەڵدانی خەواریج ڕوویەکی هۆزگەراییو دواتریش ئیتنیو نەتەوایەتی بوو لەناو موسڵمانانـدا ٤٤.

سێ یەم: سەبەبەکانو زەمینەی دەرکەوتنی بزووتنەوەی خەواریج.

ئایینی جولەکە وەك ئایینێکی ئاسمانیی لە پێش ئیسلامەوە لە ناو نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بوونی هەبوو، ئەوان لەسەردەمی ئیسلامدا هاوشان لەگەڵ عیساییو ئاگرپەرستەکان پاشماوەکانیان دەستیان کردەوە بەپلانگێڕان بۆ زیندووکردنەوەی بوونی ڕابردوویان، لەم ڕێگایەشیاندا کەوتنە پلانگێڕانو دروست کردنی پڕوپاگەندە دژ بە خەلیفەو والییەکان٤٥. لە ڕاستیدا دیارترینی پاشماوەکانی ئەم ئایینانە کە لۆژیکیانەو بە بەرنامە کاریان لەسەر لەقکردنی پایەکانی خەلافەت دەکرد، بریتی بوون لە جولەکەکان، ئەوان لەو سەردەمەدا بەنهێنیو بەڕێکخراوەیی خۆیان لە مەتەرێزی هەر بۆنەو ئاژاوەو بۆشاییەکی سیاسەتی ئیسلامیدا حەشار دابوو، ئەوان لەهەرێمە دوورە دەستەکانی خەلافەتەوە کاتی ئەوەیان بۆخەملی کە ئیتر ڕووبەڕووی قیەمو

سیاسەتی خەلافەت ببنەوە، هەربۆیە لە نێو سەبەئیەکانەوە دەسپێکی بەرهەڵستکاریان دەستپێکرد. سەبەئیەکان پۆخڵەواتو گەندەڵیەکانی دامەزراوەکانی خەلافەت هۆکاری زیاتر جۆشانی هەستی ئایینیو قین لە دەسەلأتداری والییەکانیان بوو، ئیتر ئەم رەگەزانە وەك هێزێکی بەرهەڵستکاری خەلافەت خۆیان لەرێکخراوێکی نهێنیدا بینیەوە، ئەم رێکخراوە لە تەواوی شارە گەورەکاندا رێکخراو و شوێنکەوتوانیان وەك تۆرێکی پەیوەندیو بەشێوەیەکی نهێنی لە ناو خۆیاندا پێکهێنا.

لقەکانی ئەم رێکخراوە لە هەریەك لە ویلایەتەکانی کوفەو بەسرەو میسردا هەبوون، هەندێ رەگەزیشیان لەشامو مەدینەدا هەبوو، هاوکات سەرکردەی ئەم رێکخراوە جولەکەیەك بوو لە جوولەکەکانی یەمەن، ئەم سەردارە بانگەشەی موسڵمان بوونی خۆی لە سەردەمی خەلافەتی عوسمانی کوڕی عەفاندا ڕاگەیاند بوو ٤٦، بۆ خۆیشی ڕەچەڵەکی خانەوادەکەی دەگەڕاوە بۆ هۆزی ئەزدو ناسراو بوو بە عەبدوللای کوڕی وەهبی ڕاسبیی.

هەندێ دەڵێن عەبدوللا جولەکەیەکی خەڵکی سەنعا بوو، کە دایکی ژنێکی ڕەشپێست بوو، ئەم پیاوە لەسەردەمی خەلیفە عوسماندا، دوای ئەوەی بەڕواڵەت موسڵمان بوو، ئیتر بە مەبەستی بانگەوازکردن بۆ نەیاری دەوڵەت کەوتە گەڕان بە ناوچە ئیسلامیەکاندا٤٧، ئەم هەوڵەشی بۆ چێکردنی رێکخستنێکی نهێنی بوو، لە ئاکامدا ئەم رێکخستنەوەو بانگەوازە هزریو مەکراویەکانی بەجۆرێك فراوان بوو کە بەسرەو کوفەو میسری گرتەوەو دواجار گەیشتە ئەوەی مەدینەی پایتەخت داگیربکەنو خەلیفە عوسمان لەچوارچێوەی پلانێکی دارێژراودا بکوژن٤٨*.

دواتریش ئاژاوە گێران پاش هەوڵە سەرکەوتووەکەیانو بۆ نەوروژاندنی رایگشتی لە دژیان، بەڵێنیاندا بە عەلی کوڕی ئەبوو تالیبو لە ڕیزەکانی سوپای ئەو خەلیفەیەدا بەشێوەیەکی کاتی خۆیان حەشاردا.

دیارە مەبەستی سەرەکیشیان لەو کارەدا داوا نەکردنی خوێنی عوسمان بوو لێیان٤٩، ئیتر سەرەتای ناکۆکییەکان بەتەوژمێکی نوێ دەردەکەوتن،

بەجۆرێ گرفتی سەرەکی خەلافەت لەو کاتە ناسکەدا بوو بە گرفتی دژزینەرەی بکوژانی عوسمان‌و شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵیان، کە بەئاشکرا لەنێو سوپای خەلیفەدا هەبوون‌و خۆیان ڕێکخراوانە مەلاس دابوو.

ئەمەش ئاماژەیەکی ترسناکی لە لێکترازانی ڕیزەکانی خەلافەتدا لەگەڵ خۆی هێنا، چونکە بۆچوونی جیاواز لەنێوان موعاویەی کوڕی سوفیان کە والی بوو لەشام، هەروەها لەگەڵ تەڵحەی کوڕی عوبەیدوللاو زوبەیری کوڕی عەووامدا لە هاوەڵە پێشین‌و بەراییەکانی ئیسلام دروستببوو دژی خەلیفە عەلی، ئەمەش بەبۆنەی ئامادەیی بکوژەکانی عوسمان لەڕیزەکانی سوپاکەیدا.

بەمجۆرە لە دەرهاویشتەی پلانی سەبەئیەکاندا بۆچوونە جیاوازەکان هەردوو جەنگی جەمەل‌و سەفینیان لێکەوتەوە، سەرئەنجام دوای هەردوو جەنگی خوێناوی جەمەل‌و سەفین خۆیان وەك رەوتێکی ئاشکرای سیاسی راگەیاند٥٠.
لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین میکانیزمی کاری سەبەئیەکان خۆی لەخۆیدا ئەوەمان پێ دەڵێت کەهێزێکی سیاسی بوون‌و ئامانجی تایبەتیان هەبووە، پێکهاتەی ئەم هێزە سیاسییەش بریتی بووە لەسەبەئیەکان، چونکە هیچ جیاوازیەك لەنێوان سەبەئیەکان‌و خەواریجەکان نەکراوە٥١، تەنانەت حەرقوسی کوڕی زوهەیری سەعدی دامەزرێنەری بیری خەواریج لەگەڵ سەبەئیەکان لە کوشتنی خەلیفە عوسماندا بەشداربوو٥٢. ئەمانە هەموو بەڵگەی بوونی سیاسەتی سەبەئیەکان بوو لە بەگشتی کردنی بیروڕاکانیان وەك هێزێکی دەرچوو لەناو بازنەی خەلافەت، دووا جاریش بەشێوەیەکی ئاشکرا سەبەئیەکان‌و هاوبیرانیان بەڵێن دەدەن بە عەبدوللای کوڕی وەهب کە سەرکردەکەیان بوو٥٣، بۆ ئەوەی سەر لەخەڵکی بشێوێنن‌و نەیاری دەوڵەتی مەدینە بن. ئیتر عەبدوللا بانگەوازەکەی سەرەتا لە حیجازەوە دەستی پێ کردوو دوواتر بەسرەو کوفەیشی گرتەوەو لەمیسردا نیشتەجێ بوو.

دیارە لەسەرەتادا ویستیان بانگەوازەکە لە شامەوە بێت، بەڵام دەریانکردن‌و قاویانداُن، چونکە شامیەکان لەتەك سیاسەت‌و مەودای کاری خەلیفە عوسمان‌و موعاویەی خزمیدا یەکیاندەگرتەوە، هەر بۆیە بانگەوازەکەی

عەبدوللایان لەوێ بەبڵاووکردنەوەی بێ باوەڕیەو لادان لێکدەدایەوە٥٤. هبۆنمونە ئەو لەوێدا ڕایگەیاند بوو سەرم سوڕدەمێنێت لەوەی کە دەوترێت عیسا لە ئاخر زەماندا دەگەڕێتەوە، بەلام موحەمەد لە ئاخیر زەماندا نا گەڕێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کەخودای گەورە فەرموویەتی"(ان الذی فرض علیك القران لرد اك الی معاد)"٥٥.

هۆکارێکی تری ئەوەی کەنەیانتوانی لە شامدا دەستپێبکەن، ئەوە بوو کە دەڤەرەکانی شام زیاتر هەواداری موعاویە بوون، ئەوانیش بە سەختی داکۆکیان لە زوو سەندنی خوێنی عوسمان دەکردوو دژی خەلافەت بوون، کە ئەمەش لە بەرژەوەندی هێزی مەلاسدراوی سەبەئیەکان نەبوو لەڕیزەکانی خەلیفەدا، بەمجۆرە سەبەئیەکان بنکەی سەرەکی خۆیان لە میسردا جێگیر کردوو کردیانە پێتەختی خۆیانو عەبدوللا خۆی سەرپەرشتی دەکردن.

ڕێکخستنی سەبەئیەکان لە کوفەش بەزیدی کوڕی قەیسو ئەشتەری نەخەعی لێپرسراویان بوو، ئەوان تۆڕەکەیان دەبرد بەڕێوەو کاروباری بەسرەش لەدەستی حەکیمی کوڕی جەبلە بوو٥٦. ئیتر عەبدوللا لە دەسپێکی کارەکانیاندا وەسیەتی دەکرد بۆ لایەنگرانی، کە یەکەمجار بەتانەو تەشەردان لە والیو ئەمیرەکان دەست پێبکەنو بەناوی فەرمان بەچاکەو ڕێگری لەخراپەوە کاربکەن، بۆنمونە ئەو لەسەرەتادا دەیووت عوسمان بەناڕەوا بووە بەخەلیفەو دەبێت پلەو پۆست جێی بهێڵێت بۆ عەلی*.

بەم جۆرە شوێنکەوتوانی عەبدوللا دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی درۆو پڕو پاگەندە دژ بەئەمیرو والییەکانو درۆکانیان لەنامەدا لەم شار بۆ ئەو شار دەناردوو بەسەر خەڵکی عەوامدا وەشانیاندەکرد ٥٧.

تا وایلێهات ژمارەی شوێنکەوتوانیان هێندە زۆر بوو کە ئەو ڕۆژەی هاتن بۆ کوشتنی عوسمان ژمارەیان لە(٣٠٠٠) جەنگاوەر زیاتر دەبوو.

هەروەها گرنگترین شێوازێك کە سەبەئیەکان بۆ چەواشەکردنی خەڵك گرتیانەبەر تەزویرکردنی نامەو نوسراو بوو بەدەم هاوەڵانی پێغەمبەرەوە٥٨، گرنگترین ئەو نامانەش نامەیەك بوو بەناوی عائیشەی خێزانی پێغەمبەر (د.خ)

هەڵیان بەست، کە تێیدا عوسمان تاوانبار دەکاتو ڕێگە دەدا بەخەڵك شۆڕش لە دژی بەرپابکەن. بۆ ئەم مەبەستە کاتێك خەڵك لە عائیشەیان پرسی کە ئەوە ڕای ئەوە یان نا ؟ فەرمووی :"سوێند بەو خوایەی کە ئیمانداران بارەڕیان پێ هێناوە تاوەکو ئێستا لەو بارەیەوە مەرەکەبم لەسەر کاغەز دانەناوە "٥٩.

هەروەها کۆمەڵێك خەڵکیش هاتنە لای عەلیو ووتیان لەگەڵمان بە عوسمان لەخەلافەت دەردەکەینو خوێنی حەلاڵ بووە، ئەویش فەرمووی: " والله ما کتبت الیکم کتابا فقط)٠ ٦٠. لەهەموو ئەمانەش گەورەتر ئەو نامەیە بوو کە بەدەم خەلیفە عوسمان خۆیەوە هەڵیان بەستو نوسییان گوایە خەلیفە فەرمان دەکات بە کوشتنی موحەمەدی کوڕی ئەبوبەکرو چەند کەسێکی تر، ئەوەبوو دوواتر عەلیو موحەمەدی کوڕی مەسلەمە درۆکەیان بۆ دەرکەوتوو توانییان سەرچاوەی تەزویرەکە بدۆزنەوە کە سەبەئیەکان بوون ٦١.

دیارە ئەم هەموو بوهتانەی سەبەئیەکان لەمێژووداو لە زۆرێك لە سەرچاوەکان وەك ڕاستی تەعبیریان لێ کراوەو بوون بە بەشێك لە مێژووی ئیسلامیی. بەمجۆرە دەتوانین سەبەئیەکان وەك فاکتەرێکی بەهێزی دروستبوونو گەشەکردنی خەواریجەکانو لادان لە هەیمەنەو حوکمی خەلافەت دەستنیشان بکەین.

چوارەم : جەنگی سەفینو مەسەلەی تەحکیم .

جیاوازی بیروڕای خەلیفە عەلی کوڕی ئەبو تالیب لەگەڵ والی شام موعاویەی کوڕی ئەبو سوفیان گەیشتە ڕادەیەك تەنها لە ناکۆکی لەسەر سەندنەوەی خوێنی عوسماندا نەوەستا، بەڵکو سەرەڕای ئەوەی کە موعاویە ڕەخنەی لە پەلەکردنی عەلی گرتبوو بۆ وەرگرتنی پۆستی خەلافەت، ڕەخنەیشی لەوە هەبوو کە سەرجەم مووسڵمانان بەیعەتیان پێ نەداوە، لە هەمووی گرنگتر

بەلای موعاویەوە نەرمی نواندنی خەلیفە بوو لە لێپێچینەوە لە بکوژانی خەلیفە عوسمان، کە ئەم نەرمی نواندنە لە ڕوانینی موعاویەدا خاڵی گەرمی ناکۆکیەکان بوو تا پاساوی هەبێت لەژێر سایەو ساباتی دەوڵەتی مەدینەو خەلیفایەتی عەلی دەربازبێت.

موعاویە لای وابوو بوونی بکوژانی عوسمان لەناو سوپای عەلیدا ناڕەوایەو مایەی نیگەرانی بنەماڵەی ئومەویەکانە، هەر لەم سۆنگەیەوە بەیعەتیان بەعەلی نەدا٦٢. ئیتر والی شام‌و ویلایەتەکەی سەربەخۆ لە دەرەوەی بازنەی خەلافەت کاری دەکرد.

بۆ نمونە کاتێك مالیکی کوڕی حارس لەلایەن عەلییەوە کرا بە والی نەسیبین*، لەبەرامبەردا لەلایەن موعاویەوە کوڕی قەیسی فەهری نێردرا بۆ ئەو هەرێمەو نوێنەرەکەی عەلی کە مالیك بوو دەرکرا٦٣. لەراستیدا پاساوی موعاویە بۆ دەرچوون لە فەرمانی عەلی تەنها سەندنی خوێنی عوسمان بوو بەشێوەیەکی ئاشکرا، بەڵام لەپشت ئەم پاساوەوە چەندین فاکتەری سیاسی‌و ململانێی هۆزایەتی‌و دنەدانی خەواریج‌و ڕێکخستنەکانیان ئامادەیی هەبوو، هەربۆیە لەبەرامبەریشدا عەلی ئەم ڕەفتارەی موعاویەی بە نا دروست‌و خودی والیشی بەلادەروو یاخی لە قەڵەمدا٦٤، بۆ ئەم مەبەستەش بەئەرکی خۆی دەزانی بیانهێنێتەوە ڕیزەکانی خەلافەت٦٥. دوواجار سوپای خەلیفە بە فەرماندەیی خودی خۆی لە کوفەوە ڕووی کردە شام بۆ ملکەچ پێکردنی موعاویەو ئەوانەی لەگەڵیدا بوون، لەبەرامبەریشدا موعاویەو ئەوانەی لەگەڵی بوون خۆیان ئامادە دەکرد بۆ هەر ڕووبەڕوو بونەوەیەك لەگەڵ لەشکری خەلیفەدا، ئەوەبوو لەمانگی زیلحەججەی ساڵی (٣٨ك-٦٦٠ز) دا جەنگ لە شوێنێك بەنێوی سەفین ڕوویدا٦٦، ئەم جەنگە چەند هەفتەیەکی خایاندوو لە دەرهاویشتەکانیدا دەیەها هەزار لەڕیزەکانی هەردوولا کوژران، تا لەکۆتایی جەنگەکەدا لەشکری عەلی بەتەواوی لە سەرکەوتن نزیك بوونەوە، بەڵام موعاویە داوای لەعەمری کوڕی عاس* کرد لەم تەنگە تاوییە ڕزگاری بکات، چونکە عەمر سیاسەتمەدارێکی کاراو لێزان بوو، بۆچوونەکانیشی دژی خەلیفەو

لەتەك موعاویەدا بوون، ئیتر ئەوەبوو زۆر فریودەرانەو مەكراوی قورئانی بەكار هێنا بۆ مەبەستە سیاسیەكانی‌و توانی فریای شامیەكان بكەوێت‌و لە نەخشەیەكی دارێژراودا داوای لەجەنگاوەرانی موعاویە كرد كە قورئان بەرز بكەنەوە بەسەرنووكی ڕمەكانیانەوە، ئەم سیاسەتەی عەمر دەسپێكی ئەو هەنگاوانە بوو لە مێژووی ئیسلامدا، كەبەردەوام ئایینیان بۆ لە خشتە بردن‌و قۆستنەوەی بیری سیاسی‌و بەرژەوەندی خۆیان بەكارهێناوە، دیارە ئەم هەوڵەی عەمر لە لای سوپاكەی خەلیفەدا واتای وەستانی جەنگی دەگەیاند، بۆ ئەوەی قورئان حوكمی هەردوولایان بكات٦٧. وەلێ جەنگ وەستان لەناو سوپای عەلییدا بوو بەهۆی ناكۆكی‌و بەشێكیان هەر زوو لە مەبەستی عەمر تێگەیشتن‌و بەگومانەوە سەیریان لە ئاگربەستی بەرەی دۆڕاو دەكرد٦٨، دیارە عەلیش لەسەرەتاوە بە ناوبژیكردنەكە قایل نەبوو، تەنانەت لەدوواییشدا بەناچاری ڕێككەوت٦٩. هەرچۆنێك بێت لەلایەن هەردوولاوە ڕێوشوێنی دانوستان گیرایە بەر. لەلایەن بەرەی خەلیفەوە پاش ململانێیەكی ناوخۆیی ئەبوموسای ئەشعەری دانرا بە نوێنەرو عەبدوڵلای كوڕی عەباس كە لەسەرەتاوە خەلیفە وەك نوێنەر پێشنیاری كردبوو هەر لەلایەن بەرەی خەلیفەوە كە زۆربەیان عەرەبە دەشتەكیەكان بوون‌و قورەیشی نەبوون درایە دواوە، لەكاتێكدا عەبدوڵلا زاناو لێهاتووتر بوو، دیارە ئەمەش بەشێك بوو لە سیاسەتی خەواریجەكانی ناو سوپای عەلی بۆ درووستكردنی ئاژاوەو پاساوی لەڕێدەرچوون گرتیانە بەر.٧٠ لایەنی موعاویەش نوێنەرەكەیان بریتی بوو لە عەمری كوڕی عاس كە بە كەسێكی زاناو سیاسیی ناسراو بوو، ئیتر ئەوەبوو ڕێك كەوتن لەسەر دانیشتن لە شوێنێك بەناوی ئەرزح٧١. ئاكامی دانیشتنەكە بریتی بوو لە نوسراوی (التحكیم) لە نێوان هەردوولا دا، لەم نوسراوەدا هاتبوو : "ئەمە ئەوەیە كە عەلی كوڕی ئەبو تالیب‌و موعاویەی كوڕی ئەبو سوفیان لەسەری پێكهاتوون، عەلی لەجیاتی خەڵكی ئێراق‌و موعاویەش لەجیاتی خەڵكی شام پابەندی خۆیان دووپاتدەكەنەوە بۆ هەر بڕیارێك كە نوێنەرەكانیان دەیدەن". لێرەوە ئەم نوسراوە سەرەتای ئاشكرا بوونی

خەواریجی ڕاگەیاند، چونکە لەناو سوپای عەلییدا ئەشعەسی کوڕی*تەمیمی کیندی چوو بۆ لای هۆزی تەمیمو بەفیتی ئەو دروشمێکیان بەرزکردەوەو ووتیان حوکم تەنها بۆ خودایەو لەدینی خودا دا مرۆڤ ناکرێتە ناوبژیکار۷۳، خەلیفەش لە بەرامبەر ئەو دروشمەدا تەنها ئەوەندەی بۆ کرا وتی :" کلمە حق یراد بها الباطل" ۷٤" ئەو ووتەیەیان ڕەوایە بەڵام مەبەستیان پێی ناڕەواییە. هەربۆیە عەلی بەگەیشتنەوەی بۆ کوفە بڕیاری خۆی دەداتو لەبەرامبەر بڕیارەکەی عەلیشدا دوازدە هەزار(۱۲۰۰۰) سەرباز لەڕیزەکانیدا جیادەبنەوەو لە فەرمانی دەردەچن. لێرەوە خاڵی ڕاگەیاندنی هێزێکی سیاسیو ئاشکرا لە کیانی ئیسلامیدا دەست پێدەکات، چونکە ئەوان توانییان وەك خواستێکی سیاسیو ڕووپۆشێکی ئاینی بنەماکانی (تحکیم) ڕەدبکەنەوە۷٥، لەوێشەوە بیروباوەڕی خۆیان بە دروشمی حوکم تەنها بۆ خوایە دامەزراند.

ئیتر دەرچووانی ئەم ململانێیە ناو دەبران بە خەواریج۷٦. چونکە لە دەرئەنجامی ناوبژیکردنەکە نەخشەی ئاشکرای خەواریج دەرکەوت. دیارە دەبوو هەر لە دانانی ئەبو موسای ئەشعەریەوە ئەو هەستە بزانرایە، چونکە عەمر بەئاشکرا ئەبوموسای فریوداو لە نەخشەیەکدا ڕێك کەوتن لەسەر یەکسان کردنی عەلیو موعاویەو هەردوو ڕازیبوون تا لەسەر خەلافەت لایاندان، دواتر بڕیاریاندا خەلیفەیەکی نوێ هەڵبژێرن۷۷، بەڵام کاتێك ئەبوموسا چوو بۆ سەر میمبەروو عەلی لەسەر کار لابرد، عەمر لەسەرەی خۆیدا پشتگیری لە کارخستنی عەلی کردوو موعاویەی کرد بەخەلیفە، ئەمەش لە ڕووی سیاسیەوە سەرکەوتنێکی گەورەبوو بۆ موعاویە. بەمەش خەواریج داوایان لە عەلی کرد پەشیمان بێتەوە لەو هەڵە سیاسیەی کە کردی، وەلێ عەلی پەشیمان نەبویەوەو پێی وابوو کار لە کار ترازاوە. ئەوانیش بەتێڕوانینی خۆیان کافریان کرد۷۸.

بەم جۆرە (۱۲۰۰۰) سەرباز لەبەرەی عەلی جیابوونەوەو ڕویانکردە دێیەك نزیك کوفە بەناوی حەرورا۷۹.

باسی سێ یەم:

بیروباوەڕەکانی خەواریج و ڕاڤەی زاراوەکانیان

یەکەم: خەواریجەکان کێن ؟

هەر لەسەرەتاوە زۆینەی خەواریجەکان لە ڕووی پێکهاتەی ئێتنیو نەژادیەوە لە عەرەبە کۆچەریو دەوار نشینەکانی دوور لەژیانو هەموو ڕۆحێکی شارستانی بوون. ٨، بەجۆرێك مێژوونوسی گەورەی ئیسلام تەبەری دەربارەیان دەڵێ : "خەواریجەکان لە ئامێزی هۆزی نەوەی تەمیم لە دایك بوون"٨١. هەربۆیە لەدەسپێکی دەوڵەتداریی قورەیشیەکانەوە ئەم دەوارنشینو سارا پۆشانە هەستی یاخی بوونیان لە یاساو دەوڵەتداری بلێسەی سەندوو ئارەزووی یاسایەکیان دەکرد لەگەڵ سروشتی کۆچەرایەتیو بەداوەتیاندا بگونجێتو لەدەرەوەی سروشتی قورەیشدا بێت ٨٢.

هەرچەند زۆرجار ڕۆژهەڵاتناسەکان زیادەڕەوییان لەپەسەندی هەموو باوەڕەکانی ئەم ڕەوتە کردووە، وەلێ ناتوانین هەموو باوەڕکانیان ڕاڤەیەکی دیموکراسیانەو یەکسانی خوازانەی ئەمڕۆیان بۆ بکەین، چونکە ئەوان لە زۆرێك لە بیروڕاکانیاندا تایبەتمەندی تەکفیرو توندوتیژیو خوێنڕشتن سیمای سەرەکیان بوو، بەمەش هەموو خواستە یەکسانیخوازو وەك یەك ژیانیەکانیان خراوەتە ژێر پرسیارەوە، کەچی ڕۆژهەڵاتناسەکان هاتوون هەموو باوەڕەکانیان بەدەر لە ڕۆحی دەمارگیریو ڕایەڵە دوا کەوتووە

کۆمەلایەتیەکەیان پێناسەیان کردوون، تەنانەت بە موسڵمانە دەستورخوازو کۆماریەکان نێویاندەبەن.

سەبارەت بە مەهام‌و تەمای بزووتنەوەکەشیان دەڵێن: " تەنها بانگەوازێك بوو بۆ گەڕانەوە بۆ سەرەتاکانی ئیسلام "، بەردەوامیش ڕۆڵی تێکۆشانی دەوارنشینەکان لەڕووی دەوڵەتدا بەرچاو دەخەن‌و زیاد لەپێویست گەورەیان دەکەن٨٣. ئەمەش چونکە خەواریجەکان بە زۆری پێکهاتبوون لە هۆزەکانی تەمیم‌و ڕەبیعەو سەنیفە، کە بە بۆچوونی ڕۆژهەلاتناسەکان هەر لەسەردەمی نەزانیدا لە ناو عەرەبەکاندا ئاستیان بەرز بووە، وەلێ بە هاتنی ئیسلام ئەم ئاستەیان لە دەستداوە، چونکە بۆخۆیان پێیان وابوو فتوحات تووشی بەلایەکی گەورەی کردوون‌و بەلاکەشیان لە نێوچاوی ئەرستوکراتیەتی قورەیشدا دەبینیەوە، لە بەرئەوە بزووتنەوە سیاسیەکەیان بە پاڵنەری ئەو تێگەیشتنەی خۆیان دەست پێکرد، بەلام لە ژێر پەردەیەکی ئاینیدا، ئەم هەڵوێستەشیان بەڕوونی لە کێشەی تەحکیمدا دەرکەوت٨٤.

هەندێ لە مێژوونوسان لایان وایە خەواریج بریتین لە عەرەبی ڕەسەن. بۆ نمونە (نیکلسۆن) دەڵێ:" خەواریج لە عەرەبە سەرەتاییەکان بوون کە لەبەسرەو کوفەدا جێگیربیبوون، ئەوان سروشتێکی سەرەتاییان هەبوو، هەربۆیە بەرگەی شارو سیڤیل ژیان‌و چوارچێوەی یاسایان نەدەگرت، چونکە کایگەربوون بە ئاکارو سروشتی سەرەتایی خۆیان کە لە باپیرانیانەوە بۆیان مابویەوە٨٥.

هەروەها (خوابەخش) دەڵێ:" خەواریجەکان عەرەبی سەرەتایین، کەسێك لە نێوانیاندا نییە بە قورئان ئاشنابێت‌و نوێنەری ڕاستەقینەی هۆزە عەرەبەکانن"٨٦. ڕۆژهەلاتناسانی تر وێك چوونێك لەنێوان ئەوان‌و جۆن کالڤینیەکانی* سەدەی شازدەهەمی ئەوروپادا دەکەن، ئەوانەی لەچوارچێوەی بزووتنەوەی پرۆتستانەکاندا دژی کلێسای کاتۆلیکی ڕاستبوونەوە، چونکە خەواریجەکانیش وەك گروپێکی ڕیفۆرمیستی پرۆتستانت

دەستیان پێکرد، ئەوانەی بەرگرییان لە مافەڕەواکانی مەسیحیەکان دەکردو لە هەمان کاتیشدا پێچەوانەی فەرمانە ئاسمانیەکان بوون ٨٧.

دووەم: تایبەتمەندیەکانی خەواریج

خەواریجەکان هەرچەندە بەپێی بەشەکانیان و بەگوێرەی کاتو سەردەم گۆڕان لەسیفەتو بۆچوونیاندا ڕوویداوە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین ئەوان کەسانێکی لە ڕادەبەدەر پەرستش کارو نوێژکەر بوون٨٨. لەبواری بەندایەتیشدا توندو توڵو زۆردڵسۆز بوون بۆ بیروباوەڕەکەیان. تایبەتمەندیەکی تریان لەوەدا بوو کە قوربانی دەرو ئازابوون٨٩. لەم بارەیەوە (نیکسۆن) دەڵێ :"خەواریجەکان نمونەی دیارن لە قوربانیدان لە ڕێگەی باوەڕو خۆ بەکوشتدان بۆ ئامانجەکانیان.٩٠ چونکە ئەوان بەردەوام داکۆکیان لە جیهاد دەکرد، جیهادیان بە هۆکارێك دادەنا بۆ دروستبوونی شکۆمەندیان لەبەرامبەر دوژمنانیان. لەم بارەیەوە شەهرستانی لە باسی زۆریو توندیی لەبەندایەتییاندا دەڵێ: " ئەهلی نوێژوو ڕۆژوون، دوورن لەدرۆکردن"٩١. بۆ نمونە کاتێك خەلیفە عەلی بۆ مەبەستی هێنانەوەیان عەبدوللای کوڕی عەبباس دەنێرێت بۆ ناویان تا بۆیان ڕوونبکاتەوە لەهەڵەیەکی گەورەدان، دەبینێت هەموویان لە ناوچەی نەهرەوان کۆبوونەتەوە، گەنجەکانیان لەبەرەکانی جەنگدا لەنوێژدانو سوجدەکانیان زۆر درێژ دەکەنەوە، شەوان شەو نوێژ دەکەنو قورئان دەخوێنن. هەروەها بۆچوونەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەمارگیری لە مامەڵەیاندا هەیەو زانیاریان لەشەریعەتی ئیسلامیدا نیە، واتە لە ئایندارایدا خاوەنی بیرو لۆژیکێکی واقیعی نینو شوێن ئارەزوو سۆز کەوتون، یاخۆ خاوەنی قوتابخانەیەکی عەقڵانی نەبوون، هەروەك چۆن موعتەزیلە *، خاوەنی ئەو قوتابخانەیەنو لە ئاکارو بڕوایاندا ڕەنگی دابوویەوە٩٢. سیفەتێکی تریان بێ باکیانە لە کاتی ڕووبەڕووبونەوە لەتەك

دوژمنیاندا٩٣١، ئەم بیّ باکیەش لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە سروشتی جوگرافیو ژینگەی کۆمەلأیەتیان لە سەحرادا لەسەری ڕایهێنابوون، لەلایەکی ترەوە نیشتەجیّ بونیان لە بیابانو سەرەتایی بونیان وەك بەهرەی هۆزگەرایو دەمارگیری تێیدا چاندبوون٩٤ .

سیّ هەم: ڕاڤەی زاراوەی خەواریج و ناوەکانیان.

خەوارج ناوی پارتێکی سیاسییەو ڕووپۆشێکی ئاینی داوە بە سەر بزووتنەوەکەیدا. لە سەرچاوە مێژووییەکاندا چەندین ناوی جیاجیا بۆ ئەم جوولأنەوە بەکار دێنن، هەریەك لەم ناوانەش ئامازەیە بەسەردەمو ڕووداوێكو خواستێکی تایبەت کە پێی ناسراون، بەم جۆرە:ـ

١. خەواریج :

هەندێك پێیان وایە خەواریج نازناوێکی سیاسیە هەروەك چۆن ڕەوافیزەکان ناوێکی تایبەتیان هەبوو، لەم بارەیەوە شەهرستانی دەڵێت : " لەسەرەتادا مەبەست لەخەواریج دەرچوونی هەموو ئەوانەبوو کە لە ڕیزەکانی سوپای عەلی دەرچوونو بە مەسەلەی تەحکیمو چارەسەرکردنی جەنگی سەفین ڕازی نەبوون"، لەشوێنێکی تردا دەڵیّ : "خەواریج هەموو دەرچوونێك دەگرێتەوە ئیتر لە ڕۆژانی سەردەمی هاوەلأن بێت یاخود هەر سەردەمێکی تر "٩٥. هەندێکی تر پێیان وایە ناوەکەیان خۆیان هەڵیانبژاردووە و مەبەستیان لێی ئەوەیە کە لە پێناو خوادا لە ڕیزەکانی عەلی دەرچوون٩٦. بەڵگەشیان ئەم ئایەتی قورئانی پیرۆزە کەدەفەرمێت : "ومن یجاهد فی سبیل اللة یجد فی الارض مراغما کثیرا وسعه، ومن یخرج من بیته مهاجرا الی الله ورسوله ثم یدرکه الموت فقد وقع اجره علی الله "٩٧.

٢. حەرەورا :ـ

ئەم ناوەی خەواریجەکان کاتێك درووستبوو کە بۆیەکەم جار دەرچوون و چوونە شوێنێکی نزیك کوفە بە نێوی حەرورا، ئیتر هەر بەو ناوەوە نێو دەبران و پێیان دەوتن حەروریەکان ٩٨.

٣. شورات:

مەبەستیان لەم سیفەتە ئەوەبوو، ئەوان کۆمەڵێکن خۆیان فرۆشتووە بەخودا ٩٩، ئەم ناوەشیان لەم ئایەتەی قورئانەوە وەرگرتبوو کە دەفەرموێت : " ان الله اشترى من المومنين انفسهم واموالهم بان لهم الجنه "١.

٤. موحەکەمە :

ئەم ناوەیان لە دروشمەکەیانەوە بەسەریاندا سەپاو بوو، ئەو دروشمەی کە بەرزیان کردبویەوە لە دوای ڕازینەبوونیان بە مەسەلەی تەحکیم. ئەوەی کە دەیانووت حوکم تەنها بۆ خوایە ١,١، مەبەستیان لەم دروشمە ڕاکێشانی پەنجەی کوفر بوو بۆ هەموو ئەوانەی ڕازیبوون بە حوکمی نوێنەرەکانی عەلی و موعاویە، چونکە ئەوان پێیان وابوو دەبوو حوکم بە قورئان بکرایە.

٥. ئەلماریقە :

ئەم ناوەش بەئاماژە بەفەرموودەیەکی پێغەمبەر (د.خ) بۆیان داتاشراوە کە دەفەرمێت :سيخرج قوم من امتى فى اخر زمان، احداث الاسنان، سفه الاحلام، يقولون من قول خير البرية، يقراون القران لايجاوز حناجرهم يمرقون من الدين كما يمرق من الرمية فاذا لقيتموهم فاقتلوهم فان فى قتلهم اجرا لمن قاتلهم عند اللة يوم القيامة :١,٢* .

٦. بوغات:

ئەم ناوە بە ئاماژە بەئایەتێکی قورئانی پیرۆز لێیان نراوە کەدەفەرمێت :" وان طائفتان من المومنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما فان بغت احداهما علی الاخری فقاتلو التی تبغی حتی تفیء الی امر الله "١,٣*.

٧. نەواسیب:

ئەم ناوە لە تایبەتمەندی ئەو خەواریجانەدا زۆر باو بووە، کە زۆر سەخت خەلیفایەتی عەلییان دەدایە دواوەو دوژمنکاریان دەکرد١,٤، بەتایبەتی لە دووای مەسەلەی تەحکیم . بەم جۆرە هەندێك لە ناوەکان خۆیان وەك شانازی بەکاریان هێناوە، یاخۆ هەندێکیشیان نەیارانیان بۆیان داتاشیون‌و پێیانەوە دەناسرانەوە.

چوارەم : لە گرنگترین گروپەکانی خەواریج و بیرو بۆچوونەکانیان.

خەواریج وەك دەرهاویشتەی کێشەکانی پەیوەست بە ژیانی خەلافەت کۆمەڵگایان بەرەو رەوتێکی جیاواز لە مەبەست‌و خواستی دەسەلاتی خەلافەت تێگەیاند١,٥، هەربۆیە لە سەرەتاوە تێروانینیان کورتکرابوویەوە لە بیرێکی سیاسییانەی رووت، کە ئەویش مەسەلەی تەحکیم بوو لە شوێنگیربونی خەلیفەیەك لە خەلافەتدا. وەلێ هەر زوو ئەو زانیاریە سیاسیانەیان تێکەڵ بە لێکۆڵینەوە لاهوتیەکان کرد١,٦، چونکە ئەوان وەك ئۆپۆزسیۆنێك بە حوکمی هەلومەرجی هۆشیاری‌و بوونی کۆمەلآیەتییان ناچار بوون، هەمان پەردە پۆشی ئاینی بۆ پاساوی ململانێکانیان لەتەك حوکمی ئاینی‌و سەنتەردا بەکار بهێنن تا لە سایەی مەزهەبێکی داتاشراو بەخۆیان بەرژەوەندیی نەتەوەیی‌و سیاسیی‌و ئابورییان ڕاگرن١,٧، ئیتر ئەوە بوو لە میانی بەرژەوەندیەکانیاندا دەبوو بانگەشەکردن بۆ دادو یەکسانی لەپێشچاوبگرن، تا نەتەوە گەلێکیش کە بەرژەوەندییان لەتەك ئەو

خواستانەدایەو نەیاری خەلافەتن لەدەوری خۆیان کۆبکەنەوەو هەڵیانسوڕێنن. لێرەشدا جەنگە سیاسیە خوێناویەکەیان کردەوە جەنگێکی کۆمەڵایەتی[8,1]، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی سیاسیو کەلتووری ڕۆڵی بەرچاوی دەبینی لە دروست بوونی بۆچوونی نوێ لە ناو خەواریجدا[109]. لەم بارەیەوە لوئەی صافی لە کتێبی (العقیدە الاسلامیە) دا هێناویەتیو دەڵێت : "لە پشت هەموو جیاوازییەکی سیاسیەوە جیاوازییەکی عەقیدەییش داتاشراوە"، هەربۆیە کاتێك هێزێکی وەك خەواریج بە هۆی جیاوازی سیاسی (تحکیم)ەوە دروست دەبێت دواتریش حەوجێ بە عەقیدەیەکی ئاینی تایبەت بەخۆیان دەبن[110] . ئاشکرایە خەواریجەکانیش لەو کاتەوە کە ڕیزەکانی عەلییان بەجێ هێشت کۆمەڵێکی پابەندو لەسەر یەك ڕێباز بوون، ڕێگاکەشیان جەنگان بوو دژی خەلیفەی موسڵمانان، بەلآم کاتێك عەبدوڵلای کوڕی عەباس بە فەرمانی عەلی بەشێکیانی بە بەڵگەکانی گەڕاندەوە بۆ سایەی خەلافەت، ئەوکات جیاوازی بۆچوون لە ناو ئەوانیشدا دروست بوو، کە ئەمەش دەتوانین بە دەسپێکی پەرتبوونی ڕیزەکانیانو دروستبوونی گروپەکانیان بژمێرین[111]. هەر لێرەوە تێدەگەین کەخەواریج دەبوو لەگەڵ سەردەمو لەگەڵ نەتەوە جیاوازەکاندا تایبەتمەندی جیاوازو جۆراو جۆریان هەبێت، هەربۆیە پاش بلاو بونەوەیان لە ناوچەکانی دەوڵەتی ئیسلامیدا دابەشبوون بەسەر چەندین ڕەوتی جیاجیادا [112]. بەشێوەیەك مێژوو نووس بەغدادی ژمارەیان دادەنێت بە بیست ڕەوتی جیاواز، کە بەپێی بەغدادی گرنگترینیان بەمجۆرە دیاری کراوە " المحکمة، الازارقة، النجدان، البیهیة، العجادرة، الثعالبة، الاباضیة، الصفریة "[113].

گرنگ ترین گروپەکانی خەواریج .

یەکەم : المحکمە الاولی: ـ

ئەم ڕەوتە لە سەرەتا ترینیانن، هەموو ئەوانە دەگرنەوە کە لە سوپای عەلی جیا بوونەوەو چوون بۆ حەرورا، سەرکردەکەشیان بریتی بوو لە عەبدوللآی کوڕی وەهبی ڕاسبی، هەروەها عەبدوللآی کوڕی کەوای‌و عیتابیش لە گەورە سەردارانی ئەم ڕەوتە پێشەنگەی خەواریج بوون١١٤. ئەوەی لەسەر ئەم گروپە دەوترێت ئەوەیە کە کەسێکیان بەناوی کوڕی یەشکری لە کاتی ناوبژیکردنەکەدا لە هەریەك لە سوپای عەلی‌و موعاویە کەسێك دەکوژرێت‌و پاشان هاوار دەکات لە هیچ کام لەو سوپایە نییەو بەریە لێیان، ئیدی بە دوازدە هەزار سەربازی جەنگاوەرەوە دەردەچن بۆ حەروراو ئۆردووی جەنگو مەشق بۆ ڕووبەڕووبوونەوە ساز دەکەن١١٥. دواتریش هەر بەو ناوەوە دەناسرێن. سەبارەت بەبیرکردنەوەشیان ئەمانە پێیان وابوو هەریەك لە عەلی‌و عوسمان کافرن‌و لە ڕاستە شەقامی دین لایان داوە، هەربۆیە نەخشەی خەلافەت بۆ ئەوان ڕوو بەڕوو بوونەوەیان بوو، ئەوەبوو سەرئەنجام لە جەنگی نەهرەواندا سالّی (٣٨ك – ٦٥٨ز) زۆربەیان لەنێوچوون‌و ئەوانەیشی کەمانەوە تەفرو تونا کران. سەرچاوەکان دەلّێن ئەوانەی ڕزگاریان بوو بەمجۆرە هەلّهاتن، کە دووانیان بۆ عوممان‌و دووانی تریان بۆ هەرێمی جەزیرەو دوانیشان بۆ سەجستان‌و یەکێکی تریان بەرەو یەمەن دوورکەوتنە کە دواتر باس لەهەریەکەیان دەکەین116.

دووەم : ئەزاریقە (الازارقە) : ـ

ئەم ڕەوتە بریتی بوون لە شوێنکەوتوانی ئەبو ڕاشدو نافعی کوڕی ئەزرەق١١٧. سەرەتای دەرچوونیان لە ناوچەی بەسرەوە بوو، لەوێشەوە

بەرەو ئەهواز کشان، ئەمانە مانەوە تا لەسەردەمی عەبدوللآی کوڕی زوبێر دا بوون بە زۆرترین ئەندامانی بزووتنەوەی خەواریج.

لە گرنگترین تایبەتمەندی ئەوان ئاماژە بەوە دەکرێت، کە بە توندڕەوییان جیادەکرانەوە، چونکە ئەوان پێیان وابوو هەموو سەرپێچیەك هاوەڵدانانە بۆ خودا، هاوکات کوشتنی ژن و منالّ لە بیرکردنەوەی ئەواندا ڕێگەی پێدرابوو. گەشەکردنی ئەم گروپە لەوکاتەوە بوو کە نافعی کوڕی ئەزرەقیان کردە ئەمیری خۆیان، ئیتر هەر بەناوی ئەمیرەکەیانەوە بانگدەکران و تەواوی موسڵمانانی عوممان و یەمامە لەدەوریان خڕبوونەوە دژی دەسەلآتی خەلافەت١١٧.

سێهەم: النجدات: ـ

ئەم ڕەوتەش شوێن کەوتەی نەجدەی کوڕی عامری حەنەفی بوون، ئەمانە لە سەرەتادا بەشێك بوون لە شوێنکەوتوانی نافعی کوڕی ئەزرەق، پاشان جیابوونەوەو وەك ڕەوتێکی سەربەخۆی فیکری و سیاسی وەدیارکەوتن، هۆکاری ئەم پەرتەوازەییەش لەوەدا بوو کە بۆیان ڕوونبوەوە نافع بڕیاری کوشتنی ژن و زارۆگەلی داوە، بۆیە چوون بۆ لای نەجدی کوڕی عامرو بەڵێنیان بەودا کە ئیتر شوێنی بکەون. ئەوەبوو خەواریجەکانی یەمامە هەموویان بوونە لایەنگری ئەم ڕەوتە، وەلێ دواتر ئەمانیش پەرتەوازە بوون و بوون بە سێ کۆمەڵەوە بەم جۆرە:

١. بەشێکیان لەگەڵ عەتیەی حەنەفی بوون لە سەجستان.

٢. بەشێکیان لەگەڵ ئەبو فدیك بوون .

٣. پاشماوەکانیشیان لەگەڵ نەجدی کوڕی عامر مانەوە١١٨ .

سەبارەت بەبیروبۆچوونەکانی ئەم ڕەوتەش سەرچاوەکان دەڵێن شلڕەو تربوو لەوانیتر، بۆنمونە ئەمان پێیان وابوو زیناکەر بە موسوڵمانی دەمێنێتەوە ئەگەر زینای کرد، بەلآم درۆی بەردەوام لەئاکامدا هاوەڵدانانە بۆخودا،

لەکاتێکدا ئەم تاوانانە لەلایەن گروپەکانی ترەوە زۆر بەسەختی بڕیاریان لەسەر دەدرا.

چوارەم: صەفارییەکان :ـ

صەفاریەکان لەخەواریجە شوێنکەوتووەکانی زیادی ئەصفەر بوون، ئەمانیش لە بۆچووندا لە ئەزاریقە دەچوون، بەلاّم ڕێگەیان بەکوشتنی ژن و منداڵ نەدەدا لەکاتی کردنی سەرپێچیدا١١٩.

پێنجەم : عەجاریدە (العجاردة) .

شوێنکەوتوانی عەبدولکەریمی کوڕی عەجرەد بوون١٢٠، ئەمانیش لەناو خۆیاندا بوون بەهەشت بەشەوە لەوانە : الحازمية، الشعبية، الاطرافية، ذكر الخليفة، المعلومية، المهجومية:١٢١.

شەشەم: ئەبازییە (الاباضية) .

سەرکردەکەیان بریتی بوو لە عەبدوڵڵای کوڕی ئەبازیە، سەرەتای دەرکەوتنیشیان دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی مەروانی کوڕی موحەمەد، ئەمانیش دواتر بوونە چوار بەش : الحفصية، الحارثية، اليزدية، اصحاب الطاعة : ١٢٢.

حەوتەم: بەیهەسیەکان .

شوێنکەوتەی بەیهەسی کوڕی هەیسەمی کوڕی جابر بوون، ئەم ڕەوتە پێیان وابوو باوەڕ زانیارییەکە لەدڵدایەو کردەوەو گوفتار هیچ ڕۆڵی نیە لە باوەڕدا١٢٣.

دیاره هەموو ئەم ڕەوتانەی خەواریج بە هۆی جیاوازی بۆچوونی سەرکردەکانیانەوە بوون، هەربۆیە ناوی هەربەشێکیشیان بەناوی سەرکردەکەیانەوە بووە١٢٤، نەك بەناوی مەزهەبەکەیان، لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی شوێنو کاتو زەمینەی واقیع گۆڕانکاری بەسەر بۆچوونو نەخشەو پلانیاندا هاتووە١٢٥.

پێنجەم: لە دیارترین بیروباوەڕەکانی بزووتنەوەی خەواریج:ـ

هەرچەندە خەواریجەکان وەك ڕەوتە ئیسلامییەکانی تر خاوەنی قوتابخانەیەکی فیکریو عەقلانیی نەبوون، هەروەك چۆن ڕەوتەکانی وەك موعتەزیلەو ئەشاعیرەو شیعە قوتابخانەی مەنتیقیو عەقلیی ئاراستەی دەکردن، بەلام توانیبویان لە دەرهاویشتەی بزووتنەوەکەیاندا، چەندین بۆچوونی خۆیان لەڕووی سیاسییو ئایینیەوە لە بیروباوەڕی خۆیاندا بچەسپێنن١٢٦. بەجۆرێك لە بیری سیاسییانەوە چەندین بۆچوونی ئایینی بەدی دەکرا، هەرئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ئەم ئۆپۆزسیۆنە عەرەبییەی سەرەتا لەڕێی پەنا بردنیەوە بۆ ئاینو شیکردنەوەی ئاینیی لە ڕووی مەزهەبییەوە پرۆسەی گۆڕانکاریی قوڵو گشتگیری خۆی لە دەست بداتو ئەو دەوڵەتەش وێران بکات کە دەیەویست ڕزگاری بکات، بەمەش وای لێهات تێکۆشان لەپێناو دادو یەکسانی تێکەڵی ناکۆکی فیقهیو تایەفەگەرایی بێتو وەر گەڕێتە سەر تێکۆشانێکی جیاخوازیو ناوچەگەراییو لە ئاکامیشدا ببێتە هۆی لە تکردنی دەوڵەتی ئیسلامیو تێکشکاندنی بونیادی ئابوریو ڕایەڵە فیکریە ڕاستەقینەکان.

هاوکات لە ئەنجامی ڕۆچوونی خەواریج لە فیقهدا نەك لە لۆژیكو عەقل١٢٧، واتە لە ئەسمائو سیفاتدا ڕێگای خۆیان کردەوە. چونکە پێیان وابوو تاکە کۆمەڵێکن کە موسڵمانی سەر ڕاستبنو بەرنامەکەشیان گەڕانەوەیە بۆ ئیسلامیی سەرەتاو بانگەشەی برایەتیو یەکسانیش کرۆکی

باوەڕەکەیانە١٢٨. لەم بارەیەوە (دیمومبین) دەڵێت :" بانگەشەکردنی خەواریج بۆ برایەتیو یەکسانیی کۆمەڵایەتی وادەکات بە موسڵمانە بیوریتانیەکان نێویان بەرین"١٢٩، چونکە خەواریجەکان خۆیان بە نوێنەری دیموکراتییەت دەزانی لە دەسەڵاتدا١٣١. لە سەر ئەم بنەمایەش بە درێژایی حوکمی ئومەوی شۆڕشیان کرد دژی دیسپۆتیزمو پشتاو پشتی، چونکە ئەوان لەسەر ئەساسیو تۆرەمەی بنەماڵەو دەمارگیری دروستببوون١٣١.
ئەوەی گرنگە لێرەدا کاریگەریەکانی سەر خەملینو سەرهەڵدانی بیرکردنەوەی خەواریجە، هەربۆیە دەبینرێت بەشێوەیەکی دیار کاریگەریی دەرەوەی نیمچە دورگەی عەرەبی لە بەرنامەیاندا هەبوو، ئەوان بەهۆی کۆچەرییانەوە زۆربەی نەریتەکانیان گواستبوەوە بۆ ناوخۆیان، لەوانە نەریتەکانی یەکسانیو دەمارگیرییو خێلایەتیو ژیانی کۆمەلایەتییو پێکەوەژیان، هەموو ئەمانەش فەرهەنگی نەتەوەکانی دەرێی عەرەب بوون، چونکە سروشتی کۆچەریانەی خەواریجو پەلکشانیان بۆ دەورو بەر بەهرەمەندی کردبوون لەو ژیانەی کە بیروباوەڕەکەیانی پێرەنگرێژکرابوو، هەروەها زۆربەی ئەم خەواریجانە لە عێراقو باکوری ڕۆژهەلاتی عیراق دەرکەوتن، چونکە زۆرینەی خەڵکی ناموسوڵمان لەوێ بوون، هەربۆیە کاریگەریەکی زۆریشیان لەسەر بیری خەواریج هەبوو، بەتایبەتی کاریگەری ئاینی مەسیحیو زەردەشتیو مەزدەکی کە عەجەمەکان وەك پێکهاتەیەکی ڕۆحی مامەڵەیان لەتەك دەکردن١٣٢.
لەگەڵ ئەوەشدا بۆچوون هەیە دەڵێت :" بیروباوەڕی خەواریج کاریگەر نەبوو بە فەلسەفەی ئەغریقیو ڕۆشنبیری فارسی، هەروەك چۆن عەرەب کاریگەربوون پێی، چونکە ئەوان پارێزگاربوون لەسەر قییەمی سەرەتایی خۆیانو دەستوری ڕەسەنی ئیسلامیی، ئەو بۆچوونانە تەئکیدیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە خەلیفە مرۆڤێکی ئاساییەو تاوانو هەڵە دەکات، لەم کاتەشدا پێویستە ڕاست بکرێتەوە، ئەگەرنا شمشێر حوکم دەدات١٣٣. بەلام ئێمە پێمان وایە بۆچوونی یەکەم ڕاسترە، چونکە ڕواڵەتەکانی یەکسانیو بانگەشەکانی خەواریج ڕەنگدانەوەی ڕۆشنبیریو کلتوورییو ئاینییان پێوە

دیاره، کە لەفەرهەنگی نەتەوەکانی تردا زیندوو بوون، گرنگترین بۆچوونەکانیشیان بریتی بوو لە (تێڕوانینیان بۆ خەلافەت)، چونکە بابەتی خەلافەت لە ئیسلامدا لە یەکەمین کێشەکان بوو کە کۆمەڵی موسوڵمانانی لێك دڕازان ١٢٤.

لەڕاستیدا خەلافەت یان (الامامە) لە ئیسلامدا یەك واتا دەگەیەنن، ئەویش بریتییە لە سەرکردەی موسوڵمانان یاخۆ ئەو کەسەی کە فەرمانەکانی موسڵمانان جێبەجێ دەکات١٣٥. ئیمامەت ئەوکات بەپێی تێڕوانینی ئەهلی سوننەتو جەماعەت چەند مەرجێکی هەبوو، لەوانە پێویست بوو دادپەروەر، زانا، ڕەچەڵەك قورەیشی بێت. شیعەکانیش هەمان بۆچوونیان هەبوو، بەلأم دەیان ووت دەبێت لە بنەماڵەی عەلی بێت١٣٦.

هەرچەندە ئەم بۆچوونانە یەك لایی نەکرانەوە، تەنانەت ئیبن خەلدوون پێی وابوو مەرجی قورەیشیی بوون بۆ خەلیفە تەنها دۆخێکی کاتی بووە، بۆ ئەوەی یەکێتی موسوڵمانان بپارێزرێت، ئەگینا پێویست نیە خەلیفە قورەیشی بێتو دەکرێ تەنها موسوڵمان بێت١٣٦. بەلأم تێڕوانینی خەواریج لەسەر ئیمامەت جیاواز بوو، ئەوان پێیان وابوو خەلیفە دەبێت بە هەڵبژاردنێکی ئازاد لەلایەن موسوڵمانانەوە هەڵبژێردرێت، ئیتر هیچ پێویست ناکات، قورەیشی بێت یان بەندەیەکی حەبەشیی جیاوازی نیە، بەلأم تاکە مەرج لە ئیسلامدا بۆ خەلیفە ئەوەسە ملکەچی فەرمانەکانی خودا بێت، ئەگەرنا لادەبرێت١٣٧.

دیارە خەواریجەکان لە سەرەتادا ئەم بۆچوونەیان نەبوو، ئەوان تاکە مەرجیان بۆخەلیفایەتی ئەوەبوو کە پێویستە خەلیفە عەرەب بێتو موسڵمان بێت١٣٨، بەلأم کە زانییان مەوالییەکان، یان موسڵمانە نا عەرەبەکان هێدی هێدی دەبنە تەنها مەئوای حەوانەوە و پارێزەرییان بۆ ڕوو بەڕووبوونەوەی ئومەویەکان، ئیتر وەك هێزێکی مرۆییش بەخێرایی هاتنە ڕیزەکانیانەوە، ئەوکات باوەڕیان گۆڕاو گوتیان خەلیفە تەنها موسوڵمان بێت ئیدی لەهەر ڕەگەزو بنەچەو تۆرەمەو نەتەوەیەك بێت قەیدی نیە١٣٩.

ئەم تێزەی خەواریج پێچەوانەی شیعەکانیش بوو کەخەلافەتیان گەمارۆ دابوو لەبنەماڵەی پێغەمبەردا. خەواریج تێزەکەی خۆیان بەعەمەلی جێ بەجێ کرد، بەوەی کاتێک عەبدوللای کوڕی وەهبیان کردە ئەمیری موسڵمانانو لە قورەیشیەکان نەبوو.١٤٠، ئیتر خەواریج بە درێژەدان بەم بۆچوونەیان بەدرێژایی مێژووی ئومەویو عەباسیەکانیش بوونە هێزی بەرهەڵستکار.

وەك باسکرا بیروڕای خەواریج لە گۆڕاندا بوو، ئەویش بەپێی کاتو شوێن، ئەوەبوو لە سەردەمی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان لەساڵی (٦٥-٨٣ك / ٦٨٤- ٧٠٢ز) بزووتنەوەی خەواریج تەنها جووڵانەوەیەکی سیاسی نەبوو، چونکە بەرەبەرە لەگوتاری سیاسیەوە تێکەڵی بیروباوەڕی ئاینی بوون، ئیدی خەواریج لە نێوەندی خەڵكو لایەنگرانیدا وەك مەزهەبێت سەیر دەکرا، ئەم شێوازەش لە گروپی ئەزاریقەدا بەڕوونیو بەتەواوی ڕەنگی دایەوە ١٤١.

یەکێکی تر لەبیروباوەڕەکانیان بریتی بوو لە تیۆری کارکردن بەشێکە لە باوەڕ، ئەمە بۆچوونێکی تریان بوو، پێیان وابوو ڕاستگۆیی، نوێژ، ڕۆژوو، دادپەروەریی، هەموو ئەمانە بەشێکن لە ئیمان، ئیمانیش تەنها بڕوا بوون بەخوا نیە، بەوەی بوترێت (لاالە الا الله محمد رسول الله)، بەڵکو پێویستە کردەوەش بوونی هەبێت، ئەگینا ئیمانی بێ کردەوە، مرۆڤ بەرەو کافربوونو گوناهی گەورە دەبات. هەروەها پێیان وابوو پێویستە لە دەسەلاتی ستەمکار دەربچنو رووبکەنە (دار الاسلام)١٤٢.

ئەوان لە بۆچوونەکانیاندا تەکفیری هەریەك لە عوسمانو عەلییان دەکرد، پێیان وابوو هەموو ئەوانەش هەستان بەناوبژیکردن کافرن، بۆنمونە بەتوندی موعاویەو ئەوانەی لە شام لەگەڵی بوون هەموویان بە دەرچوو لە ئاین قاودران١٤٣.

باسی چوارەم:

دەستپێکی جەنگەکانی خەواریج و دەوڵەتی ئیسلامی.

١. جەنگی نەهرەوان و شەهید کردنی عەلی و بڵاوبوونەوەی خەواریج :-

پاش ئەوەی خەواریجەکان کۆبوونەوەو بەڵێنیان دا بە عەبدوڵلای کوڕی وەهبی ڕاسبی١٤٥، ئیتر هەرێمی نەهرەوانیان کردە بنکەی جموجوڵی بزوتنەوەکەیان و سوپایەکی چەکداریان پێك هێناو دەستیان کرد بە خراپەکاری و ڕشتنی بەناهەقی خوێنی موسوڵمانان و بردنی سەروەت و سامانیان و حەلاڵکردنی ماڵیان١٤٦. لەبەرامبەردا خەلیفە عەلیش پاش هەوڵدانێکی زۆر بۆ گەڕانەوەیان بۆ ڕیزەکانی خەلافەت بێ هیوابوو، دوواجار بڕیاری جەنگیدا لەگەڵیان و بە لەشکرێکی سازدراوەوە دەرچوو بۆ نەهرەوان. بەڵام پێش دەسپێکردنی جەنگ و سەرەتا دەستیکرد بەوتووێژێکی دوورو درێژو لۆژیکی لە گەڵیان. ئەوەبوو لە ئاکامدا زۆرینەیان هاتنەوە ڕیزەکانی دەوڵەت، بەجۆرێك تەنها هەزار کەسێك لەدەوری سەرکردەکەیان مانەوە، ئیتر جەنگ لەنێوانیاندا ڕوویدا، ئەم جەنگە یەکەم جەنگی خەواریج و خەلافەت بوو، سەرئەنجام لەو ڕووبەڕوو بوونەوەدا زۆرینەی خەواریج بە سەرکردەکانیشیانەوە کوژران، لەوانە هەردوو عەبدوڵلاو حەرقوسی کوڕی زوهەیری سەعدی کە بەشداری کوشتنی عوسمان بوون و لەپێشەنگەکانی بزاڤی خەواریج بوون١٤٧.

ئەم جەنگە کاریگەریەکی تەواوی کردە سەرخەواریج، هەرکاردانەوەی ئەم جەنگەبوو لە ساڵی (٤٠ك- ٦٦٥ز) سێ لە خەواریجەکان کۆبوونەوە لەوانە :عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلجەم و بەرکی کوڕی عەبدوڵلای تەمیمی و عەمری

کوڕی بەکری تەمیمی، ئەمانە هەرسێکیان لە تۆڵەی کوژراوانی جەنگی نەهرەوان بڕیاری کوشتنی هەریەك لەپیاوانی دەوڵەتی ئیسلامیاندا کە عەلیو موعاویەو عەمر بوون، بڕیارەکەش لەنەخشەیەکی بۆ داڕێژراودا پێویستبوو لە یەك کاتو ساتدا ئەنجام بدرێت، کە دیاریکردنەکەش (١٧)ی ڕەمەزانی نوێژی بەیانی بوو١٤٨، ئیتر هەریەك لەوانە پێویستبوو لەو کاتەدا لە دیمەشقو میسرو کوفەوە کارەکانیان بۆ کوشتنی ئەوانە ئەنجام بدەن. وەلێ هەریەکێکیان هەستا بە جێبەجێکردنی پلانەکەی. ئەویش عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلجەم بوو، کەتوانی بە شمشێرەکەی لە عەلی بداو شەهیدی کرد. ناوبراو لەکاتی شاڵاوەکەیدا بۆ سەر خەلیفەی موسڵمانان هاواردەکات:"عەلی حوکم تەنها هەربۆخودایە، نە بۆ تۆیەو نە بۆ هاوەڵانت" ١٤٩٨.

ئیتر عەلی پاش برینداربوونی شەهید دەبێت، بەڵام عەمرو موعاویە ڕزگاریان دەبێت لە پلانەکە. بەمجۆرە جەنگی نەهرەوان کاریگەری قوڵو بەهێزی لە سەر خەواریج هەبوو. بەجۆرێك (نیکسۆن) لەوبارەوە دەڵێ: "جەنگی نەهرەوان بۆ خەواریج وەك ڕووداوی کەربەلا وابوو بۆ شیعەکان"١٥. هەندێکیش لە ڕۆژهەلاتناسان پێیان وابوو خەواریج وەك مارێك وابوو، کە لەو جەنگەدا پێکراو بەڵام نەکوژرا. ئەوەبوو جەنگی نەهرەوان (٣٨ك ٦٦.ز) بوو بەهۆی وروژاندنی دەمارگیریی ئاینیی تەواوی هەوادارانی خەواریج لە بەسرەو کوفەدا ١٥١. ئیتر بەشێوەیەکی نهێنی لەوێوە جموجوڵێکی نوێ دەستی پێکرد١٥٢. هاوکات ئەوانەیش لە جەنگەکەدا ڕزگاریان ببوو ڕوویان کردە ناوچەکانی عومانو هەرێمی جەزیرەو سەجستانو یەمەن، ئیتر بزووتنەوەکە لەوێوە بۆچوونی جیاوازوو مەزهەبی تایبەت بەخۆیان درووست کردوو بەدرێژای مێژووی ئومەویەکان بوونە مایەی کێشەو دەردی سەری بۆ سەر دەسەلاتی ناوەندیی خەلافەت، هەروەها بوونە زەمینەیەکی لەبار بۆ خڕبوونەوەی بەرهەڵستکارانی ناعەرەب لەتەکیانو بەمەش زێدەتر پەرژایان تا ئاسایشی دەسەلاتیی ملهوڕی خەلافەت بخەنە مەترسیەوەو سەرکۆنەی لادانەکانی بکەن١٥٣.

٢. خەواریج لە سەردەمی دەوڵەتی ئومەویەکاندا :-

پاش ئەوەی حەسەنی کوڕی عەلی لە دەسەلآت دا نەرمی نواند بۆ موعاویەو ڕێك کەوتن لەسەر ئەوەی موعاویە لەدووای عەلی ببێت بە خەلیفەی موسڵمانان. موعاویەش وەك ئەوەی بنەماڵەیەکی ڕەسەنی عەرەب، تەماو شانازی ئەوەی لا دروست ببوو، کە هەرلە سەردەمی پێش ئیسلامەوە ڕۆڵێکی گەورەیان لەناو قورەیشدا هەبووە، ئیتر ئەو ئەرکەی بەمافی خۆی زانیو گرتیە ئەستۆی خۆی، ئەو تا ئەوکات ماوەی بیست ساڵ والی وولآتی شام بوو١٥٤، بەمەش دەسەلآتێکی ڕەهای لە ناوچەکەدا بۆ دروستببوو، بەجۆرێك توانی بەبڕیارێك تەراتێن بە پرەنسیپە بەراییەکانی دەستووری ئیسلامی بکات. ئەمەش بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە خۆیو بنەماڵەکەی لە وولآتی شامدا بێ کێشەو بێ قرەو مشە بوو. بەلآم سەبارەت بە بزووتنەوەی خەواریجەکان هەرلەسەرەتاوە لە خەلیفە بوونی نارازی بوون، چونکە ئەویش بەشێك بوو لە رازیبووانی پرۆژەی تەحکیمو گرەوی لە ململانێکاندا بردبووەوە، هەربۆیە لە دیدی خەواریجدا تەنها شمشێر لە بەینی ئەوانو موعاویەدا بوونی هەبوو١٥٥، لە بەرئەوە یەکەمین کاردانەوەشیان دژی موعاویەو دەسەلآتگرتنە دەستی بە ناڕەوا. دەرچوونی فەروەی کوڕی نەوفەلی ئەشجەعی بوو بۆ هەرێمی شارەزوور١٥٦، فەروە لەتەك پێنج لە سەرکردەکانی تری خەواریج لە شارەزوورەوە دەستیان کرد بەخۆ ڕێکخستنو هەڕەشەکردن لە دەوڵەتی تازە ڕاگەیەنراوی ئومەوییەکان.

بەشێوەیەکی گشتی خەواریجەکان بەدوو ئاراستە بلآو بوونەوە

یەکەم: ئاراستەی یەکەمی خەواریج بۆعێراقو دەورووبەری بوو کە مەڵبەندەکەیان لەشوێنێك بوو نزیکی بەسرە بەنێوی بەتائیح، ئەم ئاراستەیە لە دواییدا دەستیان بەسەر کرمانو هەرێمی فارسدا گرت، بەناو بانگترین سەرکردەیان لەم بەرەیەدا بریتی بوو لە نافعی کوڕی ئەزرەق١٥٧.

دووەم: ئەم ئاراستەیە ڕووەو جەزیرەی عەرەبی بوو، لەوێدا دەستیانگرت بەسەر یەمامەو حەزرەمەوتو یەمەنو تائیف، گرنگترین سەرکردەکانیش بریتی بوون لە ئەبو تالوتو نەجدەی کوڕی عامرو ئەبو فدیك ١٥٨.

لەبەرامبەریشدا کاردانەوەی ئومەویەکان نەیانتوانی بەسەر ئەم دوو لقەدا زاڵ بن. بەجۆرێك کە بەدرێژایی ماوەی دەسەلاتیان بوونە مایەی دەردی سەری بۆیان١٥٩.

دیارە تەواوی شۆڕشەکانی خەواریج دژی ئومەوییەکان (٤٠-١٣٢ك/ ٦٦٠-٧٤٩ز) لەسەر ئەو بنەمایە بوو کە دژی دەمارگیری قورەیشن لە سەرداریێتیدا، ئەمەش بەشێك بوو لەبیروباوەڕی خەواریجەکان، چونکە ڕۆحی بنەماڵەی ئومەوی دەمارگیری بوو بۆ قورەیش.١٦٠، بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییەش تەواوی ئەو شۆڕشانەی کە ڕوویانداوە لە هۆزە دەمارگیرەکانی دژە قورەیشەوە ڕابەرایەتی کراون، بەم شێوەیەی لای خوارەوە :

شۆڕش (حوپرە بن وداع بن مسعود) لەساڵی (٤٠ك/٦٦٠ز) لە هۆزی (اسد).

- (مستورد بن علف) لەساڵی (٤٣ك/ ٦٦٠ز) لە هۆزی (تمیم).
- (زفاف الطائی) لە ساڵی (٥٩ه ٦٧٨ز) لە هۆزی(طی).
- (قریب بن مرە) لەساڵی (٥٠ھ / ٦٧٠ز) لە هۆزی (ازد) .
- (صیان بن زیبان سلمی) لە ساڵی (٥٩ك/ ٦٧٨ز) .
- (ابو بلال مرداس) لەساڵی (٦١ك/ ٦٨٠ز) لە هۆزی (تمیم).
- (نافع بن ازرق) لەساڵی (٦٥ك- ٦٨٤ز) لە هۆزی (بكر بن وائل) .
- (عبدالله بن بشیر) لەساڵی (٦٥ك/ ٦٨٤ز) لە هۆزی (تمیم) .
- (زبیر بن علی) لە ساڵی (٦٨ك / ٦٨٧ز) لە هۆزی (تمیم) .
- (نجدە بن عامر) لە ساڵی (٦٩ك/ ٦٨٨ز) لە هۆزی (بكر بن وائل) .
- (عبدالله بن یحی بن اسود) لەساڵی (١٣٠ك/ ٤٧ز) لە هۆزی (كندی)١٦١.

ئەمانە هەمووی لە عەرەب بوونو قورەیشی نەبوون، لەگەڵ ئەمەشدا نا ئارامیەکی تەواو باڵی بەسەر ڕۆژهەلاتدا كێشابوو، لە هەموو شوێنێ بزووتنەوەی خەواریجی دژ بە ئومەوی سەری هەڵدابوو، بزووتنەوەکان زۆرجار

بەناوی گەڕانەوە بوون بۆ سەرەتاکانی ئیسلام و بانگەشەی یەکسانی نێوان نێکڕای ڕەگەزو گروپە ئێتنیکیە جیاوازەکانیان دەکرد، لێرەشدا بەشداریکردنی مەوالییەکان لە ناو خەواریجدا ڕوویەکی دیاری بزووتنەوەکان بوون١٦٢. بەجۆرێك لە کۆتایی سەدەی حەوتەمو سەرەتای سەدەی هەشتەم بەتەواوی دروشمی خەواریج (نا بۆخەلافەت لە دەرەوەی ویستی خوداو گەل)، چەندین خەڵکی ئاراستە جیای لە دەوری خۆی کۆکردەوەو خوازیاری بنچینەیەك بوون بۆ یەکسانی نێوان کۆمەڵ١٦٣. گرنگترین کاردانەوەیەکی توندو کاریگەری ئومەوییەکان بەکاریان هێنابێت دژی هێزی خەواریجو بۆ ڕزگاربوونیان لە مەترسی لەناو چوون، بریتی بوو لە سەردەمی بوون بە والی هەجاجی کوڕی یوسفی سەقەفی، ئەم پیاوە کەسایەتیەکی توندوتیژو سەربازیی بەهێز بوو، ئومەوییەکان لەساڵی (٧٤ك/ ٦٩٣ز) کردیانە والی عێراق١٦٤. ئەویش ئەرکی ڕووبەڕوو بوونەوەی بزاڤی خەواریجی لە دەسپێکی کارەکانیدا دانا، ئەوەبوو زۆر دڵڕەقانە هێزی خەواریجی سەرکوت دەکرد، بەمجۆرە بە درێژای سەردەمی دەسەلاتی ئومەوی تاکە ئارامییەك ڕووی دابێت لەگەڵ خەواریج، بریتی بوو لە سەردەمی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز (٩٩-١,١ك/ ٧١٧ - ٧١٩ز). ئەو یەکێك بوو لەو خەلیفە لیبراڵو ئیسلام دۆستانەی داوای گفتوگۆی دەکردوو باجو سەرانەی لەسەر ناعەرەبەکان لادەبرد. مامەڵەی ئەم خەلیفەیە لەڕێگەی هێزوو زۆرەوە نەبوو، بەڵکو ئامادەیی پیشاندانبوو بۆ گوێگرتن بۆ داواکارەکانی خەڵکی تووڕەو بەرهەڵستکاری خەلافەت ١٦٥. بەلام بەگشتی ئەم هەولانەی ئومەوییەکان بۆ ڕزگاربوونیان لە فشاری تووڕەییو هاواری گەلانی بن دەستو جوولانەوە ڕزگاریخوازەکان لەلایەکەوە کەم بوون، لە لایەکی تریشەوە درەنگ وەخۆکەوتن .

پەراویزەکانی بەشی یەکەم

*مەبەست لەو سەرپێچیکارانە هۆزە عەرەبیە هەڵگەڕاوەکان بوون، وەك هـۆزی (حنیفـە) کـە سـەرکـردەکـەیـان موسـەیلەمەی کـوڕی حەبیبـە بـوو، لەگـەڵ هـۆزی تـەمیم کەسەرکردەکەیان سەجاجی کوڕی حارس بوو.

١. الاسفرايني: التبصير فى الدين، تحقيق محمد الكوسرى، مكتبه الخانجى، مـصر، ١٩٥٥ ، ل ٢٥.

* ئەبو بەکر ناوی عەبدوللای کوڕی قوحافەی کوڕی عوسمانی تەمیمیە، یەکەم خەلیفەی ڕاشیدینەو لەشاری مەکەدا لە دایك بووە (هەمان سەرچاوە، ل ٢٥)

٢. الطبري: تاريخ الرسل والملوك، تحقيق ابو فضل ابـراهيم، ت٢، دارالمعـارف القـاهرة، ج ١، ل٣٣٨.

٣. ابن كثير: البداية والنهاية، ت١، دارالمعارف، بيروت، ١٩٦٦، ج٥، لا ٢٢٧ — ٢٢٨ .

٤. ابن كثير : البداية والنهاية، ج٥، لا٢٤٥– ٢٤٧ .

٥. وەرگیراوەلە (صلاح عبد الفتاح الخالدى: خەلیفەکانی ڕاشدین لەنێوان جێنـشین بـوون و شەهید بووندا، وەرگێڕانی فاتیح سەنگاوی، چاپخانەی ئازە، هەولێر، ٢٠٠٢ ز، لا٦٧.

٦. هەمان سەرچاوە لا ٦٨–٦٩ .

٧. صلاح عبد الفاتح الخالدى: خەلیفەکانی ڕاشیدین لـەنێـوان جـێ نـشین بـوون و شـەهید بووندا، لا ٦٤.

* خوای گەورەش ئاماژە بەمجۆرە موسـوڵمان بوونـە دەکـات لـەسـەردەمـی پێغـەمبـەردا دەفەرموێت (اذا جاء نصرالله والفتح ورايت الناس يدخلون في دين الله افواجا فصبح بحمد ربك واستغفرة انة كان توابا) قورئانی پیرۆز سورەتی (النصر) .

٨. السيوطي : تاريخ الخلفا، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، ت ١، دار القلـم، بـيروت، ١٩٨٦، لا ٦٩ .

٩. ابن العربي: العواصم من القواصم، تحقيق محي الدين الخطيب، ت٢، دار الحبيل، بيروت، ١٩٨٧، لا٣٣.

١٠. ابن العربي: العواصم من القواصم، لا٣٣.

١١. ابن كثير: البدايةوالنهاية، ج٧، لا١٨٥ .

* جەنگی جەمەل لەمانگی جەمادی دووەمی سـاڵی (٣٦ك، ٦٥٦ز) لـەناوچـەی (زابوقـە) نزیك بەسرە ڕویدا، جەنگەکە لەنێوان عەلی لەلایەك و عائیـشەو زوبێـر لـەلایـەکـی تربـوو،

سەرەنجام عەلی لەجەنگەکەدا سەرکەوتنی بەدەستهێنا : (الطبري: تاريخ الرسل والملوك، ج٤، لا٦١,٥-٥,٧" ابن كثير: البدايةوالنهاية، ج٧، لا٢٤٩) زيانەكانی ئەم جەنگە كوژرانی ١٣هەزار موسوڵمان بوو لەگەڵ شەهیدبوونی هەردوو هاوەڵی پێغەمبەر تەڵحەی كوڕی عوبەیدوللاَو زوبەیری كوڕی عەووام :(السيوطي: تاريخ الخلفا، لا١٧٤) .

* ململانێ لەنێوان خەلیفەكاندا پەیدابوو بوو، بەجۆرێك هەریەكەیان هەوادارو بەرەی لەنێوان موسوڵماناندا بۆخۆی جیا كردبویەوە، ئەم ڕاستییە لەسەنەدێكی دروستەوە بۆمان دەگێڕێتەوە، كە دەڵێ لە موعاویەیان پرسی تۆ لەسەر میللەتی عوسمانی یاخۆ عەلی ؟ ئەویش ووتی هیچ كامیان، بەڵكو لەسەر میللەتی پێغەمبەرم : (ابن تيمية: الوصية الكبري، تحقيق علي حسن علي، مكتبة السراس، بغداد، ١٩٩٥ز، لا ٣٤).

* ئەم جەنگە لە مانگی سەفەری ساڵی ٣٧ك، ٦٥٧ز دا دەستیپێكرد لەنێوان لەشكرێكی ١٢. هەزار جەنگاوەر لە لایەنگرانی عەلیو لە بەرامبەریشدا لەشكرێكی نەوەد هەزار جەنگاوەری موعاویەدا، جەنگەكە لە سەفین بوو لەسەر ڕووباری فورات، ئەم جەنگە دوای كوژرانی دەیان هەزار لە هەردوولا بەمەسەلەی (تحكيم) كۆتایی پێهات: (ابن كثير: سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا ٢٥٦-٢٥٨).

١٢. المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، دار الاندلس، بيروت، ١٩٦٥، ج٢، لا٤,٣"
ابن كثير: سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا ٢٢١ .

١٣. نايف معروف : الخوارج ق العصر الاموى، ت ٤، بيروت، ١٩٩٤، لا١٤" فوئاد مەجید میسری: بیری ئوسوڵی ئیسلامی، سلێمانی، ٢٠٠٢، لا٤٤.

١٤. عبدالله حماد: التكفير ق فكر الخوارج، مجله النهج، العدد ٢٧، ٢٠٠١، لا٤٩ .

١٥. نايف معروف: الخوارج ق العصر الاموى، لا١٤" موسلح مصطفي جەلالی: شوراتەكان، مكبعه بغداد، ١٩٨٦، لا ٥١ .

١٦. ابن حجر العسقلانى: فتح البارى (شرح صحيح البخارى)، ت ١، دار الفكر، بيروت، ١٤٢- ٢٠٠٠م، مج ١٤ لا ٢٩٥-٢٩٦ .

١٧. ابن الاثير: الكامل في التاريخ، تحقيق مكتبة السراس، ت ١، بيروت، ١٩٨٩، ج ٣، لا١٥٥ .

١٨. مسلم بن الحاج، صحيح المسلم، شرح النووى، ٧، ١٦٧" البخارى، صحيح البخارى، شرح بن حجر، ٩، ١٣..

١٩. ابن الجوزى، تبليس ابليس، دار الرائد العربى، بيروت، ١٣٦٨، لا٩٧. .

٢٠. موسلح مصگفی جەلالی : شوراتەكان، لا٧٣ .

* ابوسعيد الخدرى: یەكێكە لە هاوەڵانی پێغەمبەرو لە پشتیوانەكانی مەدینەیە، كە توانیویەتی زۆرێك لە فەرموودەكانی پێغەمبەر (د.خ) بیگێڕێتەوە، چونكە لە نزیكو

جیاوەرەکانی پێغەمبەر بوو :(محمد التمان: تیسیر المصطلح الحدیث، المطبعة السلفة، کویت، ١٩٨٦، لا ١٥٨.

٢١. ابن الاثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٥٤٥" ابن کپیر، سەرچاوەی پێشوو، ج ٧، لا ٣٠٠- ٣٠١ " نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٧.

٢٢. ابن کثیر، هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٧٩ .

٢٣. نایف معروف، سەرچاوەی پێشوو،لا ١٥.

٢٤. هەمان سەرچاوە، لا ٦، موصلح جەلالی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٤.

٢٥. ابن الاثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٥٤٥ .

٢٦. ابن الاثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٥٤٥.

٢٧. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢. .

* خودای گەورە دەفەرمێت: (یاایها الذین امنوا انا خلقناکم من ذکر وانثي وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند اللة اتقاکم) قورئانی پیرۆز :سورەتی (الحجرات)، ئایەتی ١٣" هەروەها پێغەمبەری خوداش دەفەرموێت: (من دعی الی العصبیە فلیس منا، ومن مات علی عصبیە فلیس منا)" واتە ئەوەی بانگەشەی دەمارگیریی بکات لە ئێمە نییە، ئەوەی لەسەر ئەو باوەرە بمرێ لە ئێمە نییە: (مسلم بن الحاج: صحیح المسلم، شرح نووی، ٧، ١٦.).

٢٨. علي الوردي: منطق ابن خلدون، ت ١، انتشارات مکتبة الحیدریة، قم المقدس، ١٩٩٧، لا ٨٣.

٢٩. عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتوری ئەوان لەسەر کورد، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠١ لا ٢٤٥ .

٣٠. ابن خلدون: المقدمە، دار الکتاب المصری والکتاب اللبنانی، القاهرە، ١٩٩٩ ز، ج ٢، لا ٤٤٨.

٣١. علی الوردی :سەرچاوەی پێشوو، لا ٨٣" هاملتون جب: اسلام بررسی تاریخ، ترجمە منوچهر، چاپخانە اتش، لا ١٤١.

* زۆربەی عەرەبە دێهاتیو بیابان نشینەکان لە عەرەبە شارنشینەکان دڵ رەقترن، لەبەرئەوە ئەوان لەبارەی کوفرو دوورووییەوە گونجاوترن بۆ شکاندنی ئەو سنورانەی کە خوا بۆ پێغەمبەری دیاری کردوون : (بورهان موحەمەد ئەمین: تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، چاپی پێنجەم، هەولێر، لا ١٩٥؛

٣٢. قورئانی پیرۆز: سورەتی (التوبە) ئایەتی ٩٧.

* موسەیلمە ناوی موسەیلەمەی کوری حەبیبەیەو سەرکردەی هۆزی حەنیفەیە، پاش ئەوەی موسڵمان دەبێت، لەسەردەمی ئەبوبەکردا هەڵگەرایەوەو زەکاتی نەدەدا، دواتر

بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکرد، سەرەنجام لە جەنگێکدا بەدەستی وەحشی کوژرا: (صلاح عبدالفتاح الخالدی: خەلیفەکانی ڕاشیدین، لا ٧.).
٣٢. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤.
٣٤. البلاذري: انساب الاشراف، تحقيق الشيخ محمد باقر المحمودي، موءسسة الاعلمي، بيروت، ١٩٧٤، ج ٥، لا ٤..
٣٥. موصلح مسطفی جه لالي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٢.
* عەبدوڵڵا کوڕی عەباس کوڕی عەبدولمتەلیبی مامی پێغەمبەرەو لەنەوەی هاشمی کوڕی عەبدو لمەنافی قورەیشییە، دایکی ناوی (ام الفچل)هو یەکێکە لەگێڕەرەوانی فەرموودە :(سالم الشيرة: من مشاهير المفسرين، الرسالة الاسلامية، المجلة الاسلامية، العدد ٢٥٧–٢٥٨، السنة السادسة، ١٩٩٢، لا٤٨.
٣٦. ابن كثير: سەرچاوەی پێشوو، ج ٧، لا ٢٧٦ .
٣٧. هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٧٦.
٣٨. وەرگیراوە لە : (نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، ٢٦).
* ئیبن خەلدوون پێی وایە بۆیە پێغەمبەر ئامـاژەی داوە خەلافەت لە قورەیش بێت، چونکە قورەیشییەکان لەدوورگەی عەرەبیدا خاوەنی دەمارگیرییەکی گەورە بوون، ئەگەر وانەبوایە بارودۆخ ئارام نەدەبوو، بۆیە داواشی نەکردووە جگە لە قورەیش خەلیفە بێت تەنها بۆ پاراستنی یەکێتیو ئومەی ئیسلامی بووە، بڕوانە : (علی الوردی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٩٤).
٣٩. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا٣٩٧.
٤.. هەمان سەرچاوە، لا ٤٦.
٤١. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٧–٢٨.
٤٢. الطبری : سەرچاوەی پێشوو، ج ٥، لا ٥٢.
٤٣. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو لا ٢٨.
٤٤. ابراهيم حركات: المجتمع الاسلامي والسلطة في العصر الوسيط، مطبعة، افريقا الشرق، المغرب، ١٩٩٨، لا ١٨٤
٤٥. نایف معروف، سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٥ .
٤٦. الگبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٣، لا ٤,١" صلاح عبد لفتاح: سەرچاوەی پێشوو، ١٢٤
٤٧. الطبری: سەرچاوەی پێشو، ج ٣، لا ٤,٥ .
* هێزی دژ بە خەلافەت هەر لە سەرەتاوە بوونی هەبووە، بەڵام تاوەکو دوای سەردەمی عومەری کوڕی خەتاب زەمینەیان بۆ نەڕەخسا، ئەو لەبەردەم ئەو هێزەدا وەك

دەرگایەکی داخراو دروست کرابوو، بەهیچ شێوەیەك بواری هاتنە ژوورەوە نەبوو بۆ نەیاران، بەڵام شەهید کردنی عومەر لە پیلانێکی هاوبەشی (هورمزان: کە پادشای ئەهواز بوو، دوای فەتح بەدیلی هێنرابوویە مەدینە، لەگەڵ کەعب ئەحبار کە یەکێك بوو لە زانا جولەکەکان و لە مەدینەدا دەژیاو خەڵکی یەمەن بوو، لەگەڵ ئەبو لولوئی فەیروزیدا کە بەدیلی لە جەنگی فارسدا گیرابوو وەدواتر بوو بوویە بەندەی (مغیرە بن شعبە)، هەروەها جوفەینەش وەکو کۆیلەیەکی مەسیحی، هەموو ئەمانە لەو پیلانە هاوبەشەدا بەشدار بوون، ئەوەبوو سەرەنجام لە پیلانەکەدا سەرکەوتن، دیارە پیلانێکی لەو جۆرە بەڵگەی بوونی هێزێکی بەرهەڵستکاربوو لە ناو دەوڵەتدا، ئیتر لە سەردەمی عوسماندا لە شێوەو ڕواڵەتی جیاجیادا بەتەواوی پەرەیان سەند (صلاح عبد الفتاح الخالدی: خەلیفەکانی ڕاشیدین، لا ٨٢–٨٩).

٤٨. ابن کثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ١٩٧.
٤٩. هەمان سەرچاوە، ج ٤، لا ١٩٧.
٥٠. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٣٧.
٥١. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج ٣، لا ٢٧٩.
٥٢. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٦.
٥٣. المسعودی:سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٤,٤.
٥٤. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٣٤. .
٥٥. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٣٥.
٥٦. هەمان سەرچاوە، لا ١٤٦.

* سەبارەت بەو تێڕوانینەی عەبدوڵلای کوڕی وەهب ئەوە یەکەم گوتارە کە ئیمامەتی عەلی دەسەپێنێ، هەربۆیە ئەوانەی لە دژی شیعەن پێیان وایە کە شیعە لە سەرەتاوە لە یەهودیەتەوە وەرگیراوە، چونکە ئەم بۆچوونەی عەبدوڵلا لە سەرەتاشدا کە جوولەکە بوو دەیوت دەبێ (یوشع بن نون) بووایە بە جێگرەوەی موسا، هەربۆیە کە موسوڵمانیش بوو دەیوت دەبێ عەلی جێگیریی پێغەمبەر بێت، بەڵام دیارە مەبەستەکەی تەنها ڕووکەش بوو (صائب عبد الحمید : تاریخ الاسلام، الثقافی والسیاسی، ت ١٩٩٧، لا ٥٨٤).

٥٧. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٢٤٤ .
٥٨. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا١٤٦.
٥٩. ابن کثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا٢,٤
٦٠. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا٣٥٢ .
٦١. محمد صادق العرجون: عثمان بن عفان، ت ٢، بیروت، ١٩٨٩، لا ١١٧ .

٦٢. صلاح عبدالفتاح خالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٨٧ .
* نەسیبین یەکێکە لە شارەکانی هەرێمی جەزیرەو بەبنکەی دەفەری هۆزی (ربیعە) دادەنرێ، چیای جودی دەکەوێتە باکوریەوەو شارەکەش دەکەوێتە باکوری سنجار : (فائزه محمد عزت: الکردفی اقلیم الجزیره وشهرزور فی صدر الاسلام، رساله ماجستیر غیر منشوره، کلیه الاداب، جامعه صلاحدین، ١٩٩١، لا ٤٧).
٦٣. کورت فریشلر: گەڕانەوە بۆ سەرەتاکانی ئیسلام، وەرگێڕانی حەمەی حەمە سعید، سلێمانی، ٢٠٠٢، لا ٥,١.
٦٤. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٦.
٦٥. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤٤.
٦٦. المسعودی : سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، ٤,٤.
*عەمری کوڕی عاس یەکێکە لە هاوەڵانی پێغەمبەر و لە سەردەمی عەلیدا والی میسر بوو، بەڵام ئەویش لە خەلافەتی عەلی دەرچوو، ئەوەبوو لەبەرەی موعاویەدا ئەویش خوازیاری سەندنی خوێنی عوسمان بوو، لەگەڵ ئەوەشدا سەرکردەیەکی سیاسی زۆر بە توانا بووەو جێگای ڕاوێژی موعاویە بوو : (ابن کثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٧، لا٢١٣ – ٢١٥.
٦٧. هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٧٧ .
٦٨. احمد امین: فجر الاسلام، ت ١٠، بیروت، ١٩٦٩، لا ٢٥٦ .
٦٩. کارل بروکمان: تاریخ الشعوب الاسلامیه، ت٨، بیروت، ١٩٧٩، لا١٤٣.
٧٠. هەمان سەرچاوە، لا ١٤٣.
٧١. عمر ابو نصر: الخوارج في الاسلام، الطبعة الجدیدة، بیروت، ١٩٥٦، لا ٩ .
٧٢. ابن کثیر:سەرچاوەی پێشوو، ج ٧، لا ٢٧٧.
٧٣. هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٧٧.
٧٤. هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٧٧ .
٧٥. الشهرستانی: الملل و النحل، ت ٧، بیروت، ١٩٩٨، ج ١، لا ١٥٧" البغدادی، الفرق بین الفرق، ت ٢، بیروت، ١٩٧٧، لا ٤٦١.
٧٦. عبد النعم الحسنی: الفرق والجماعات والمذاهب والاحذاب و الحرکات الاسلامیة، بیروت، ١٩٩٩، لا ٣٣٣.
٧٧. عمر ابونصر: سەرچاوەی پێشوو، ١٩٥٦، لا ١٠.
٧٨. محمد عماره: الخلافة ونشاة الاحذاب الاسلامیة، ت ٢، بغداد، ١٩٨٤، لا ١٤١.
٧٩. صلاح عبد الفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣,١.

٨٠. لبيد ابراهيم احمد وابراهيم نمير سيف الدين، عصرالنبوه والخلافه الراشده، ت ٢، الربات، لا ٣٢٧" عبدالله حماد، التكفير والهجره، العدد ٢٧، لا ٤٨.

٨١. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٣٦.

٨٢. مصلح مسگفی جەلالی، هەمان سەرچاوە، لا ٩٧.

٨٣. هەمان سەرچاوە، لا ٩٧.

٨٤. الخربوگلی: تاريخ العراق في ظل الحكم الاموي، ت ٢، مصر، ١٩٥٩، لا ٥٩ .

٨٥. وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوە، لا ٥٨.

٨٦. هەمان سەرچاوە، لا ٥٥ .

* جون کالڤنیەکان، ڕێبازی ئەمانە یەکێك بوو لە بیروباوەڕە پرۆسستانییەکان، کە لە ئەوروپادا لەساڵی ١٩١٧ ز لەسەردەستی جون کالڤن بڵاوبوویەوە، ئەم کەسایەتییە بەدووەم کەس دادەنرێت دوای مارتن لوسەر، کە لە کەنیسەی کاتۆلیکی جیا بوویەوەو کەنیسەیەکی نوێ ی دامەزراند، زۆربەی لایەنگرانی لە فەرەنسا بوون، ئەو دوواجار مەلیکی قایلکرد بە مەزهەبەکەی‌و باوەڕەکانی ڕەسمییەتیان وەرگرت :(محمد محمد صالح: تاريخ اورثا عصر النهضة، مكتبة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٨١، لا ١٩٤ .

٨٧. عبد الجواد ياسين:السلگه في الاسلام، ت ١، بيروت، ١٩٩٨، لا ٥٨ .

٨٨. عبدالله حماد: التكفير والهجره، النهج، العدد ٢٧، لا ٤٨" الزمخشري: الفائق في غريب الحديث، دار الاحيا الكتب العربية، القاهره، (د.ت)، لا ١٧.

٨٩. محمد عبدالله عوده واخرون، مختصر التاريخ الاسلامي، ت ١، عمان، ١٩٨٩، لا ٧٧

٩٠. وەرگیراوە لە الخربوطلي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٦٠.

٩١. الشهرستاني : سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٥٥.

* موعتەزیلە گروپێك بوون لەسەردەستی (واصل بن عگا) لەساڵی ٨٤٨ز لە حەسەنی بەسری جیابوونەوە، ئەمانە هەوڵی بوون بۆ دروستبوونی ئیسلامی سیاسی ئەو سەردەمەو دروست بوونیان لە ئاکامی نەرمی نواندن بو لە ئاستی توند ڕەویی خەواریج، ئەوان نە لە سەنگەری عەلی بوون نەدژی بوون، دواتر بوونە کۆمەڵێکی عەقڵانی و پێچەوانەی شیعەکانیش بوون لەمەسەلەی ئیمامەتا: (لويس غرديه ج قنواتي: فلسفه الفكري الدين بين الاسلام والمسحيه، ت ٢، بيروت، ج ١، لا ٧٩.

٩٢. ڕێبین ڕەسول هەردی: سیستەمی سیاسی و هزرو فەلسەفەی سیاسی، چاپی یەکەم، سەردەم، سلیمانی، ٢٠٠٢ .

٩٣. احمد امين: فجر الاسلام، لا ٢٥٧.

٩٤. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، بيروت، ١٩٧٩ز، ١,٧ .

٩٥. الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٥٥.

٩٦. لبير ابراهيم احمد :سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٥٣.
٩٧. قورئانی پیرۆز: سورەتی التوبه.
٩٨. صائب عبد الحميد: سەرچاوەی پێشوو، لا ٦١..
٩٩. عبدالمنعم المغنی: موسوعه الفرق والجماعات، ت ٢، بیروت، ١٩٨٩، لا ٢٣٣
١٠٠. قورئانی پیرۆز: سورەتی التوبه، ئایەتی ١١ .
١٠١. صائیب عبد الحمید:سەرچاوەی پێشوو، لا ٦١..
١٠٢. البخاری: صحیح البخاری، شرح بن حجر، ٩، لا ٤٢١.
* واتەی فەرموودەکە، کۆمەڵێك خەڵك لە ئاخری زەمان لە ئومەتەکەم پەیدا دەبن تازە پێگەیشتوون نەفامن فەرموودەی پاکترین خەڵك کەپێغەمبەری خودایە دەڵێن، قورئان دەخوێنن، بەڵام لە قورگیان تێ ناپەڕێت، لەدین دەردەچن هەروەك چۆن تیر لە کەوان دەردەچێت، ئەگەر پێیان گەیشتن بیان کوژن بە کوشتنیان خودا پاداشتتان دەداتەوە .
١٠٣. قورئانی پیرۆز: سورەتی الحجرات، ئایەتی ٩.
* واتای ئایەتەکە بریتی یە لە: ئەگەر دوو دەستە یان دووتاقم لە موسوڵمانان بوویە شەڕیان ئەوە دەست بەجێ هەوڵ بدەن ڕێکیان بخەن و ئاشتیان بکەنەوە، خۆ ئەگەر لایەکیان هەر دەستدرێژی دەکردە سەر لاکەی تر، ئەوا ئێوە بەگژ ئەوەیاندا بچن کەستەم و دەست درێژی دەکات، تاوەکو دەگەڕێتەوە بۆفەرمانی خودا، جا ئەگەر لایەنە سەرکەشەکە بۆ فەرمانی خودا سەری دانەنەواند ئەوا ئێوە ناو بژیوانێکی دادگەرانە لە نێوانیاندا بکەن و دادپەروەری ئەنجام بدەن:(بورهان عومەر ئەمین: تەفسیری ئاسان، لا ٥٠٢).
١٠٤. عبد المنعم المغنی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٣٢.
١٠٥. هاشم معروف الحسنی: شیعەدر برابر، معتزله و اشاعره، تسعید محمد، چاپ سوم، تهران، ١٣٧٩، لا ٣٥.
١٠٦. احمد امین: سەرچاوەی پێشوو، ٢٥٩ .
١٠٧. عبدالله خلیفه: ڕەگوڕیشەی توندوتیژی لە ژیانی هاوچەرخی عەرەبیدا، ڕوانگەو ڕەخنە، وەرگێڕانی ئەمیر عبدالله، ژمارە ٤١٥، سلیمانی، ٢٧.ك، لا ٢٨٨
١٠٨. سید قطب: الخطاب والایدولوجیا، ت ١، دار الطلیعة، بیروت، ١٩٨٧، لا ٢٦
١٠٩. بەهەمەن تاهر نەریمان: کوردو ئیسلام، گۆڤاری ژیار، ژمارە ٥، هەولێر ٢٠٠٠، لا ٣٨
١١٠. وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوە، لا ٣٩.
١١١. صبحي صالح، النظم الاسلامية نشاتها وتطورها، ت ٢، لبنان، ١٩٩٢، لا ١٣٢.
١١٢. البغدادی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٥.
١١٣. الشهرستانی : سەرچاوەی پێشوو،

ج ١، لا ١٣٣ .
١١٤. الاسفرايني: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٦.
١١٥. هەمان سەرچاوە، لا ٤٦ .
١١٦. الشهرستانی: سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ٢٣ .
١١٧. هەمان سەرچاوە، ج ١، ٣٦.
١١٨. الاسفرايني: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥١.
١١٩. هەمان سەرچاوە، لا ٥١" الشهرستانی: سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٤١.
١٢٠. الاسفرايني: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٢.
١٢١. حسين الشاكري: نشواة المذاهب والفرق الاسلامية، ايران، ١٤١٨، لا ١٢٠.
١٢٢. الشهرستانی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٥٦.
١٢٣. هەمان سەرچاوە، ج ١، لا ١٤٦.
١٢٤. هەمان سەرچاوە، ج ١، لا ١٤٦.
١٢٥. هەمان سەرچاوە، ج ١، ١٤٦.
١٢٦. محمد عبد الرحمن مرحبا: من الفلسفه اليونانيه الى الفلسفه الاسلاميه، ت ٢، بيروت، لا ٢٧٢.
١٢٧. هادی العلوی، فصول من تاريخ الاسلام السياسی، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية، ت ١، ١٩٩٢، بيروت، لا ٢٨٥.
١٢٨. الخربوطلي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٦٥.
١٢٩. وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوە، لا ٦٥ .
١٣٠. ڕێبین ڕەسول ئیبراهیم: سیستەمی سیاسی، لا ١٥٧.
١٣١. محمد عماره: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٤٠.
١٣٢. محمد علی ابوريان: تاريخ الفكر الفلسفی فی الاسلام، ت ٢، بيروت، ١٩٧٧، لا ١٥٤.
١٣٣. محمد نصر مهنا: علم السياسه، ت ٢، القاهره، ١٩٨٩، لا ٧٠.
١٣٤. هاشم معروف، شيعەدر برابر، معتزله واشاعره، لا ٣٥
١٣٥. الخربوگلی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٦٥، د. نايف معروف: الخوارج، لا ٢,٦.
١٣٦. نايف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢,٧.
١٣٧. علی حسينی الخربوگلی: غروب الخلافه الاسلاميه، د.م، بيروت، ١٩٨٧، لا ٤٤.
١٣٨. علی الوردی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٩ .
١٣٩. محمد عبدالله عوده واخرون: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٧ " هاملتون جب: سەرچاوەی پێشوو، ١٩٢ .

١٤٠. المسعودی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٢,٤.
١٤١. محمد نصر مهنا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤..
١٤٢. رێبین رەسول ئیبراهیم: سیستەمی سیاسی، لا ١٥٧.
١٤٣. محمد نصر مهنا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤. .
١٤٤. رێبین رەسول ئیبراهیم:سەرچاوەی پێشوو، لا " علی حسن الخربوطلي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤. .
١٤٥. المسعودی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٤,٤.
*نەهرەوان ناوچەیەکی فراوانە لە نێوان بەغدادو (واسگ)دایە : (یا قـوت الحمـوی: معجم البلدان، ج ٥، لا ٣٤٢).
١٤٦. ابن کثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج ٧، لا ٢٥٧.
١٤٧. هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٢٨٨ – ٢٨٩ .
١٤٨ . هەمان سەرچاوە، ج ٧، لا ٣٢٦ .
١٤٩. صلاح عبد الفتاح الخالدی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٢٥.
١٥٠. وەرگیراوە لە لگیفە بکاوی: حرکە الخوارج، ت ١، دار الفکر، بیروت، ٢٠٠١، لا ٤٩ .
١٥١. الخربوطلي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٧.
١٥٢. لطيفة البکاوي: سةرضاوةي ثيَشوو، لا ٤٩
١٥٣. لبید ابراهیم احمد و ابراهیم نمیر سیف الدین: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٢٨ .
١٥٤. لطيفة البکاوي: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٧.
١٥٥. هەمان سەرچاوە، لا ٥٨.
١٥٦. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج ٥، لا ٣٢
١٥٧. احمد امین: سەرچاوەی پێشوو، ٢٥٧ .
١٥٨. هەمان سەرچاوە، ٢٥٨ .
١٥٩. محمد عمارە: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٤. .
١٦٠. هەمان سەرچاوە، لا ١٤..
١٦١. هەمان سەرچاوە، لا ١٤١– ١٤٢ .
١٦٢. نیکیتا ایلیسیف: الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، ترجمة منصور ابـو الحسن، ت ٢، ١٩٨٦، لا ١٨١ .
١٦٣. هەمان سەرچاوە، لا ١٨١ .
١٦٤. نیکیتا ایلیسیف: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٨٢ .
١٦٥. کارل بروکلمان: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٥٠– ١٥١ .

بەشی دووەم

زەمینەی پەیوەندیەکانی
کوردو بزووتنەوەکانی خەواریج

باسی یەکەم:

سەرنجێکی گشتی دەربارەی شوێنی جوگرافی هەرێمە کوردیەکان

یەکەم: هەرێمەکانی جەزیرەو موسڵ و شارەزوور :-

ئەم هەرێمانە لە سەردەمی ئومەویەکاندا بەشێك بوون لە دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامیو هەر لە سەردەمی والی بوونی موعاویەدا لەو هەرێمانەدا لە شامو ناوچەکانی جەزیرەو ئەرمینیا لە ڕووی ئیدارییەوە خرانە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتو موعاویە بۆ ماوەی بیست ساڵ حوکمڕانی کردن١.

سەبارەت بەسنوری جوگرافی هەرێمی جەزیرە ئەوا ڕووبارەکانی دیجلەو فورات بە درێژایی تێپەڕبوونیان دادەنرێن بە سنووری هەرێمی شام لە ڕۆژئاوایەوەو سنووری هەرێمی چیاو ئازەربایجان لە ڕۆژهەڵاتو باکوورییەوە، هەروەها سنووری باکووری هەرێمی جەزیرەش دیاری دەکرێت بەشاری هیت، کە بەکۆتایی هەرێمی جەزیرە دادەنرێت. شاری ئەنباریش یەکەمین شاری عێراقە لە دەروازەی جەزیرەدا٢.

هەندێکیش پێیان وایە باشووری هەرێمی جەزیرە کۆتایی دێت بەکۆتایی شاری تکریت لە سەر دیجلە لە ڕۆژهەڵاتەوە و کۆتایی هیت لەسەر فورات لە ڕۆژئاواوە٣. لە باکووریشدا تا سنووری ئەرمینیا درێژ دەبێتەوە٤. ئەم هەرێمە لەسەرەتای ئیسلامدا بە (دیار مضر) ناسراو بووە، کە شارە

گرنگەکانیشی بریتی بوون لە: حران، رها، اورفە، راس العین، نصیبین، سنجار، خاپور، ماردین، امد، میا فارقین، موصلْ٥.

لە سەرچاوەکاندا ناوی ئەم شارانەش لە چوارچێوەی سنووری هەرێمەکەدا هاتووە کە بریتین لە : ارزن، سعرد، حصن کیف، فاقان، مدینە پمانین، جزیرە ابن عمر، زوران، جولمیرگ .٦ لەم هەرێمەدا موسڵو شارە پێوەندەکانی جێگایەکی دیارییان لە بزافەکانی خەواریجدا هەبووە، شارە پێوەندەکانیش بریتی بوون لەمانە:

١. موسڵ

شاری موسڵ گرنگییەکی ئەوتۆی هەبوو بۆ بنکەی بەڕێوەبەرایەتیو مەڵبەندێ بوو بۆ کۆکردنەوەی باجو زەرییە، هەروەها بنکەیەکی سەربازیش بوو بۆ ئاسایشو بەرگری لەسنوورەکانی باکوورو بەشێك لە باکووری رۆژهەلاتی دەولەتی ئیسلامیی، هەروەها موسڵ بە پێتەختی هەرێمی جەزیرە دانراوە٧، کە شوێنی جوگرافیشی دەکەوێتە بەشی رۆژئاوای ڕووباری دیجلەوە، بۆیە ناویشی نراوە موسڵ چونکە گەیەنەری نێوان دیجلەو فورات بووە٨. ئەوەی لە بارەی پێکهاتەی دانیشتوانی ئەم ناوچەیەوە ئاماژەی پێکراوە، ئەوەیە کە نەتەوەی کورد لە دێر زەمانەوە بەشێك بوون لە پێکهاتەی دانیشتوانی ئەویّ، بە تایبەتی کوردەکانی هۆزە دیارەکانی (الحمدیە، الاریە، الهزبانیە)٩. تەنانەت بۆچوونی وا هەیە دەڵێ: " موسڵ شارێکی کوردی بووە"١٠. سەبارەت بە شارە پێوەندەکانی موسڵیش دەوترێت هەرێمی شارەزوور لە سەردەمی فتوحاتی ئیسلامی تاوەکو سەردەمی خەلیفە هارونە ڕەشیدی عەباسی پێوەندی بە بەڕێوەبەرایەتی موسڵەوە هەبووە١١.

٢. شارەزوور: -

سەبارەت بەدەست نیشانکردنی سنووری جوگرافی شارەزوور چەند بۆچوونێکی جودا هەیە، ئەوەی ڕوونتر بێت ئەوەیە کە شارەزوور دەکەوێتە نێوان (اربل و همدان)١٢، یاخود کورەیەکی فراوانە لە هەرێمی چیاکانو دەکەوێتە نێوان هەمەدانو موسڵەوە١٣. لەم بارەیەوە (ابن المهلهل) دەڵێ:" شارەزوور ناوچەیەکی سەختو دژوارە "١٤، لەبەرئەوە بەشێوەیەکی گشتی دەستنیشانکردنی سنووری شارەزوور* وەك هەرێمێك بەمجۆرەیە: لەباشوورەوە دەکەوێتە نێوان حولوانو خانەقینو کرخ جدان*، لەلای باکووریشیەوە سنووری (اربل) دەست پێدەکات، هاوکات چیای(السلق) کەچیاخ لاهیجانی ئێستایە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتییەوە، هەروەها شارەکانی داقوق* و کورەی باجەرمیٚ* دەکەونە سنووری ڕۆژئاوایەوە١٥.

لەڕووی پێکهاتەی دانیشتوانەوە زۆرینەی سەرچاوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە شارەزوور هەموویان کوردن١٦، هەندێك بۆچونیش هەیە دەڵێ :"زۆربەیان کوردن "١٧.

ئەم هەرێمە لەڕووی بەڕێوەبردنەوە بەردەوام لە دەستی کوردەکاندا بووەو هیچ والیو کاربەدەستێکی خەلیفەکان نەیان توانیوە فەرمانڕەوایی هەرێمەکە بکەن١٨، بەپێی سەرچاوەکان گرنگترین شارەکانیشی بیتین لە: (قیسان، تیرانشاه، دزدان، بیر، دیلمستان، نیم ازراه):١٩ .

دووەم. هەرێمی چیاکان: -

شوێنی جوگرافی هەرێمی چیاکان بە درێژایی مێژوو گۆڕەپانی نیشتەجێ بوونی کورد بووە٢٠، ئەم هەرێمە لەسەرەتای دەرکەوتنی ئیسلامدا وەك پێکهاتەیەکی جوگرافی دیاری نەکرابوو، بەڵام لەسەردەمی ئیسلامدا بوو بە هەرێمێکی سەربەخۆ٢١و سنوری جوگرافی هەرێمەکەش لە ڕۆژهەڵاتییەوە خوراسانو فارسو ئەسفەهانو لە ڕۆژئاواشیەوە شارەزوورو دەشتی عێراق

دەستی پێدەکرد، باشووری ڕۆژئاوایشی هەرێمی ئازەربایجان بوو٢٢، لە باکووریشیەوە هەرێمی دەیلەمو گەیلانو ڕۆژهەلاتی ئازەربایجان دیاردەکرا، لە باشووریشەوە خوزستانو بەشێك لەعێراق دەستی پێدەکرد٢٣.

سەبارەت بەپێکهاتەی ئیتنیو ڕەگەزی دانیشتوان لەم هەرێمەدا، سەرچاوە ڕەسەنەکان ئامازە بەوە دەکەن، کە کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانی ناوچەکە پێك دەهێنن، بەجۆرێك کە مێژووی نیشتەجێ بوونیشیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوا کوردەکانی پێش هەزارەی زایینی، کە بریتی بوون لە لۆلۆیی‌و گۆتی‌و کاشی‌و میدیەکان. دیارە کە ئەم نەتەوانە لە چیاکانی زاگرۆس نیشتەجێبوون، کە بنچینەو تۆرەمەی سەرەتای ڕەچەڵەکی کوردن٢٤. هەربۆیە لە سەردەمی ئیسلامیشدا کورد دانیشتوانی گەورەی ناوچەکانیان پێك دەهێنا٢٥. بە جۆرێك ئەو هەرێمانە وەسف دەکران بە وولاتی کوردە دلڕەقەکان٢٦، کە دەکرێت ئەم وەسفکردنەی کوردان لە تایبەتمەندی بەجەرگی‌و ئازایەتیانەوە هاتبێت، چونکە لە زۆربەی پەرتووك‌و سەرچاوەکانی ئەو قۆناغەدا ئامازەی پێکراوە، سەبارەت بە ناوی شارەکانی هەرێمی چیاش، دەتوانین بڵێین بەشێوەیەکی گشتی پێك هاتبوون لە: ماه البصره، ماه الکوفه، ماه سبذان، ئوستانی مهر جانقذق، حولوان، ئوستانی شاه قوباد: جگە لەوانەش چەند شارێکی گرنگتریش هەن وەك : کەنگاوەر، گەیلان، سی سەر، هەمەدان، زنجان٢٧ .

سێ هەم: هەرێمی ئەهواز (خوزستان) : -

ئەم هەرێمە لە سەرەتای ئیسلامدا پێکهاتبوو لە دەڤەرێکی فراوان‌و تەواوی ئەم شارانەی لە خۆدەگرت : سوق الاهواز، را مهرمز، ایذج، عسکرکم، توستەر، جندی سابور، سوس، سرق، نهرتیری، منازر کە لە بەرامبەری شاری بەسرەدایە ٢٨.

ئەم شارانە وەك هەرێمێك لەكۆتایی دۆڵی نێوان دوو ڕووبارەوەوە دەست پێدەكەن‌و لە دوای ئەهوازیش ڕاستەوخۆ هەرێمی فارس دەهات٢٩.

پێگەی جوگرافی ئەم هەرێمە لە دێر زەمانەوە بنكەیەكی ئابووری ساسانییەكان بووە٣٠،

پێكهاتەی ئەتنیكی‌و ڕەگەزی هەرێمەكەش دانیشتوانی كوردی لەمێژەوە لە خۆگرتووە، كە بەجۆرێك بوونەتە پارێزەری خاكەكەو لەكاتی فتوحاتی عەرەبە موسڵمانەكاندا كوردیش شانبەشانی فارسەكان چەندین جەنگی گەورەیان لەو هەرێمەدا كردووە٣١، تەنانەت شارێكی گرنگی وەك (جندی سابور) كە شارێكی كۆن‌و ئاوەدان‌و سەرسەوز بوو، لەو كاتەدا زۆربەی دانیشتوانی كورد بوون٣٢. ئەم شارە لە سەردەمی فتوحاتدا، دانیشتوانەكەی لە بەردەم لەشكری عەبدوللای كوڕی عامردا جەنگان‌و لەگرتنی شاری (ایزج) جەنگێكی سەختیان كردو ڕووبەڕووی سوپای دەوڵەت بوونەوە٣٣.

چوارەم: هەرێمی فارس :-

وا دادەنرێت ئەم هەرێمە دابەش كرابێ بەسەر هێڵێكدا كە لە: ارجان، النوبندجان، كازرونەوە درێژ دەبێتەوە بۆ سەركەناری دەریای هیند یاخود سنووری (السیف) تاوەكو دەگات بە(الزم) جگە لەمانە هەریەك لە شارەكانی (زم اللوجان، زم جیلویە) یش لەخۆدەگرێت٣٤، ئەم هەرێمەش لەڕووی دانیشتوانەوە كورد پێكهاتەی دانیشتوانی چەند ئوستانێكی پێك دەهێنا، بەتایبەتیش شارەكانی ئەرگان‌و شاپور٣٥، هەروەها شارەكانی پساو داربجرد یش لە هەرێمەكەدا كورد لە خۆدەگرێت٣٦، جگە لەمانەش پێنج مەڵبەندی كوردنشین لەم هەرێمەدا بوونیان هەبوو، بەجۆرێك كە هەر كۆمەڵە كوردێك لەو مەڵبەندانە پایتەخت‌و سەرداری خۆیان هەبوو، ئەو مەڵبەندە كورد نشینانەش بریتی بوون لە : -

١. جیلویە: لەنێوان ئەصفەهان و خوراسان .

٢. وەلیجان : لەنێوان شیرازو خەلیجی فارس دایە .
٣. دیوان: کە لەناوچەی سابور(شاپور)دایە .
٤.کاریان: کە لەلای کرماندایە .
٥. شهریار: کە لەلای ئەصفەهاندایەو (بازنجان) یشی پێ دەڵێن، هەروەها باس لە (٣٣)تیرەی کورد دەکرێت لەم هەرێمەدا کە لە سەردەمی فتوحاتی ئیسلامیدا لەو هەرێمەدا بوونیان هەبوو٣٧.

پێنجەم : هەرێمەکانی ئازەر بایجانو ئەرمینیاو ئاران .

سنووری جوگرافی هەریەك لەم ناوچانە لە سەردەمی دوای فتوحاتو لە کاتی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەفاندا کرا بە یەك ویلایەتو یەك والیشی بۆ دانرا بۆ بەڕێوەبردنی٣٨. لەم بارەیەوە (المقدیسی) پێی وایە : هەریەك لە ئازەربایجانو ئارانو ئەرمینیا یەك هەرێمی گەورەنو بە هەرێمی (الرحاب) ناو دەبرێت ٣٩. بەڵام هەندێك مێژوو نووسو جوگرافیناسی تر پێیان وایە هەرێمی ئازەربایجانو ئەرمینیەو ئاران لە یەکتری جیان٤٠، هەندێك سەرچاوەش هەریەك لەو هەرێمانە سەربەخۆ باس دەکەنو پێیان وایە ئازەربایجان هەرێمێکی فراوانە لە نێوان قهستانو ئارانو ئەرمینیاداو سنووری هەرێمەکەش لە ڕۆژهەڵاتیەوە دەیلەمو گەیلانە لەگەڵ دەریای (الخزر)، لە باشووریشەوە عێراقی عەرەبیو خۆرئاوای چیاکانو هەرێمی جەزیرە دەست پێدەکاتو لە ڕۆژئاواشیەوە هەرێمی ئەرمینیاو وڵاتی (الکرج)ە.

سەبارەت بە بەشی باکووریش وڵاتی ئارانو چیای (القبق)و قەوقاز دیاری دەکرێت٤١.

بەنیسبەت هەرێمی ئارانیشەوە سنوورە جوگرافییەکەی لە باکوورەوە ڕۆژئاوای ڕووباری (الرس)ە و سنوورەکانیشی لە ڕۆژهەڵاتەوە دەریای قەزوینە، هەروەها لە باشووریشەوە هەرێمی ئازەربایجان دێت، لە باکووریش

زنجیره چیاکانی قەوقاز دیاریدەکرێنو خۆرئاوای هەرێمەکەش ئەرمینیاو بەشێکە لە وولاّتی (کرج)٤٢.

گرنگترین شارەکانی ئازەربایجانیش بریتین لە ئەردەبیل، مراغە، تبریز، ارمیە، هراشنە، خویّ، سلماس، میانە، باجروان ٤٣.

سەبارەت بەپێکهاتەی رەگەزی دانیشتوانی ئەم هەرێمەش ئەوا کوردەکان لە مێژەوە لەم هەرێمەدا بونیان هەبووە٤٤. بەتایبەتی لە ناوچە شاخاویەکانی سنووری تورکیاو عیراقو ئێرانی ئێستادا، هەروەها لە بەشەکانی ئەرمینیاو ئارانیش کورد هەبوون، لە گرنگترین شارەکانی ئەرمینیاو ئارانیش: گەنجە، بزعە، بەردەدار، شەمکور، نقچوان، بلیقان، مەرەند، شاسران، دوین، شماخ، دەربەند (باب الابواب)، شیروان، هەریمی خێلاّت ٤٥.

باسی دووەم:

دەوڵەتی ئومەوی و تێڕوانینیان بۆ ژیانی سیاسی و کۆمەلآیەتیو ئابووری هەرێمە کوردییەکان

یەکەم: دیسپۆتیزمی ئومەویەکان لە بەرامبەر کورد دا

سیاسەتی ستەمکارانەی زۆربەی فەرمانڕەواو والی ئومەویەکان* هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ بەرهەڵستکاریو لکاندنی ناعەرەبەکان بە ڕیزەکانی بزووتنەوەی خەواریجەوە، چونکە والییەکانی ئومەویو ناکۆکییان لەگەڵ خەواریجەکان بواری نزیکبوونەوەی خەواریجو موسوڵمانە ناعەرەبەکانی زیاتر فەراهەم هێنابوو، بەتایبەتی لە ناوچەکانی ڕۆژهەلآتی دەوڵەتی خەلافەتدا٤٦، کە زۆرینەی کوردنشینەکانیش لەو هەرێمانەدا بوون.

لێرەوە دەکرێت ستەمی ئومەویەکانو دەسەلآتدارێتی ئۆتۆکراتیانەی ئەوان، بووبێت بە هۆکارێکی سەرەکی پەیوەندیەکانی کوردو بزووتەوەی خەواریج، چونکە کوردەکان بێزار بوون لە والیو کار بەدەستانی ئومەوی، ئەوان دنیاگەراییو دەسەلآت هەموو ئەرکانو ئەرکێکی ئایینی پیرۆزی ئیسلامیی لەیاد بردبوونەوە. هەربۆیە لەم بارەیەوە شوکر موستەفای نوسەری کورد دەڵێ "ئەمن لەسەر ئەوە سورم لەبەرئەوەی کورد لە هەموو گەلانی تر زیاد ناڕازی بووە، ئیتر لە هەر لایەك شنەیەك ناڕەزاییو بانگی ئازادی هەڵی

کردبێت پێی گەشاوەتەوەو بووە بە کەوا سوری پێش لەشکریو پێشەنگایەتی کردووە" ٤٧.

دیارە ئەمەش ئاکامی تورەییو ستەمیی بنەماڵەی ئومەویو سیاسەتی نەژادییان بوو لە مەڕ ژێر دەستەکانیان، ئەوان بەردەوام دەمارگیریی عەرەبایەتییان فەراموش نەکردبوو، هەربۆیە ئەم دەمارگیریە ببوویە فشاری دەزگاکانی دەوڵەت لەسەر گەلانو دواجار مایەی دڵتەنگیو نارەزایی گەلانی لێهاتە بەرهەم. ئەم فشارە بەتایبەتی لە سەر گەلانی ناعەرەب بەجۆرێك رەنگی دابوویەوە کە لە تەواوی مافەکانو کارە دیارو مەدەنیو کۆمەلایەتییەکان بێ بەشکرا بوون٤٨. لەلایەکی تریشەوە خوێن رشتنو بێدادی گەلان هۆکارێکی تری یاخی بوونیان بوو٤٩.

لەم نێوەندەدا شانبەشانی خەواریجەکان گەلی کوردیش هەر لەسەرەتای پەیوەندیەکانیەوە لەگەڵ جووڵانەوەی خەواریج کاردانەوەی توندوتیژی ئومەویەکان بەجۆری پەیوەندیەکانیەوە دیار بوو. لەم بارەیەوە دکتۆر شوان عوسمان لە کتێبی پرۆسەی بە ئیسلامکردنی کوردستان دا هێناویەتیو دەڵێ: " رەنگە هۆکارێك بۆ ئەوەی شارەزوور ببێتە بنکەیەکی سەرەکی خەواریج و مل بۆخەلافەت نەدات، بگەرێتەوە بۆ شێوازی میکانیزمی گرتنی ناوچەکە کە بەشێوازێکی خوێناوی تراژیدیای لە دڵی خەڵکی ناوچەکە درووستت کردبوو" ٥٠.. بەمجۆرە دەتوانین بڵێین جەنگەکانی فتوحات لە نێوچە کوردیەکانداو رشتنی خوێن لە هەندێك لەو شارە کوردیانەی کە بە ئاشتی موسڵمان نەبوون، دەکرێت هۆکارێکی ئەو بێزاریە بێت کە دواتر کوردەکان دژی کار بەدەستەکانی خەلافەت دەریان دەبری، بەتایبەتی دژی ئەو کاربەدەستانەی کە هەڵسو کەوتیان توندوتیژ بوو، چونکە ئاکاری هەندێ لە والییەکان هۆکارێکی تری بێدادی نەتەوەکان بوو، بەتایبەتی راپەرینی شوێنێکی وەك هەرێمی جەزیرە شانبەشانی خەواریجەکان، کە کورد هێزێکی دیاری دانیشتوانەکەی بوو، دەگەرێتەوە بۆ ستەمو زۆری مەوالییەکان و دوورکەوتنەوەیان لەو بنەمایانەی ئیسلام کە خۆیان بانگەشەیان بۆ دەکرد٥١.

ئاشكرایە لە شوێنێکی وەك جەزیرەدا كوردەكانو پەیوەندییان لەگەڵ خەواریجو جوولانەوەكانیان نەخشێکی سەرەکی ڕووداوەکان بوو، نەتەوەکان بەزیاتر تێکەڵ بوونیان لە تەك زانیاریەكانی ئیسلامو شەرعدا هەستی بەرلوردكاریان لەنێوان ئەو زانیاریانەو ئاكاری ڕۆژانەی كار بەدەستان لەلا دروستببوو، هەر بۆیە بەدووركەوتنەوەی والییەكان لە بنەماكانی ئیسلام ڕادەی بێزاری نەتەوە ژێردەستەكان زیادی دەكرد، چونكە والییەكانی سەر بە بنەماڵەی ئومەوی وەك بنەماڵەیەكی ئەرستۆقرات مامەڵەیان لە تەك ناعەرەبەكاندا دەكردو گەلانیان لە خزمەت كەیفو ڕەفاهیەتی خۆیان دەچەوساندەوە.

دووەم: تێڕوانینی کۆمەڵایەتی فەرمانڕەوایانی ئومەوی بەرامبەر بەکورد

هەستی دەمارگیریو خۆبەزلزانینی ئومەویەكانو سیاسەتی نەژادییان لە بەرامبەر گەلانی موسڵمانی نا عەرەبدا هۆكارێكی تری بەرهەڵستكاریەكان بوو. دیارە عەرەب لەپێش ئیسلامدا دابەشببوون بەسەر چەند هۆزێكداو تا سەردەمی ئیسلام هیچ كاتێك وەك میللەتێكی تەواو دەرنەكەوتبوون. دەمارگیری هۆزایەتی لەلای عەرەب لەپێش ئیسلامدا بریتی بوو لە ڕۆحی ژیانی كۆمەڵایەتی ئەوان، دەمارگیری نیشانەی پیاوەتیو شەرەفو تەواوی شانازیە كۆمەڵایەتیەكان بوو. لەو چاخەی عەرەبدا دەمارگیریەكی پیاو سالارانە ژنو چینە عەبیدەكانی تری كۆمەڵگای لە بۆتەی پێناسەی پیاوەتیدا سڕیبوویەوە. پاش ئەوەی ئەم هێزە مرۆییەی عەرەب لەژێر پەیامێكی نوێو گوتارێكی گشتی ئینسانیدا ڕێكخراو بەسەر هەردوو ئیمپراتۆریەتی فارسو ڕۆمدا زاڵ بوو، ئیتر میللەتانی نا عەرەب هێزیان لە دەستداو ئەوانی جاهیلی پێش ئیسلامو زاناو هۆشیاری دوای ئیسلام بوونە میراتگری سەر زەمینی فارسو عەجەم، لێرەوە هەر دزە كردنێكی پێش ئیسلامو زیندوو بوونەوەیەكی

سەردەمی جاهیلی لە ئاکاری کۆمەڵایەتی عەرەبەکاندا نەخشی جووڵانەوەکانی ڕاستەوخۆ دیاری دەکرد٥٢. ئەوە بوو ئەو دزەکردنەی نەریتە نەرێنیەکانی عەرەب بۆ سەردەمی ڕاشدینەکان دیسانەوە لە سەردەمی ئومەویەکاندا بە ئاشکرا بانگەشەی بۆ دەکرا، ئیتر هەستی دەمارگیریو خۆ بەجیاواز دانان لە زیهنی عەرەبدا زیندوو دەبویەوە، ئەوان سەرکەوتنە یەك لەدوایەکەکانو کەوتنی ئیمپراتۆرە نەخۆشەکانی فارسو ڕۆمو داهاتی بەپیتو فراوانی ناعەرەبەکان لە خۆبایی کردن، ئیتر نەوەی موجاهیدەکانی سەردەمی فەتح لە ژیانێکی ئەرستۆکراتیانەدا پێگەیشتبوون، ئەم نەوەیە نەوەی جەنگو شیرو کەوان نەبوون، بەئاسانی چنگیان لە خۆشیەکانی ژیاندا گیرببوو، دەبوو جیاواز بنو ئیتر هەموو ئەو خەڵکانەیتر ڕامکراوو ژێر چەپۆکی ئەوان بن، ئەم تایبەتمەندیە سیمای مامەڵەی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە بوو، هەر بۆیە بنەماڵەی ئومەویەکانو لایەنگرانیان پشت بەستوو بە هێزەکانی عەرەبو قورەیش لەسەر بنەمای ڕق لێبوونو سیاسەتی نەژادی ژیانی کۆمەڵایەتیی دەوڵەتیان ئاراستە کرد. لوتکەی ئەم ئاراستەیەش لەسەردەمی عەبدولمەلیکی کوڕی مەرواندا (٦٥-٨٦ك/ ٦٨٧-٧,٩ز) و لە سەر دەستی کارگێڕەکەی حەجاجی کوڕی یوسفی سەقەفیدا بوو٥٣. دیارە ئەم هەستەش بوو بەهۆکارێك بۆ دەرچوونی گەلانی نا عەرەب لە خەلافەتی ئومەویو پەیوەندی کردنیان بە هەر هێزێکەوە کە دژی ئومەویەکان بێت، هەروەك لە جووڵانەوەی (ابی مریم)و سەرەتای فەرمانڕەوایی موعاویەدا هەموو ئەوانەی لە ڕووی ئیتنیو مەزهەبەوە جیاواز بوون فیدراسۆنێکیان پێك هێنا٥٤، کە درووشمی یەکسانیخوازی خەواریجەکان کۆیکردبوونەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی خەلافەتی ئومەوییەکان، چونکە بۆ هەمووان ڕوونبووەوە ئەوان لە سەر بنەمای باڵادەستی عەرەبو بنەماڵەکەیان دامەزرابوون، ئیدی بە خۆ پەسەندییان منداڵ و نەوەی موسڵمانانیان بۆخزمەتی خۆیان بەکاردەهێناو هەموو جۆرە ستەمێك بەناوی عەرەب نەبوونیانەوە لێیان دەکرا.

بەمجۆرە ناعەرەبەکان بەنزمیی ئاستی مرۆڤ بوون تەماشا دەکران، هەر بۆیە گەلانی موسوڵمانی ناعەرەب لە سایەی هێزی نەژادی ئومەویدا قەد نەیان دەتوانی بەهیچ کاروبارێکی دەوڵەتیو کۆمەڵایەتی تایبەت بە خۆیان هەستن، تەنانەت ئەوان مافیان نەبوو ژنو ژنخوازی لەگەڵ عەرەباندا بکەن، بە هێنانی کچی عەرەبێکی بیابان نشین لەلایەن موسڵمانێکی ناعەرەبەوە زیندانی و قۆڵبەستکردن دەبووە چارەنوسیان. هاوکات حکومەتو دادگا لە دەستی عەرەب بوو، ئەوان هیچ جۆرە پلەو پایەیەکیان نەبوو، تەنانەت مافی هەڵسوکەوتی تایبەتیو ژیانی رۆژانەی ئاساییان نەبوو، بۆنمونە وەك سواربوونی ئەسپو درووست کردنی چەكو کاری سەربەرزانە ٥٥.

دیارە لە سەرەتاوە دەوڵەتی خەلافەت خاڵی بوو لەم سیاسەتەو هەموو جۆرە دەمارگیرییەکی عەرەبی، بەڵام ئەم قۆناغە لە سەردەمی موعاویەوە بەخێرایی دەستی پێکردەوە، لێرەوە دەمارگیری بووە مۆرکی سەرەکی خەلافەتو لە رێبازی بەندایەتیو پەرستشو بۆ خوا ژیان جیاواز لە نەریتی خەلیفە راشیدینەکان دوور کەوتنەوە ٥٦.

لە بەرئەوە ئاساییە مەوالییەکان ببنە بەشێك لە ئارەزووی ئومەویەکان بۆ سەپاندنی دەمارگیریەکەیان بە سەریاندا، ئەوەبوو مەوالییەکان لە سەرەتاوە داماڵران لە هەموو جۆرە فەرمانڕەواییەكو بە هاوڵاتی پلە خوارتر لە خۆیان سەیریان دەکردن کەشیاوی هیچ پۆستێکی ئیداری نەبوون، تەنانەت ئەگەر کەسێك تەنها لەدایکەوە عەرەب نەبووایە بە(هجین) ناودەبراو تێڕوانینێکی نزمو سوکیان بۆی هەبوو، بە جۆرێك نەدەکەوتنە شوێنی جەنازەی مردوویانو ئەبەد لە پشتی سەریانەوە نوێژ نەدەکرا٥٧. هەموو جۆرە ژنو ژنخوازیەکیش لەگەڵیان دەدرایە دواوەو قەدەغەی بیری خۆشەویستیو زەواج کرابوو لەتەکیان. ئەمجۆرە تێڕوانینە لەسەردەمی حەجاجدا ساڵی(٧٧ك- ٦٩٦ز) گەیشتە لوتکەو ئیتر هەموو بەخشینو بەخششێکی نێو سوپا بۆ ئەوان قەدەغە بوو٥٨، هەرچەندە مەوالییەکان بە شێوەیەکی فراوان لە دیوانەکاندا بە کاردەهێنرانو بوارێکی زانستی فراوانیشیان هەبوو، بە جۆرێك مێژوو

نووسی گەورەی ئیسلام ئیبن خەلدوون دەڵێ: "هەڵسووڕاوانی بواری زانستی زۆربەیان عەجەم بوون" ٥٩. بۆ نمونە زانایانی ئسووڵی فیقهی هەموویان لە عەجەمەکان بوون، هەروەها زانایانی کەلامو موفەسیرەکانی قورئان لە موسڵمانی نا عەرەب بوون٦٠، بەلاّم بە هیچ جۆرێك سەرکردایەتییان نەدەدرایە دەست٦١، ئەمەش بەشێك بوو لەو تێڕوانینە کۆمەلاّیەتییەی کە ئەوانیان بەکەم سەیردەکردو جێگای متمانەی ئەوە نەبوون کە شوێنە هەستیارەکانی دەوڵەتیان لە ئەستۆدا بێت، هەربۆیە ناڕەزایی بەهێز لەدەزگاکانی دەوڵەتەوە سەریهەڵدا، ئیتر هێزی بەرهەڵستکاری نا عەرەب دەنگی بێزارییان هەڵبڕی و ڕێگەی تۆڵەیان گرتەبەر٦٢، لێرەشەوە دەتوانین هاریکاری نێوان مەوالیو خەواریجەکان،یان هاریکاری کوردو خەواریج لە پێناوی خواستی یەکسانیو کۆمەلاّیەتیو بەشداری لە بەڕێوەبەرایەتیدا بە کارێکی چاوەڕوان کراو دابنێین٦٣

سێ هەم: سیاسەتی بەعەرەبکردنی زمانی نووسینو دیوانەکان

یەکێکی تر لەهۆکارەنی پەیوەندی کوردو خەواریج پاڵنەری بەعەرەبکردن بوو لە سیاسەتی دەوڵەتدا، بەشێوەیەك کاریگەرییەکی زۆری کردە سەرلایەنی دەروونی مرۆڤی کورد، ئەوەبوو لەلایەن دەوڵەتەوە ڕاستەوخۆو نا ڕاستەوخۆ هەوڵی سڕینەوەی سیماو ڕوخساری زمانو کەلتوری کوردی دەدرا، لەو پرۆسەیەدا پوکانەوەی ڕەگەزو بنەما بەدیهاتووەکانی چەمکی نەتەوەی کورد بەشێك بوو لە سیاسەتی ئومەویەکان٦٤. ئەم شێوازەش لە سەردەمی هەریەك لە عەبدولمەلیکی کوڕی مەروانو حەجاجی بەردەستو پیاویدا پەرەی سەند. سەرەتای هەوڵەکانیشیان لە دیوانەکانەوە دەستی پێکرد، ئەو دیوانانەی ڕۆژهەلاّتی خەلافەت تا ئەوکاتیش ڕوویەکی ئێرانییان پێوەدیار بوو، کوردان بە حوکمی هاوخوێنیو نێزیکی فەرهەنگو کەلچەری ڕابردوویانەوە لە

ناو ئێراندا، لەلایان قورس بوو فەرهەنگی عەرەبی کۆتایی بەڕابردوویان بهێنێت، لەو سەردەمەدا حەجاج فەرمانی دەرکرد بۆ بە عەرەبکردنی هەموو دیوانەکانی کاروباری ولات، لێرەوە کاریگەریەکی ڕەش لە ناو دەروون و ڕۆحی مەوالی یەکاندا بە جێماو هەموو ڕوویەکی عەجەمی بە پلانەکان و نەخشە عەرەبییەکەی حەجاج دەستی بە سڕانەوە کرد٦٥

ئەم سیاسەتەی دەوڵەت ناساندنی زمانی عەرەبی بوو وەك زاری ڕەسمی دەوڵەت، هەربۆیە چینێکی فێرخوازیان درووست کرد بۆ فێربوونی منداڵان. بەمجۆرە سیاسەتی بنەماڵەی ئومەویەکان و بەعەرەبکردن لە سەر حسابی یەکێتی ئیسلامیی، بوو بەهۆی دروست بوونی ڕەوتی سیاسی و ئایینی بەرهەڵستکارو بۆچوونی جیاواز لەو یەکێتیەداو لەناو گەلانی موسوڵمانی نا عەرەبدا٦٦ لەم سیاسەتەدا کوردانیش پێوە بوون، ئیتر ئەو ڕێنووسەی کە پێشتر کورد پێی دەنووسی گۆڕانی* بەسەردا هات٦٧. بۆنمونە ئایەتوڵلا مەردۆخی دەڵێ "لەسەدەی شەشەمی (پ.ز) دا جۆرە پیتێك داهات پێی دەوترا پیتی (ئوستانی)، ئەم پیتانە تا هاتنی ئیسلام لە ناو کورد دا بەکاردەهاتن لە نووسیندا، بەڵام کە ئیسلام هات ئەم جۆری نوسینە گۆڕدرا بۆ پیتی کوفی٦٨. هەرچەند ئەم هەنگاوە لەلایەن دەوڵەتەوە وەك هەنگاوێکی خزمەت و پێشکەوتن سەیر دەکرا، بەڵام خەڵکی لە سەر ڕێبازی خۆیان و نووسینی خۆیان مانەوە"، تا وەکو لە سەردەمی عەبدولمەلیکی کوڕی مەرواندا فشاری ئەم سیاسەتە لە سەریان کۆتاییان هێنا بە داهێنانەکانی نوسینی ڕابردوویان، ئەمجۆرە سیاسەتەش تەنها کاردانەوەی لەلایەن کوردانەوە هێنایە گۆڕی٦٩. چونکە ئاسایی بوو کوردیش وەك بەشێك لە مەوالییەکان و وەك بەشێك لەو زمانانەی کە هەوڵی سڕانەوەیان دەدرا ئامانجی خۆشیان لە پاراستنی زمانەکەیان لە دژایەتی دەوڵەتی ئومەوی و پشتگیری بزووتنەوەی خەواریجدا بدۆزنەوە.

چوارەم: ئومەویەکانو ژیانی ئابووری هەرێمە کوردیەکان

هۆکارێکی تری پەیوەندی کوردو خەواریج نالەباری سیاسەتی ئابووری ئومەویەکان بوو، هەر لە سەرەتاوە ئەرستۆکراتیەتی قورەیش بەهۆی دەولەمەندبوونیانو دەسکەوتی بازرگانی هەمەچەشنەوە لە زەویەکانی خاکی ئیسلامیدا باری ئابووریان گەشەی سەند٧٠، لە بەرامبەریشدا باجو خەراج و سەرانە* سەپێنرابوون بەسەر گەلە ستەم لێکراوەکانو بارێکی گران لەسەر بژێوی ژیانیان دروست ببوو٧١، ئەمەش بوو بە هۆکارێکی سەرەکی لە هەستانی ناوچە کوردیەکان دژی ئەو نەزمە ئابووریە، بەجۆرێك سەرچاوەکان دەڵێن پشتگیری کورد بۆ زۆرێك لە هۆزە راپەڕیوە عەرەبیەکانی موسڵو دانیشتوانی هەرێمی جەزیرە لەبەر وەرگرتنی مەزهەبی خەواریج نەبوو، چونکە ئەو هۆزانە زۆرینەیان خەواریج بوون، بەڵکو لەبەر توندی سیاسەتی دەوڵەت بوو لە داواکردنی خەراج و باجەکانی تردا٧٢، لەبەرئەوە سەرچاوەکان دەڵێن خەبات لەدژی دەرەبەگایەتی لە ئاسیای ناوەراستو رۆژهەلاتی دەولەتی ئومەویدا، بەندبوو بە تێکۆشان بۆ سەربەستیو رزگاربوون لە حوکمی عەرەبەکان، هەر ئەمەش ناوەرۆکی بزووتنەوەکان بوون٧٣. لەبەرئەوە شێوازی چەوساندنەوەی دەرەبەگایەتیش ببوویە هۆکاری ناڕەزایی مەوالییەکان٧٤. ئەم سیاسەتە لە ئابووری دەولەتدا لە سەردەمی حەجاجی کوڕی یوسفدا زیاتر بوو، چونکە ئەو رووپێوی زەوییەکانی بەشێوازێکی نوێ دارشتەوەو تۆماریکردن، بەشێوەیەك خاوەن زەویەکان نەیان دەتوانی یاری بەپێوانەی زەوییەکان بکەن، یاخۆ یاری بەرێژەی خەراجو دەیەکی دیاری کراو بکەن، چونکە پێشتر زەوییەکان تۆمارکرا بوون بەپێی تۆماری کۆنی ساسانییەکان، بەم جۆرە حەجاج ئەم سیستەمەی گۆڕیو ئیدی هیچ پێویستیەك بە کارمەندانی مەوالی نەما، هەموو بوونێکی ئابووری خۆشیان لەو پرۆژەی حەجاجدا بەتەواوی لە دەست دا٧٥. بۆیە زۆربەی بزووتنەوەکانی خەواریجو کۆبوونەوەی نەتەوە جیاوازەکان لەدەوریان لە سەرو بەندی ئەم

گۆڕانکاریانەی دەوڵەتدا بوو، چونکە ئاکامەکەی بە بەرژەوەندی چینی هەژاری خەڵکو میللەتدا نەدەشکایەوە، هەربۆیە لەم بارودۆخەدا ڕووکردنە خەواریج سەرهەڵدەدات، چونکە ئەوان لە هەموو جۆرە جزیەو خەراجو سەرانەیەکو لە هەموو ئەو کۆتو بەندانەی باری ژیانیان ڕزگاریان دەکردن.

خەواریجەکان پێیان وابوو زەوییەکان موڵکی هاوبەشی موسڵمانانە٧٦. ئاشکرایە بیرۆکەیەکی لەو جۆرە هەڵگری بیری (مەزدەکیەت) بوو، مەزدەکیەتیش لە ڕەوشێکی ئابووری گرانی وەك سەردەمی ئومەویەکاندا لەدایك بوو، مەزدەکیەت لە پێش ئیسلامداو لە ئێراندا پێویستیەك بوو بۆ واقیعی ئابوریو کۆمەڵایەتیو مۆراڵی گەندەڵی فارسەکان، بەڵام بزاڤێکی پەرگیرو تێکدەر بوو، لە بنەماکانیدا ڕەچاوی گەلێك پێشهاتی ترسناك نەکرابوو، هەروەك چۆن خەواریجەکانیش گیرۆدەی هەمان ئاکام بوونەوەو وەك مەزدەکیەت شکستیان هێنا لە پرۆژە دادوەریەکەیاندا. دیارە ئەو بیرەی مەزدەك ڕوویەکی کوردانەی وەرگرتبوو لەناو جوتیارو پیشە گەرەکانیاندا کە لێوان لێو بوون لە دروشمی هاوبەشی ئابوریو لیبراڵی، لەبەر ئەوە وەکیەك بوونی دروشمە ئابووریەکانی مەزدەكو خەواریج بوو کە کوردان دایانە پاڵ خەواریجەکانی هاو دەردیان٧٧. بۆ نموونە هەر لەسەرەتاوە کوردەکان پەیوەندییان کرد بە بزووتنەوەکەی خەریتی کوڕی ڕاشیدی خەواریجەوە لە ئەهواز دا، تەنها بۆ ئەوەی لە خەراج پاك ببنەوە٧٨. هەرچەند دەوترێت لەم بزووتنەوەیەدا کۆبوونەوەی زۆرێك لە (کوردو مەسیحی و تاڵانچیو عەرەب) بۆ بەدەستهێنانی تاڵانی بوو٧٩، کەئەمەش خۆی لە خۆیدا هەمان هۆکاری ئابووری زەقتردەکاتەوە، دەکرێت بپرسین بۆچی کورد لەخەمی تاڵانکردنو تاڵانچیەتیدا بووە، ئەوە چی ڕەوشێکی تاریك بووە وای لە کورد کردووە پەنا بباتە بەر تاڵانی ؟ ڕاستە ئەم دەستەواژەیە لەلایەن ئیبنولکەسیرەوە بەکارهاتووە، بەڵام بۆچی لەو کاتەدا ئەو تایبەتمەنیە لەکورد دا زاڵبوو، دیارە وەڵامی ئەم پرسیارە لە سیاسەتی ئابووری ئومەویەکانو نەخشی خراپی کاربەدەستانی دەوڵەتدایە لە ئیدارەی خەڵکدا، لەبەرئەوە پێمان وایە ئەو

کۆبوونەوانە فاکتەرێکی داسەپاوی ئابوری قورس لەپشتیانەوە بووە، هەربۆیە وەکو کاردانەوەیەك هەستاون دژی بەردەوامی هەیمەنەی دەوڵەت، هەربۆیە هەموو ڕێگایەکی تێکدەرانەش گیراوەتەبەر، ئەمەش سروشتی هەموو ناڕەزاییەکی کۆمەڵایەتیو ئابووری خەڵکە، بۆیە دەبینین لە قۆناغەکانی دواتریشدا سەپاندنی باج و خەراج بەسەر ناعەرەبەکاندا درێژەی هەبوو. بۆ نموونە حەجاج لە هەرێمی فارسو ئەهوازدا (١٨) ملیۆن کە دواتر بوو بە (٢٢) ملیۆن درهەمی لە دانیشتوان کۆدەکردەوە٨٠، هەربۆیە بەزۆر سەپاندنی باج و خەراج لەو سیستەمە ئابوورییەدا بەو جۆرەی کە حەجاج پەیڕەوی دەکرد، ئاسایی بوو ڕەگەزی ئابووری بکاتە ڕەگەزێکی سەرەکی لە سەرهەڵدانی شۆڕشو ڕاپەڕینەکاندا٨١، ئەگەر نا لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی عەبدولعەزیزدا لە سالآنی (٩٩-١٠١ك/٧١٧-٧١٩ز) ئەم شێوازە لە ڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەت دا نامێنێ. دەبینین لەو کاتەدا شۆڕشو ڕاپەڕینو پشتگیری خەواریج کەم دەبێتەوە. چونکە عومەر داوایکرد چیتر مەوالییەکان زەبوون نەکەن، ئەوەبوو نووسی بۆ (عدی بن ارطا)ی کارگێڕی خۆی، تا سیاسەتی ناماقوڵانەی حەجاج لەسەر هەرێمەکانی ڕۆژهەلأت هەڵبگێرێت، هەروەها ڕایگەیاند هەموو بەخششێك کە لە نەورۆزو ئاهەنگەکاندا لەمەوالییەکان دەسەنرا وەری نەگرنو پێویستیشە قەرزی قەرزدارەکانیش بدەنەوە٨٢، هەربۆیە بزووتنەوەکانی کوردو خەوارجیش لە ماوەی ئەو دووساڵەدا بەرەو ئارامی چوون، لەلایەکی ترەوە ڕوویەکی تری هۆکارەکانی پەیوەندی کوردو خەواریج دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی خەواریجەکان لە نەزمی ئابووریدا. بۆ نموونە زوحاکی کوڕی قەیسی شەیبانی سەرکردەی خەواریجەکانی هەرێمی جەزیرە بۆ هەرکەسێك لە ڕیزەکانی خەواریج نزیکەی (١٢٠) درهەمی مانگانە بڕیبوو یەوە، بەمەرجێ ئەو کەسە سوارە بوایە، بەلأم ئەگەر پیادە بووایە (١٠٠) درهەمی پێدەدرا٨٣. ئەم داهاتەش بەس بوو بۆ کەسێك بیویستایە ژیانی دابین بکات٨٤.

دیارە کە شۆڕشەکەش لە هەرێمێکی کورد نشیندا بووە.

باسی سێهەم:

خواستی بیروباوەڕەکانی خەواریج لەلای کورد

یەکەم: بیروباوەڕی کۆچ لە ژێر سایەی دەسەڵاتی ستەمکار:ـ

خەواریجەکان لەگەڵ سەرهەڵدانیان یەکێك لە بیروباوەڕەکانیان داکۆکی کردن بوو لەوەی ئەو دەوڵەتەی کە لە سایەیدان شوێنێکی ئەمانو ئاسایش نیەو شوێنی شەڕو تاوانە، واتە دەبێت موسڵمان لە (دار الاسلام) دا بژی، هەربۆیە پێیان وابوو شوێنی یەکتاپەرستی لە دەوڵەتدا بەبێ سێبەری دەستەلاتی ستەمکار دروست دەبێتو پێویستە لێی یاخی بن٨٥.

لێرەوە یەکەم ئاراستەی کۆچەکەیان بوو بە هۆی دەسپێکی تێکەڵبوون لەتەك ناوچەو دانیشتوانی هەرێمە کوردیەکاندا؛ چونکە ئەوان گروپێك بوون کە بیری کۆچکردنیان لە بنەماکانیاندا داڕشتو خۆیان بە بەرەی باوەڕ دەزانی، لە ڕوانینێکی لەم جۆرەشدا هەرچی بەرەی دەسەلات یشیانە بە بەرەی کوفر ناسێنرا٨٦. هەربۆیە لەو کاتەوەی کە خەواریجەکان ڕیزەکانی عەلی کوڕی ئەبو تالیبیان بەجێ هێشتو لە ماڵی سەرکردەکەیان عەبدوڵلای کوڕی وەهب کۆبوونەوە، ئیتر سەرکردەکەیان فەرمانی پێکردن بە چاکەو ڕێگرتن لە خراپە، پاشان پێی وتن ئەو فەرمانە ببەنە دەرەوەی ئەو شوێنەی کە خەڵکەکەی ستەمکارن، دوواتر وتی پەیامەکەمان بگەیەنن بۆ هەندێ لە کورەی چیاکان یان بۆ هەندێ لەو شارانەی دووره پەرێزی ئەو

بیدعەو ستەمکاریەن٨٧. هەربۆیە لەبەرئەوەی وولاتی کورد یەکەم پەناگەی ئارام بوو بۆ ئەوانەی هانایان بۆ دەبرد، یەکەمین خواستی خەواریجە کۆچکردووەکانی گرتەخۆو بوو بەمەئوایان٨٨. ئیتر هەر کاتێك دووچاری ڕاوەدوونان و بەرتەسکی دەبوونەوە لە ناوچە کوردیەکاندا دەگیرسانەوە، دیارە کوردیش بەردەوام لێقەوماوە خەواریجەکانیان لە خۆگرتووەو ئەم پەنادانەی هەڵهاتووان نەریتی تایبەتکارە نەتەوەییەکەیەتی

هەروەها یارانی (نافع بن الازرق) دەیانگوت ئێمە هەتا لە بەرەی کوفرا بین ئەوە موشریکین، هەر بۆیە هەتا ئەو بەرەیە بەجێنەهێڵین ناتوانین موسڵمان بین. لەم ڕوانگەیەوە بوو کە بیری کۆچکردن لە ڕیزەکانی نەیاران دەستی پێکرد، لێرەوە فتوایاند ا بە کوچو ئەوانەش کە هەڵنەهاتنایە بە کافریان دەزانین٨٩. زەمینەی ئەم باوەڕەش هەرێمە کوردیەکانی کردە ئامانجی هەڵهاتووان، دیارە کە ئاسایشترین شوێن بۆ ئەوان بریتی بوو لە ناوچە کوردیەکان بۆ ئەوەی ڕووی تێبکەن.

دووەم: گونجانی بیرووباوەڕی خەواریج لەگەڵ کورد

بیروباوەڕی خەواریج لە مەرجەکانی خەلیفە بووندا داکۆکیکردن بوو لەوەی پێویستە خەلیفە تەنها موسڵمان بێتو مەرجی قورەیشی بوونیان بە هەند وەرنەدەگرت٩٠، دیارە باوەڕێکی لەو جۆرەش گەلانی ناعەرەبی ڕاکێشا بۆ ڕیزەکانیان، مێژوو نووسانیش باس لەوە دەکەن کە خەواریجەکان نموونەی دیموکراسیەتی ئیسلامی بوون، ئەمەش هۆکارێکی تێکەڵ بوونیان بوو لەگەڵ موسڵمانانی ناعەرەبدا ٩١، هەربۆیە کوردەکانیش جێگایان کردنەوەو یارمەتیاندان لە بزووتنەوەکانیاندا، لە بەرامبەریشدا خەواریجەکان کوردیان لەڕیزەکانیان وەردەگرتنو یارمەتیشیان دەدان بۆ گەیاندنی ئامانجەکانیانو پێشوازیان لە هەموو کوردێك دەکرد بۆ ڕیزەکانیان٩٢.

بەم جۆرە مەوالییەکان بەخێرایی چوونە ڕیزی خەواریجەکانەوە، چونکە سەرەڕای ستەمی ئومەویەکان کەوتبوونە ژێر کاریگەری بیروڕاکانی خەواریجەکانەوە، ئەویش لەبەر ئەوەی لەلایەك هێزی دیموکراسی لە گوتارەکانیاندا هەبوو لەلایەکی تریشەوە، خەواریجەکان پابەندبوون بەئاینو تەقواو خواپەرستیو چاکەخوازیەوە ٩٢، بەمەش مەوالییەکان سەرسام بوون بەبیروباوەڕە ئاینیەکانیانو کەوتنە ژێر کاریگەریانەوە، یاخۆ خەواریجەکان بەچەکی ئاین توانیان کوردان بەکاربهێنن، چونکە پێیان وابوو باشترین چەکێکە بۆ نەمانی جیاوازیە نەتەوەییو ئیتنیەکان، چونکە ئەوان زۆر بەندایەتیان دەکردو ڕۆچوو بوون لە گۆشەگیریو زوهدو گوێنەدان بەماڵی دونیا، بەمجۆرەش تەقوایان دەکردە چەکی ستراتیژی بۆ ڕاکێشانی مەوالییەکان٩٤. بەشێوەیەکی گشتی ئەم هۆکارە وای لە کوردەکان کرد کە بەلای بیری خەواریجدا بچن. بەتایبەتی لە شارەزوورو دەوروبەری موسڵو هەرێمی جەزیرەدا، چونکە ئەو داوا دیموکراسیەی کە خەواریجەکان بانگەشەیان بۆ دەکرد بۆ بەدی هێنانی یەکسانی بوو لە نێوان هەموو گەلو کۆمەڵێکدا، ئەو یەکسانییەی لە سیاسەتی ئەمەویەکاندا ئامادەیی لەقببوو، هەربۆیە سەرنجی کوردەکان* لەگەڵ بانگەشەکانی ئەوان یەکی گرتەوە٩٥، چونکە خەواریجەکان دەیان ووت: " پێویست نیە خەلیفە قورەیشی بێت، یاخۆ عەرەب بێت، بەڵکو بۆی هەیە بەندەیەکیش بێت مادام موسڵمانەو توانای بەڕێوەبردنی هەیە "٩٦. دیارە خەواریجەکان لەسەرەتادا تەنها عەرەب بوون مەرجی خەلیفە بوونیان بوو، بەڵام کە مەوالییەکان هاتنە ڕیزیانەوە بانگەشەکەیان لە عەرەب بوونەوە بۆ خەلیفایەتی گۆڕیو ووتیان تەنها موسڵمان بێت دەکرێ ببێتە خەلیفەی موسڵمانان ٩٧. لەلایەکی ترەوە ئەم بانگەشەی یەکسانیو دادپەروەریە کۆمەڵایەتیەی خەواریجەکان جۆرێك بوو لە پارێزگاری لە بۆچوونە کۆنەکانی ئێرانیەکان، لەبەرئەوە چالاکی بانگەوازکارانی عەرەب بۆ یەکسانی نێوان موسڵمانان وەك هێزێکی سیاسی وابوو بۆ ڕاکێشانی ڕۆحی مەوالییەکانو یەکگرتنەوەی بانگەشەکانی خۆیان لەگەڵ

بۆچوونه کۆنه زەوتکراوەکانی ئەوان٩٨. ڕۆژهەلاتناسان لەم بارەیەوە دەڵێن خەواریجەکان مادام داوای یەکسانیان دەکرد لە نێوان عەرەبو مەوالییەکاندا، ئەوا چەندین ڕەگەزو نەتەوەی جیاوازیان بەم سیاسەتە هێناوەتە ڕیزەوە، نمونەش بۆ ئەو بزووتنەوانە دەهێننەوە کە لەجەنگە ناوخۆییەکاندا بەشداربوون لەوانە بزووتنەوەی خەریتی کوڕی ڕاشید کەفارسو کوردو مەسیحی لە دەوری خۆی کۆکردەوەو لە کار بەدەستانی خەلیفەی عەرەب هەڵگەڕانەوە لە ئەهوازو فارسدا، دیارە بۆچوونی دیموکراسیانەی خەواریج توانیویەتی هەموو ئەوانە یەك بخات٩٩. هەر ئەم بیروباوەڕانەش بوون بیری ئایینی خەواریجی لە ناو کوردەکانیشدا بلاوکردەوە. بۆ نموونە بۆچوون هەیە پێی وایە دەستەی (الیزیدیە) کە دامەزرێنەرەکەی (یزید بن انیسه)یە١٠٠. لە گوتارەکانیاندا ئەوە ڕووندەکەنەوە کە دەبێت بە یەکچاو تەماشای عەرەبو نەتەوەکانی تری موسڵمان بکرێت و نابێ جیاوازی بکرێت لە نێوانیاندا، ئەم ڕەوتە دەستەیەك بوون لە (الاباضیة)*ی خەواریج جیابوونەوە، هەروەك لەپێشەکی (ماهی یزیدیه ومنهم ومنهم الیزیدون) دا پەنجە بۆ نووسینی (الغلو والفرق المغالیه) ڕادەکێشێ و دەڵێت:"یەزیدیی مەبەستی لە هەموو ئەوانەن کە لە دەڤەری کورد نشینی (سنجارن)*، کە ئێستاش وەك بیروباوەڕێکی کۆن لە ناو کورد دا ماون١٠١. ئەم دەستەیە دەڵێن خوا لە غەیری عەرەب پیاوێك بۆ خەڵکی دەنێرێو کتێبێکیشی لە ئاسمانەوە بۆ دەنێرێتە خوارەوەو خەڵکەکە ئیتر ووردە ووردە واز لە یاسای موحەمەد دەهێنن١٠٢" هەروەها دەڵێن "هیچ خوایەکی تر نیە جگە لە یەك خوداو موحەمەدیش نێردراوی خوایە بۆ عەرەب نەك بۆ ئێمە، ئایینی ئیسلامیش نەسخ کراوەتەوە بە پێغەمبەرێکی عەجەم"١٠٣. بە ووتەی لێکۆڵەرەوەی ئەمریکی (ئا. جۆزیف) ئێزیدییەکانی کردوون بە پاشماوەی خەواریجەکان لە پەیڕەوانی (یزید بن انیسه). هەروەها (سمیۆنۆف) پێی وایە یەزیدییەکانی میزۆپۆتانیای سەرو لەگەڵ یەزیدییەکانی کانپروت و (بوازیج)و ئەفغانستان سەر بە مەزهەبی مەروانینو ئەوان لەلایەن موسڵمانانەوە بە خەواریج دەزانرێن ١٠٤.

لەڕاستیدا یەزیدییەکان سەرەتاکانیان بەدەرە لەخەواریجەکان‌و وەك ئاینێکی کۆنی کورد مێژوویەکی کۆنتریان هەیە، بەڵام ئەمە تەنها بۆچوونی هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسانە، ئەگەر نا بیری سیاسی خەواریجەکان لە هەرێمی جەزیرەو ئەو جێگایەی کە ئێزیدیە کوردەکانی لێیە زۆر بە بەرینی بڵاوبووەتەوە، چونکە خەواریجەکان لەگەڵ ئەو مەزهەبانەدا بیری ئایینی‌و سیاسی خۆیان گونجاندووە، کە نەیاری دەوڵەت‌و بیری مەزهەبی دەوڵەتن، نەك ئەوان خەڵکی ناوچەکە بهێننە سەر باوەڕی خۆیان.

هەرچەندە سەرچاوەکان ئەوە دەسەلمێنن کە بیروباوەڕی خەواریج لە ناو کورد دا بڵاوبۆتەوە، تەنانەت لەناو کورد دا بۆچوونی وەك خەواریج هەبووەو ئەوانیش هەریەك لە خەلیفە ڕاشیدینەکانی عوسمان‌و عەلییان داوەتە دواوە١,٥. هەروەها (المسعودی) لە باسی ڕەوتەکان‌و شوێنەکانی خەواریجدا باسی لە (ازارقە، النجدات الحمریە، الجابیە، الصفریە)، دەکات و دەڵێ:" هەرێمەکانیان لە سنجارو تەلەعفەرو وولاتی (دیار ربیعە) یە لەگەڵ(السن، بوازیج):١,٦. هەرچەندە خەواریج لە ئازەربایجان بەپلەیەکی کەمتر بڵاوبوونەوە، بەڵام لەو هەرێمەدا ناوی دەریاچەی (اورمیە) بە دەریاچەی شورات ناو دەبرێت١,٧، کە یەکێکە لە ناوەکانی خەواریج‌و ناوچەکەش ناوچەیەکی کوردییە، هەروەها هەندێك لە ناوچە کوردیەکانی دەرووبەری موسڵیش بە وولاتی شورات ناوبراوون، تەنانەت لە ناو خەڵکی (داقوق)* کە شارێکی سەر بە هەرێمی جەزیرەیە بیری خەواریج بڵاوبۆتەوە و زۆرێك لەلاوەکانی ئەوێ هاتونەتە ڕیزی ئۆردووی خەواریجەوە١,٨ز

هەروەها (ابن الندیم) ئەو هەرێمانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان خەواریج بوون باسیان دەکات لەوانە :(عمان، سجستان، وولاتی ئازەربایجان و دەوروبەری، السن، بوازیج، کرخ جدان) *. هەروەها پێی وایە مەزهەبی خەواریج زۆرترین مەزهەبی ئایینی بوو لەو کاتەدا لە ناو کورد دا بڵاوبوویەوە١,٩. هاوکات لە (عقد الفرید) دا هاتووە کە ئارەزووی دانیشتوانی هەرێمی جەزیرە بە جۆرێك بووە بۆ بیری خەواریج کە ناوچەکەیان ناوبراوە بە

(الجزيره الخارجيه) ١١٠.. هەروەها (الدويهى) بيرى ئايينى خەڵكى جەزيره بەوە باس دەكات كە لە قۆناغێكدا زۆربەی دانیشتوانەكەی خەواریج بوون١١١.
دیارە ئەم بڵاوبوونەوەیە لە هەرێمە جیاوازەكانی كوردستان دا دەرەنجامی گونجانی بۆچوونەكانیان بوو لەگەڵ كورد دا، لەلایەكی ترەوە دەرەنجامی خەباتی خەواریج بوو دژی ئەو ڕژێمە ئەرستوكرا تییەی كە هەموو تەما گرتن‌و نیازێكی پەرە پێدانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بوو، هەروەها دەرەنجامی ئەو گوتارە بوو كە ڕێگای نەدەدا بێجگە ڕەگەزی قوڕەیشی، نەتەوەو ڕەگەزێكی تر كاری موسڵمانان لە خۆ بگرێت. چونكە دروشمی بەرزكراوەی خەواریج دەیگوت ئەوانەی بە ڕەنگی پێست‌و نەژاد جیاوازن‌و موسڵمانن بە یەك چاو تەماشا بكرێن‌و جیاوازی لە نێوانیان نەكرێ، دەبێت هەموان لە ڕووی ئابوورییەوە یەكسان بن١١٢. بەمجۆرە گونجانی بۆچوونی خەواریج لە گەڵ كورد دا بە جۆرێك بوو كە خەواریجەكان بتوانن سوپا لە عەرەب‌و لە نەتەوەكانیتر بە بێ جیاوازی پێك بهێنن‌و وەك یەك جەستە دژی دوژمنەكانیان بجەنگن١١٣. هەروەها خەواریجەكان ئەو هەستەیان لەلا دروستبوو بوو كە پارێزەری لاوازو چەوساوەن‌و لە دژی ستەمكاران دەجەنگن١١٤.
ئەمەش لە ووتارێكی ساڵحی كوڕی مەسرەح دا دەردەكەوێت كە سەركردەی خەواریجەكانی هەرێمی جەزیره بوو لە سەردەمی عەبدولمەلیكی كوڕی مەرواندا، ئەو ڕوودەكاتە شوێنكەوتوانی‌و دەڵێت:" نازانم چاوەڕێی چین ؟ ئێوە لە بەردەم ستەم‌و چەوسانەوەدان، والییەكان دوور كەوتوونەتەوە لە ڕاستی‌و گومڕا بوون‌و ستەم لەخودا دەكەن، هەڵسن بڕۆن بۆ لای براكانتان، ئەوانەی دژی ناڕەواین‌و بانگەشەی ڕاستی دەكەن، هەروەك ئەوەی ئێوە دەتانەوێ"١١٥. لە بەرئەوە بەشداریكردنی كورد لەو بزووتنەوانەدا زۆربەی كات توندی سیاسەتی دەوڵەت بووە لە سەپاندنی باج‌و خەراج‌و توندو تیژی والییەكانیان

باسی چوارەم:

تایبەتکارەکانی نەتەوەی کوردو ڕۆڵیان لە پەیوەندی بزووتنەوەی خەواریجدا

یەکەم: فاکتەری جوگرافی لە پەیوەندی کوردو بزووتنەوەی خەواریجدا

شوێنی جوگرافیی هەرێمە کوردنشینەکان وەك نێوەندێکی چڕو سەختو دوور لە دەسەڵاتی نێوەندیی، ڕۆڵی کاریگەریان هەبوو بۆ ئەوەی خەواریجەکان چالاکی فراوانیان بۆ هەرێمە کوردییەکان بگوازنەوە١١٦. چونکە دووری هەندێك لە هەرێمە کوردیەکان لە وانە (شارەزوور)، وەك شوێنێکی دوور لە بنکەی خەلافەتی ئیسلامیی، کە ئەوکات لە دیمەشق بوو، زەمینەیەکی لەبار بوو بۆ گواستنەوەی چالاکی خەواریج بۆ ناوچەی ناوبراو١١٧، ئەم هۆکارە بوو شارەزووری کردە پێشەنگیی ناوچە کوردییەکان لەڕووتێکردنی خەواریجو ئامێز بۆ کردنەوەیان هەر لە سەرەتای دەرکەوتنیانەوە١١٨، لەلایەکی ترەوە شارەزوور هەڵکەوتەی شوێنەکەی زۆر سەخت بوو١١٩. هەروەها زنجیرە چیای سەختو شوێنگەی حەشارگەی زۆریشی لێ بوو١٢٠، ئەم هۆکارانە بوون بە زەمینەیەك بۆ بڵاوکردنەوەی بیری خەواریج لەو ناوچەیەدا١٢١، تەنانەت هەرێمی شارەزوور بوو بە ئارامگەو شوێنی حەشاردراوی خەواریجەکان بە درێژایی سەردەمی ئومەویەکان، هەروەها بوو بە بنکەیەکیش بۆ چالاکیو ڕێکخستنەوەی هێزەکانی خەواریج١٢٢، چونکە بۆ

ئومەویەکان ئاسان نەبوو زاڵبن بە سەر هەرێمە دوورەکان بۆ لە ناوبردنی خەواریج، ئەمانە هەمووی هۆکاری جوگرافی بوو وای کرد لە خەواریجەکان ناوچە کوردیەکان بکەنە پەناگەیەکو لە ناو کوردەکاندا بژینو تێکەڵ بەئاکارو بیرکردنەوەی یەکتری ببنو تەنانەت ببنە هاوکارو هاوسەنگەری یەکتریش.
سەرچاوەکان دەڵێن کوردەکان تێکەڵی ڕیزەکانیان بوونو توانیان بە هاوکاری بزووتنەوەی خەواریج ببنە فاکتەری لاوازی دەوڵەتی ئومەوی١٢٣.
چونکە بەردەوام سەرپێچیو لادانەکانی والییەکان هێزی بەرهەڵستکاریی لەنێو نەتەوە ناعەرەبەکاندا زیندوو ڕاگرتبوو، ئەم زیندوویەش لە پشتیوانی خەواریجەکاندا خۆی بینیەوە و بووە هۆی ئەوەی سنووری چالاکی خەواریج تەنها لە کوفەو شامو موسڵدا نەوەستێتەوە، بەڵکو بانگەوازەکەیان برایە ناوچەی چیاکانو ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان، خەواریجەکان ئەوێیان وەك شوێنێکی جیۆپۆلەتیکی لەبار هەڵبژارد، تا چالاکیە سەربازیەکانی خۆیان لەوێوە ڕێك بخەنەوە١٢٤
ئەم هۆکارانە بوو وایکرد پەیوەندیکردن بە ناوچە کوردیەکانەوە بەشێك بێت لە بەرنامە سەرەتاییەکانی خەواریج، ئەوەبوو لە سەرەتاوە پەیوەندییان کرد بە ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکانەوە، بە تایبەتی ئەو کاتانەی کە ڕیزەکانی سوپای خەلیفە عەلییان بەجێ هێشتو لە ماڵی سەرکردەکەیان عەبدوڵڵای کوڕی وەهب کۆبوونەوە، ئەویش پێی وتن : "داواکانمان ببەنە دەرەوەی ئەو دێیەی کە خەڵکەکەی ستەمکارن بۆ هەندێ لە کورەی چیاکان یان بۆ هەندێ لەو شارانەی دوورە پەرێزی ئەو بیدعەو ستەمەن"١٢٥. چونکە چیاکان تەنها قەڵغانی پاراستنیان بوو لە سوپای دەوڵەت ١٢٦.

دووەم: فاکتەری کلتوری کورد لە پەیوەندی بزووتنەوەی خەواریجدا

پاش دەستپێکردنی پرۆسەی بە ئیسلامکردن و ئیسلامبوونی هەرێمە کوردنشینەکان لە سەردەمی هەردوو ڕاشیدین و ئومەویەکاندا، ئیتر تێکەڵکردنی نەتەوەی عەرەب لەگەڵ غەیری خۆی ڕووبەڕووی پرۆسەیەکی کلتوری نوێ بوویەوە، کە ئەمەش دەرهاویشتەکانی لە دوای پرۆسەی فتوحات و لەسەرخۆ دەردەکەوتن، لەوێدا هەموو ئەو میللەتانەی جیاوازبوون و خاوەنی شارستانیەتی کۆن و ئایینی خۆیان بوون، حاڵەتێکی کۆمەڵایەتی نوێ و غەوارە ڕووی لێکردن، لێرەشەوە چەند یەکەیەکی کۆمەڵایەتی نوێ سەریهەڵدا، کە پەرەسەندنیان بوو بە مەترسی و تەقینەوەیەکی فیکری بۆ سەردەوڵەتی خەلافەت١٢٧.

سەبارەت بە کوردیش ئاشکرایە پێش ئیسلام خاوەنی کلتوور و ئاینی خۆیان بوون. بە تایبەتی زەردەشت پێکهاتەی ڕۆحیی نەتەوەی کوردی پێک هێنابوو١٢٨، ئەم ئایینە توانیبووی تا ڕادەیەك جێگای خۆی لە هەست و نەستی مرۆڤی کوردا بکاتەوە١٢٩، لەبەرئەوە کلتووری کوردی پێش ئیسلام کلتورێك بوو بنەماکانی خۆیان لە بیروباوەڕەکانی زەردەشت و مەزدەیەکدا دەبینیەوە١٣٠. بەڵام کاتێك کە ئایینی ئیسلام دێت و پرۆسەی ئیسلامکردن دەگاتە کوردستان، ئەم پەیامە جێگای پەیامی زەردەشتی و مەزدەیەکیەت و ئاگرپەرستی دەگرێتەوە و دەبێتە پەیامی ڕۆحی کورد، لەگەڵ ئەوەشدا ئایینە کوردیەکان لە نێوچوون، بەڵام ئەم لەنێوچوونە تەنها بواری پەرستش و تقوسی دینی کوردی نەگرتەوە، بەڵکو ئەو لەنێوچوونە سەرەتایەك بوو بۆ تێکشکاندنی زمان و هۆکاری بەرجەستەکردن و دەربڕینی کلتوری کوردیش١٣١، لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتی سیاسیی ئیسلامیش ئەو دەسەڵاتە نەبوو کە خودی ئیسلام و بنەماکانی وەك پرۆژەیەکی ئینسانی و ڕۆشنبیری و فیکری داوای دەکرد، لە ڕاستیدا ئیسلام و غەزاکەرانی عەرەبی لە پاش فتوحاتدا ژیانی مەدەنی و کارگێڕی خۆیان وەك دەوڵەتێ دەرخست کە بەناوی ئایین و دروشمی ئیسلامەوە بانگەشەی دەکرد١٣٢. ئەمەش لە باری یەکەمدا بەشی هەرە زۆری داب و نەریت و کلتوری کوردی و کۆمەڵگای کوردی و کتێبخانەو

دەستنوس‌و فەرهەنگە جیاجیاو پلورالیزمەکانی دنیای کوردی دایە دواوەو سەرنجی تەنها بۆ یەك قیبلەو فەرهەنگ‌و ئەدەبیات ڕاکێشا١٣٣. لەبەرئەوە پەیامێکی وەك ئیسلام کە دێتە کوردستانەوە کلتووره جیاوازەکان ڕاڤەیەکی تر بۆ دەقەکانی پەیامەکەی دەکەن، لێرەشەوە جیاوازی تێڕوانینی سیاسیانە سەرهەڵدەدات، کەواتە سەرهەڵدانی هەرگروپێکی سیاسیی جیاواز لە دەسەڵاتی خەلافەت، بە دڵنیاییەوە جیاوازیەکی کلتووریشی لە پشتەوە هەیە١٤٤، ئەوەبوو لە سەردەمی ئومەویەکاندا کلتوورەکانی دەرەوەی عەرەب بەردەوام بۆ سەلماندنی بوونی خۆیان چەندەها شۆڕشی یەك لە دوای یەکیان کرد١٣٥. خەواریجەکانیش کاتێك لە سەرەتای سەدەی دووەمی کۆچی بەناوی بیروباوەڕی ئیسلامەوە بانگەوازیان بۆ یەکسانی نێوان مەوالی و عەرەب دەکرد، هەربۆیە مەوالییەکانیش پشتیان گرتن، بەڵام لە ڕاستیدا هێزی ئەم پشتیوانییە درێژە دان بوو بە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمی ساسانەکان، چونکە ئەو بزووتنەوانە بەشێوەیەکی نهێنی‌و بە بۆیاخیی جیاجیای ڕوویانەوە کاریان دەکرد١٣٦، لەبەرئەوە دەرکەوتنی بزووتنەوەکانی خەواریج لە ناو مەوالییەکاندا بە ناوی بانگەشە بۆ یەکسانی‌و دادگەریی ئیسلام، پارێزگاری بوو لە بۆچوونە کۆنەکان، کە لە ڕۆحی خەڵکی ئەوێدا هەبوون‌و هێشتا هەناسەیان دەدا، ئەو بزووتنەوانە بە شێوەیەکی نهێنی هەوڵی گەڕانەوەی هەیمەنەی خۆیان دەدا١٣٧، چونکە ئەو یەکسانییەی کە خەواریج بانگەشەی بۆ دەکرد یەکێك بوو لە بنەماکانی بزووتنەوەی مەزدەکییەت کە چەند سەدەیەك پێش خەواریجەکان لەو هەرێمانەدا خۆی ڕاگەیاندبوو، مەزدەك ڕێگای دەدایە حەلاڵکردنی ماڵی مرۆڤ بۆ یەکتری‌و دەیووت سەروەت‌و سامان موڵکی خودایەو بۆ گشت مرۆڤە١٣٨، هەروەها دەیووت:" خەڵك هاو بەشن لە ژن‌و ساماندا، هەروەك چۆن لە ئاو و هەواو شتەکانی تریشدا هاوبەشن" ١٣٩. ئەم بنەمایانە هەمان بیروباوەڕەکانی خەواریج بوون، بە پێی وتەی شەهرستانی "مەزدەکیەت لە شارەزوور بڵاوبووەتەوە" ١٤٠، ئاشکرایە زۆربەی خەواریجەکانیش لە شارەزووردا بوون،

لـه بەرئـەوە دەگـونجێ خەواریجـەکان کەوتبنـە ژێـر کاریگـەری بیروبـاوەڕو کلتووری کوردەکانەوە، چونکە ڕاستە مەزدەکییەت ئەوکاتە لە ناوچوو بـوو، بـەڵام وەکـو ڕەوتێکـی نهێنـی دەژیـاو مابویـەوە، تەنانـەت هـەروەك ڕۆژانـی فەرمانڕەوایی ساسانییەکان بنەما کلتورییەکانی کاریان دەکرد، لێرەو لەوێش لەسەردەمی ئیسلامدا خۆی ئاشکرا دەکردو بە بەرگو بۆیاخی نوێـوە لەگـەڵ هەر جوڵانەوەیەکی یەکسانی خوازیدا دەستیان پێدەکردەوە، تەنانەت هەندێ لە شارەکانی فارس کە کوردی تیادا نیشتەجێبوون تا سەردەمی عەباسییەکان لەسەر ئەو بڕوایە بوون، بـەڵام لـە سـەردەمی عەباسـیەکاندا لـە نـاوبران١٤١. هـەروەها ڕۆژهـەڵتناس (الهـاوزن) لەمبارەیـەوە دەڵـێ:" خەواریجـەکان لـە سـەرەتادا لـە عەرەبـە کۆچـەرییەکان پێـك هـاتبوونو تەنانـەت بەشـداریی جەنگـەکانی دژ بـە فارسـیان کردبـوو، هـەر بۆیـە لەگـەڵ خۆشـیاندا زۆربـەی نەریتەکانی کۆچەرییان گواسـتەوە لـە یەکسانیو پێکـەوە ژیـانو دەمـارگیری خێڵایەتی"

هەر بۆیە دوواتر زۆربەی ئەمانە لە عێراقو ڕۆژهەڵات دەردەکـەوتن، چـونکە خەڵکی نا موسڵمان زۆرینەیان لەوێ بوونو کاریگەری زۆریان لە سەر خـەواریج هەبوو، بە تایبەتی کاریگەری ئایینی زەردەشتیو مەسیحیو ئایینە کۆنەکانی ئـەوێ١٤٢، لـە بەرئـەوە پێدەچـێت یەکـسانی خـوازی خەواریجـەکانی لـە مەزدەکەکانـەوە بـێ، چـونکە تـا تێکـەڵی مەوالییـەکان نـەبوون نـەیان دەوت پێویستە خەلیفە تەنها موسڵمان بێت، بەڵکو دەیان ووت دەبێت تەنها عەرەب بێت١٤٣، چونکە مەزدەکیەتیش جیادەکرایەوە بـە مەرامـە ئیشتراکییەکانیو داکـۆکیی تـەواوی دەکـرد لـە یەکـسانی ژیـانو هاووبەشـی ئابووریـدا١٤٤، مەزدەکیش هەروەك خەواریج تەنها بەوە جیا دەکرێنـەوە لـە بـیری ئیشتراکی نوێ، کە بۆیاخێکی ئاینیی کراوە بە بەریاندا١٤٥.

بۆ زیاتر ڕوونکردنـەوەی پەیوەندیـەکانی کـوردو خـەواریجو گەڕاندنـەوەی ئـەو پەیوەندییـەیان بـۆ ڕاڤەیـەکی کلتـووری نمونەیـەك دەخەینـە ڕوو، بـۆ نمونـە جارێکیان ئـەبوزەری غیفـاری بۆچـوونێکی خـۆی سـەبارەت بـە مـاڵو سـامان

دەڵێت بە خەلیفە عوسمان، عوسمانیش لە وەڵامدا دەڵێ ئەوەی کە وترا بۆچوونێکی مەزدەکییانەیە، تۆ لەکوێت هێناوە ؟ تەبەری لەم بارەیەوە سەرگوزەشتەیەکی باسکردووەو ڕاستی بۆچوونەکەی عوسمانمان بۆ دەسەلمێنێتو دەڵێ عەبدوللای کوڕی وەهب دەگات بە ئەبوزەری غیفاریو سەرنجەکانی خۆی پێدەڵێت، هەروەها هەمان بۆچوونیش دەڵێ بە ئەبودەرداو عوبادەی کوڕی سامت، بەڵام ئەوان بەگوێی ناکەن، ئیتر عوبادە لەتەك خۆیدا قسەکانی عەبدوللا دەبات بۆ لای موعاویەو پێی دەڵێت کە عەبدوللا بۆچوونەکانی خۆی گەیاندووە بە ئەبوزەرو کاری لێکردووە دیارە عەبدوللا دامەزرێنەری بزاڤی خەواریج بوو، لە مەوە دەردەکەوێت کە بۆچوونە یەکسانی خوازییەکانی خۆی لە مەزدەکەکانەوە وەرگرتبێ لە عێراقو یەمەن١٤٦، ئەو بۆچوونانەی لە ناخی کوردەکانی ئەو قۆناغەدا چەسپیبوونو ببوویە کلتوورێکی لە یاد نەکراویان، هەر بۆیە دەگونجێت، ئەو فەرهەنگەی خۆیان تێکەڵ بە پەیامی ئیسلامیی کردبێتو خواستی ئیسلامێکی بە کوردی کراو لایان بەبایەخ بێت تا ئەو ئیسلامەی عەرەبەکانی بنەماڵەی ئومەوی بە بەرگێکی عەرەبییەوە دەیانگەیاند.

سێ هەم : پێکهاتەی هۆزایەتی کوردو شوێنی لە پەیوەندیەکانی بزووتنەوەی خەواریجدا

پێکهاتەی هۆزایەتی ناوچە کوردیەکان یەکێکی تربوو لە هۆکارەکانی پەیوەندی کوردو خەواریج، هەربۆیە بارمەتی دەری بزاڤی خەواریج لە هەرێمی جەزیرەو موسڵ دا وەك دوو شوێنی سەرەکیی کوردەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێکهاتە هۆزایەتییەی کە بەردەوام لە ناوچەکەدا هەبوو، چونکە ئومەویەکان هەرلە سەرەتاوە دەیانویست ماناو مەفهومەکانی دەوڵەت لەلای هۆزەکان بچەسپێنن، ئەمەش لە پێدا گرتنیانەوە بوو لە حوکمی ناوەندی دەوڵەت١٤٧، بەڵام خەواریجەکان هەستێکیان هەبوو لە نەچوونە ژێر حوکمی ناوەندیی١٤٨.

بۆ ئەم مەبەستەش خەواریجەکان کاریان کرد بۆ بڵاوکردنەوەی داواکەیان لە ناو هۆزەکاندا، چونکە لەگەڵ بۆچوونەکانیان دەگونجان١٤٩، هەربۆیە کوردەکانیش هەمان هەڵوێستیان هەبوو لە نەچوونە ژێر باری سنوورەکانی خەلافەتو ڕژێمی ناوەندی، ئەم هەڵوێستەش یاقوتی حەمەوی لە بارەیەوە دەڵێت: "سەرپێچیان کردبوو لە سوڵتان بەهۆی ناکۆکی نێوان ئەوانەی سەرپێچیان کردبوو پێشترو سزا درابوون"١٥

لە بەرئەوە یەکێك لە هۆکارەکانی پەیوەندی کوردو خەواریج لە ناو هۆیەکانی تردا بریتیە لە دەمارگیری هۆزایەتی کورد١٥١، هەربۆیە چالاکیو بڵاوبوونەوەی خەواریج لە ناو کورد دا دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتە هۆزایەتیەکەیان، چونکە ملکەچ نەبوون بۆ دەوڵەت هەروەك چۆن خەواریجیش ملکەچ نەبوون١٥٢، لە بەرئەوە لە ناو هۆزە کوردیەکان کاریان کرد بۆ بڵاوکردنەوەی داواکەیانو سەرکەوتوش بوون١٥٣

چوارەم   شوێنی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کورد لە پەیوەندیەکانیان لەگەڵ بزووتنەوەی خەواریج

زۆری هۆزە عەرەبیەکان لە دەورووبەری موسڵو جەزیرەدا کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر هۆزە کوردیەکانی ئەو ناوچانە بە جێهێشت، ئەم کاریگەریەش دەگەڕایەوە بۆ نزیکی شوێنی جوگرافیو دراوسێ بوونیان لەتەك هۆزە عەرەبیەکانی یاخی لە ئومەویەکان، هۆزە عەرەبیەکانیش بریتی بوون لە (بنی شیبان، بنی تغلب، بنی الازد)، هەریەك لەم هۆزانەش ناسرابوون بە ئەنجامدەرانی زۆرینەی شۆڕشە خەواریجیەکان، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی ترەوە هەرێمی جەزیرە لە ڕووی پێکهاتەی ئیتنیەوە بریتی بوو لە کوردو عەرەبو ئەرمەنی، هەربۆیە سروشتێکی جیاوازی هەبوو لە سەرهەڵدانی شۆڕشدا١٥٤. لەم کاتەشدا کوردەکان بوونە پشتگیری ئەو خەواریجە هەڵهاتوانەی کە لە جەزیرەدا بوون، هەروەها شارەزووریشیان کردە بنکەی

چالاکییەکانیان١٥٥، لە کاتێکدا کوردەکان لایەنگیری ئومەویەکان بوون، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ خو ونەریتو عورفی کۆمەڵایەتیان لە بە هاناوەچوونی لاوازان و پارێزگاری لێ قەوماوان، بۆ نمونە (القزوینی) لە وەسفی خو و نەریتی کورد دا دەڵێت: " کوردەکانی (بشنونە) ئەوانەی لە پێش ئیسلامدا لە جەزیرەدا دەژیان، قەومێکن داکۆکی لە پاراستنی لێ قەوماوان دەکەن" ١٥٦.
بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیەش دەبینین پشتگیریکردنی کوردەکان بۆ عەباسیەکانو سەرکەوتنی بانگەوازەکەیان بە یارمەتی کورد بوو١٥٧.
کەچی لەلایەکی ترەوە دەرگای ناوچەکانیان والآدەکەن لە بەردەم ئومەویە هەڵهاتووەکان١٥٨.

دیارە بەشێوەیەکی گشتی لە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکاندا هۆزی (بنی شیبان) کە هۆزێکی عەرەبی بوو لە هەرێمی جەزیرەدا ڕۆڵی هەبوو لە نزیکبوونەوە لە تەك کورد، چونکە دوو لە سەرکردە گەورەکانی بزووتنەوەی خەواریج سەعیدی کوڕی جەدلو زوحاکی کوڕی قەیس لەو هۆزەبوون.
لە بەرئەوە پەیوەندیەکانی کوردو ئەم هۆزە پەیوەندی یەکی زۆر باش بوو، تەنانەت لە ناو کوردەکانی شارەزووروو (بنی شیبان)دا بازرگانی هەبوو١٥٩، هەروەها بە هۆی ژنو ژنخوازیشەوە هۆکاری بەشداری کورد لە بانگەوازەکەیان زیادببوو ١٦٠.

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

١.محمد امين زکی: کوردو کوردستان، چاپخانەی دار السلامی بغداد، ١٩٣١، لا ١٢٥.
٢. محمد جاسم حمادی: الجزيره الفرادتيه والموصل،دارالرساله، بغداد، ١٩٧٧ز،لا ٤٤
٣. هەمان سەرچاوە، لا٤٥.
٤. شوان عوسمان مستەفا: کوردستانو پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد، چاپی یەکەم، سليمانی، ٢٠٠٢، لا ١٨
٥. محمد امين زکی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢٥.
٦. فائزه محمد عزت الکرد فی اقليم الجزيره وشهرزور، رساله ماجستيرعلى الاله الکاتبيه، کليه الاداب، جامعه صلاح الدين، ١٩٩١، لا ٤٠-٥٠.
٧. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٥.
٨. فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٠.
٩. ابن حوقل صورة الارض، دار المکتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩، لا ٣١٥.
١٠. شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٦
١١. عبد الماجود احمد السلمان: الموصل فی العهدين الراشدی و الاموی، رساله غيرمنشور، کليه الاداب، جامعه الموصل،١٩٨٣، لا ١٣٩.
١٢. ياقوت الحموی: معجم البلدان، دار الصادر، بيروت، دون التاريخ، ج ٣،لا ٣١٧.
١٣. القزوينی: اپار البلاد واخبار العباد، دار الصادر، بيروت، ١٩٦٠، لا ٢٥٧.
١٤. شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٧
* شهرزور: سەبارەت بە ناوی ئەم شارە ئەوە مێژوونوسانو جوگرافيناسان بۆچوونی جياجيان هەيە، هەندێك دەڵێن ناوی شارەزوور لە(شهر زور) ەوە هاتووە کە شەهر لە زمانی فارسيدا بە واتای شار دێت، هەروەها ناوی زووريش دەگەڕێتەوە بۆ(زوری کوڕی زوحاك) کە شارەکەی دروستکردووە (ياقوت حموی: معجم بلدان، ج ٣، لا ٢٧٥" حسام الدين النقشبندی: شهرزور فی محافظه السليمانيه، مجله کاروان، عدد٦٦، بغداد، ١٩٨٨، لا١٤٩.
* کرخ بدان: شارێکی بچوکە لە نزيك خانەقين وەکو سنورێك وايە لە نێوان هەرێمی عێراقو شارەزووردا : (ياقوت حموی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٤٤٩).
* داقوت: شارێکی ناسراوە دەکەوێتە نێوان (اربل، بغداد)، (ياقوت حموی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٤٥٩.

* باجەرمێ : ناوچەیەکە لە ڕۆژهەلاتی بغداد دایە لە نێوان ئەم شارەو حولوان ٦کم دوری هەیە: (یاقوت حموی : سەرچاوەی پێشوو ج ١، لا ٣١٢).

١٥. مینورسکی دائره معارف المعارف الاسلامیه، ماده شهرزور، معجم ١٣، لا ٤٨٨

١٦. یاقوت الحموی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٢١٧

١٧. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣١٥

١٨. الاصطخری: المسالك والممالك، دار الصادر القاهرة، ١٩٦١، لا ١١٨" حیسام الدین علی غالب النقشبندی: الکرد فی الدینور والشهرزور، رسالة ماجستیر غیر منشور، جامعة البغداد، ١٩٧٥، لا ٤٨.

١٩. حسام الدین علی غالب: هەمان سەرچاوە، لا ٤٨.

٢٠. احمد میرزا: غربی اقلیم الجبال فی صدر الاسلام، رساله ماجستیرغیر منشور، کلیه الاداب، جامعه صلاح الدین، اربیل، ١٩٩٤، لا ٢٣

٢١. هەمان سەرچاوە، لا ٢٣

٢٢. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢,٤

٢٣. هەمان سەرچاوە، لا ٢,٥

٢٤. جمال رشید احمدو فوزی رشید: تاریخ الکرد القدیم، اربیل، ١٩٩٠م، لا ٣٩

٢٥. احمد میرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٣

٢٦. الیعقوبی: تاریخ الیعقوبی، دار الصادره بیروت، ١٩٦٠، لا ٢٣٦.

٢٧. وەرگیراوە لە شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٢.

٢٨. فاروق عمر: تاریخ الخلیج العربی فی عصور الاسلامیة الوسطی، دار واسط، بغداد، ١٩٨٥، لا ٩٤.

٢٩. هەمان سەرچاوە، لا ٩٥.

٣٠. شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٢.

٣١. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٥، لا ٤٨.

٣٢. زبیر بیلال اسماعیل، الاکراد فی مکتب بلدانین والرحاله المسلمین فی العصور الستی، اربیل، ١٩٨٩، لا ٦٣

٣٣. هەمان سەرچاوە، لا ٦٤.

٣٤. هەمان سەرچاوە، لا ٦٣

٣٥. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٠٠ الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٦٨.

٣٦. شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٥

٣٧. بەدلیسی (میر شەرەفخان)، شەرەف نامە: وەرگێڕانی هەژار موکریانی، نەجەف، ١٩٧٣، لا ١٢١
٣٨. البلاذری: فتوح البلدان، دار الكتب العلمیة، بیروت، ١٩٧٨ز، لا ٣٢١
٣٩. كوثر اسماعیل حسین الحیاة الاقتصادیةو الاجتماعیةفی اقلیم ازربایجان واران، رسالة ماجستیر غیر منشورة، جامعة صلاحدین، ٢٠٠٢، لا ٢٥.
٤٠. هەمان سەرچاوە، لا ٢١.
٤١. القزوینی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٨٤.
٤٢. هەمان سەرچاوە، لا ٢٨٥.
٤٣. كوثر اسماعیل حسین، سەرچاوەی پێشوو، لا٤٥.
٤٤. شوان عسمان مستەفا: : سەرچاوەی پێشوو، لا ٨٣.
٤٥. هەمان سەرچاوە، لا ٨٣-٩.

* سیاسەتی ئومەوییەكان بەشێوەیەكی گشتی سیاسەتێكی دوور لە ئسیلامو ستەمكارانە بووە، ئەم ڕاستییەش هەر لەسەرەتاوەو لەڕەدكردنەوەی شوراو ڕاوێژەوە ڕوونبوویەوە، بەڵام مێژوونوسان بۆچونیان لە مەڕ ئیجابیاتو سلبیاتی سیاسەتی ئومەویەكان بەدوو ئاراستە ئاماژە دەدات، ئاماژەی یەكەم لەو ڕوانگەیەوە تەماشا دەكات كە دەوڵەتی ئومەوی لە سەرەتاوە تا كۆتای دەوڵەتێكی چاكو ڕاستە كە ئەمانە زیاتر ئەو مێژوونوسانەن كە دەمارو هەستی عروبە دەیانجوڵێنێت، ئاماژەی دووەم دەڵێ ئومەویەكان لادەروو دوور لە سونەتو ڕێبازی ئیسلام بوون، دیارە كە زۆرینەی ڕاستیەكان لە بۆچوونی دووەمدا كۆبووەتەوە (علی الوردی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٨٣)
٤٦. الخربوطلی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٩٠.
٤٧. بیرو باوەڕی كوردەواری، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ٦٥، هەولێر، ٢٠٠١، لا ٢٣
٤٨. عبد الحسین زرین كوب: دو قرن سكوت سرگزشت حوادپ واوچاع تاریخی ایران دردوقرن اول اسلام، كتابخانه ملی ایران، تهران، ١٣٧١، لا ٩٢ ٢.
٤٩. هەمان سەرچاوە، لا ١,٢.
٥٠. شوان عسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ٢٥٤
٥١. لطیفة البكاوی: حركة الخوارج، لا ١٨٦
٥٢. حسن پیرنیاو اقبال اشتیانی: تاریخ ایران، از اغاز تا انقراج ساسانیان، جلد اول، چاپ دوم، ١٣٨٢، تهران، لا ٣٣٢.
٥٣. نوری جعفر: الصراع بین الاموین ومبادی الاسلام، ت ١، القاهره، ١٩٧٨، لا ١١٧.

٥٤. الخربوگلی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٦٢

٥٥. حسن ئیرنیاو اقبال اشنبانی، تاریخ ایران، لا ٩٣

٥٦. عزیز العظمة: ابن خلدون، ت ١، دار الصادر الریاض، ٢...، لا ١٦٣

٥٧. حسن پیرنیا : سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٣٢.

٥٨. عبد العزیز الدوری: الجزور التاریخیه للشعوبیه، ت ١، بیروت، ١٩٦٢، لا ٢

٥٩. ابن خلدون: المقدمه، لا ٥٤٣

٦٠ نوری جعفر: صراع بین الامویین ومبادی الاسلام، لا ١١٧.

٦١. عبد العزیز الدوری: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢.

٦٢. حسن پیرنیاو عباس اقبال اشتیانی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١,٢.

٦٣. عبد العزیز الدوری، س.پ، لا ٢.

٦٤. عەتا قەرەداغی: کاریگەری کلتوری ئەوان لەسەر کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلیمانی، ٢..١، لا ٦٩

٦٥. الخربوگلی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٦٥.

٦٦. عبدالطیف الطیباوی: محاضرات فی تاریخ العرب والاسلام، ت ١، بیروت، ١٩٦٣، لا ٢٧٠

* سەبارەت بەرێنوسی کوردی (احمد بن ابوبکر النبتی) دەڵێ: لە دەورووبەری سەدەی دەیەمی پێش زایینی (ماسی سورات) جۆرە پیتێکی داهێنا، ئیتر کورد بەو پیتانە نوسیویانەو هەربەناوی داهێنەرەکەشیەوە ناونراوە ئەم پیتەش تا وەکو هاتنی ئیسلام کورد پێی نوسیوە: : (عەتا قەرەداغی کاریگەری کلتوری ئەوان لەسەر کورد، لا ٢٧) .

٦٧. هەمان سەرچاوە، لا ٦٩

٦٨. مەردۆخی تاریخ کوردو کوردستان، انتشارات غریقی، تهران، ١٣٥١، لا ٥٣

٦٩. عبدالطیف الطیباوی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٧

٧.. موصلح مستەفا جەلالی : شوراتەکان، لا ٢٣

* سەرانە بریتیە لەوەی پێشەوای موسڵمانان ڕازی دەبێت بە دامەزراندنی بەڵێننامەی سەرانە لەگەڵ خاوەن کتێبەکانداو لەگەڵ ئەوانەش کە گومانیان لێ دەکرێ خاوەن کتێب بن، خودا دەفەرمێ (ما افا اللة على رسوله من اهل القرى فاللة وللرسولة ولذى القربى واليتامى والمساكين وابن سبيل (طارق حەسەن هەمەوەندی: پوختەی فیقهی شەریعەت، چاپی چوارەم، ١٩٩٨، لا ٣٤١).

٧١. موصلح موستەفا جەلالی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤

٧٢. فاروق عمر: طبيعة الدولة العباسية، ت ١، دار الارشاد، بيروت، ١٩٧٠، لا ٤٢١.
٧٣. ئارشناك پالاديان: كورد لەسەرچاوە عەرەبيەكاندا، وەرگێڕانى ئازاد عوبێد، هەولێر، ١٤٢١، لا ٥٢
٧٤. كارل بروكلمان: سەرچاوەى پێشوو، لا ١٥.
٧٥. الخربوطلى: سەرچاوەى پێشوو، لا ١٧٣.
٧٦. نيكيتا ايليسيف: الشرق الاسلامى فى العصر الوسيط، لا ١٨٢.
٧٧. هەمان سەرچاوە، لا ١٨٢.
٧٨. ابن اثير: الكامل فى التاريخ، ج ٣، لا ١٥٩
٧٩. ابن كثير: البدايه والنهايه، ج ٧، ٣١٦.
٨٠. مصلح مستەفا جەلالى: شوراتەكان، لا ٣٢
٨١. حسام الدين على غالب النقشبندى: ديانه الكرد قبل الاسلام و فتح الاسلام لهم ومعتقداتهم الدينيه و المذهبية حتى اواخر القرن الخامس الهجرى فى اقليم شهرزور ولورستان، گۆڤارى هەزار مێرد، ژمارە١٩، سليمانى، ٢٠٠٢، لا ١٢٩.
٨٢. الخربوطلى: سەرچاوەى پێشوو، لا ١٨٠.
٨٣. الطبرى : سەرچاوەى پێشوو، ج ٥، لا ٧٧
٨٤. فائزه محمد عزت: الكرد فى اقليم الجزيره و شهرزور، لا ١٣١.
٨٥. صائب عبد الحميد: تاريخ الاسلام الثقافى والسياسى، لا ٧٦٤
٨٦. عبد الله حماد: التكفير والهجره، النهج، عدد ٢٧، لا ٤٨
٨٧. الطبرى سەرچاوەى پێشوو، ج ٥، ٧٤"ابن كثير: البدايه والنهايه، ج ٧، لا ٢٨٥– ٢٨٦" ابن اپير: الكامل فى التاريخ، ج ٣، لا ٦٩.
٨٨. زرار صديق توفيق: الكرد فى العصر العباسى، رساله ماجستير على الاكاتبيه، جامعه صلاح الدين، اربيل .
٨٩. عبد الله حماد: الهجره والتكفير، النهج، العدد٢٧، لا ٤٩ .
٩٠. الشهرستانى : سەرچاوەى پێشوو، ج ١، لا ١٥٨
٩١. حسن ابراهيم حسن: تاريخ الاسلام السياسى والدينى والپقافى والاجتماعى، دار الجيل، بيروت، مكتبه النهضة المصريه، القاهره، ١٩٩٦، ج ١، لا ٣٧٦
٩٢. فائزه محمد عزت: الكرد فى الجزيره وشهرزور، لا ١٢٠.
٩٣. الخربوطلى: سەرچاوەى پێشوو، لا ١٩٠ .
٩٤. هەمان سەرچاوە، لا ١٥٩

*. سەبارەت بەدەرچوون لەژێر دەسەلاتی ستەمکار خودا دەفەرمێت :(ولاتركنو الى الذين ظلموا فتمسكم النار مالكم من دون الله من اوليا ثم لا تنتصرون) قورئانی پیرۆز: سورەتی هود، ئایەتی ١١٣.

٩٥. على حسن خربوطلى: عشر پورات فى الاسلام، لا ٦٦" خالد عبدالمنعم: ڤهور الخوارج، موسوعه العراق الحديث، مج ١، ت ١، بغداد، ١٩٨١، لا ١٢٧

٩٦. الشهرستانى، سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٥٧

٩٧. محمد عبد الله عوده واخرون، مختصر التاريخ الاسلامى، ت ١، عمان، ١٩٨٩، لا ٧٧

٩٨. عبد العزيز الدورى، الجزور التاريخيه، لا ١٥

٩٩. وەرگیراوەلە، الخربوطلى: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٦..

١... الشهرستانى : سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٥٨

*الاباضية : بۆ تێگەیشتن لەم ڕەوتە بڕوانە بەشی یەکەم باسی سێهەم، گروپەکانی .

* سنجار: شارێکە دەکەوێتە خۆرئاوای موسڵ و نزیکی شاخێکە هەر بەناوی خۆیەوە، سنجار یەکێکە لەو شارانەی کە کوردی لێ نیشتەجێیە: (ڤائزە محمد عزت: الكرد فى اقليم الجزيره، لا ٥٤

١,١. وەرگیراوە لە مصلح مستەفا جەلالی: شوراتەکان، ١٣٤

١,٢. الشهرستانى: سەرچاوەی پێشوو، ج ١، لا ١٥٨

١,٣. مصلح مستەفا جەلالی : سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢٤.

١,٤. وەرگیراوەلە ڕەشاد میران، ڕەوشتی ئاینی و نەتەوەی لە کوردستاندا، چاپی دووەم، سەنتەری برایەتی، کوردستان، ٢...، لا ٩٣.

١,٥. المسعودى : سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ١,١

*السن . شارێکە ئێستا پێی دەڵێن (الفتحه) ئەم شارە لە کەناری دیجلەو لە سەروی (تكريت)دایە: (ياقوتالحموى: معجم البلدان، ج ٣، لا ٢٨٦).

١,٦. المسعودى: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ١٢٥

١,٧. زرار صديق توفيق: الكرد فى العصر العباسى، رساله ماجستير على الاله الكاتبيه، كليه الاداب، جامعه صرحدين، اربيل، ١٩٩٤، لا ٩٤

*. داقوت کە بە (تاوغ) ناسراوە، لە نێوان اربیل و بغداد دایە (ياقوت الحموى: سەرچاوەی پێشوو، ج ١,٦، لا ٤٥٩).

١,٨. حسام الدين على غالب النقشبندى: الكرد فى الدينور وشهرزور، لا ٤٦–٤٧.

١,٩. وەرگیراوەلە زرار صديق توفيق: الكرد فى العصر العباسى، لا ٩٥

١١.. وەرگیراوەلە فائزه محمد عزت : الكرد فى اقليم الجزيره، لا ١١١

١١١. هەمان سەرچاوە، لا ١١١

١١٢. مصلح موستەفا جەلالی: شوراتەکان، لا ١٢١

١١٣. هەمان سەرچاوە، لا ١٢١.

١١٤. عبد الماجود احمد السلمان، الموصل فی عهدین الراشدی والاموی، لا ١٧٧

١١٥. الطبری : تاریخ الرسل و الملوك، ج ٤، لا ٢١٨-٢١٩

١١٦. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ١، لا ١٢٨

١١٧. مینورسکی، دائره المعارف الاسلامیه، ماده شهرزور، مج ١٢، لا ٤٢.

١١٨. ابن اپیر : الكامل فی التاریخ، ج ٣، لا ٣٧٣.

١١٩. مینورسکی: سەرچاوەی پێشوو، مج ١٢، لا ٤٢.

١٢٠. هەمان سەرچاوە، لا ٤١٨

١٢١. زرار صدیق توفیق: الكرد فی العصر العباسی، لا ٩٣

١٢٢. مینورسکی: سەرچاوەی پێشوو، مج ١٣، لا ٤١٨.

١٢٣. قحطان عبدالستار الحدیثی حركات الخوارج فی خراسان فی قرنین الثانی والثالث للهجرة، مجلة الاداب، دار الطباعة الحدیث، جامعة البصرة، العدد٦، السنة الخامس، ١٩٧٢، لا ٤٧

١٢٤. المسعودی : مروج الذهب، ج ٢، لا ٤،٥، احمد میرزا: غربی اقلیم الجبال، رساله غیر منشوره، جامعه صلاح الدین، ١٩٩٥، لا ١١٣

١٢٥. الطبری : التاریخ، ج ٥، لا ٧٤، ابن كپیر: البدایه والنهایه، ج ٧، لا ٢٨.، ابن كپیر : الكامل، ج ٣، لا ٦٩

١٢٦. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٥، لا ٣٥. .

١٢٧. بندلی جوزی: من تاریخ الحركات الفكریه فی الاسلام، دار الروائع، بیروت، لا٤٤.

١٢٨. ایت الله مردوخ : تاریخ كردو كردستان، لا٤٨.

١٢٩. عەتا قەرەداخی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٢.

* مەزدەك بزووتنەوەیەکی سیاسیو ئایینیو ئابووریو کۆمەڵایەتی بوو لە سەردەمی ساسانیەکانو لەسەر دەستی نیسابور و لەسەردەمی قوبادی ساسانیدا سەریهەڵدا، بەشێوەیەك کە زۆربەی ناوچەکانی ئێرانی گرتەوە :(حسن پیرنیا :سەرچاوەی پێشوو، لا٢١٧.) .

١٣٠. عەتا قەرەداخی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٤٨.

١٣١. هەمان سەرچاوە، لا ٦١.

١٣٢. مطاع الصفدی : استراتیجیه التسمیه، دار البیان، بغداد ١٩٨٦، لا ٢٧١.

١٣٣.عەتا قەرەداخی: سەرچاوەی پێشوو، لا٧٤

١٣٤. بەهمەن طاهر نەریمان: گۆڤاری ژیار، ژمارە ٥، هەولێر، ٢...، لا ١,٦.
١٣٥. هەمان سەرچاوە، لا ١,٧.
١٣٦. عبدالعزیز الدوری : سەرچاوەی پێشوو، لا ١٧.
١٣٧. هەمان سەرچاوە، لا ١٨.
١٣٨.ابن خلدون: سەرچاوەی پێشوو، ج١، لا٢٦٣.
١٣٩. الشهرستانی: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٢٩٥.
١٤.. هەمان سەرچاوە، لا٢٦٩.
١٤١. تقی الدباغ: الفكر الدینی القدیم فی الاسلام، ط١، بغداد، ١٩٩٢، لا١٥٤.
١٤٢.وەرگیراوە لە ابوریان: تاریخ الفكر الفلسفی فی الالسلام، ت١، بیروت، ١٩٨٦، لا١٥٤.
١٤٣. محمد عبدالله عودە واخرون مختصر التاریخ الاسلامی، لا٧٧.
١٤٤. احمد امین: فجر الاسلام، لا١,٩.
١٤٥. الشهرستانی :سەرچاوەی پێشوو، لا٢٩٧.
١٤٦. وەرگیراوە لە احمد امین: سەرچاوەی پێشوو، لا ١١..
١٤٧.عبدالعزیز الدوری: مقدمە تاریخ صدر الاسلام، ت١، بغداد، لا٧٥.
١٤٨. عبدالماجود احمد سلمان: سەرچاوەی پێشو، لا١٧٩.
١٤٩. محمد جاسم حمادی : سەرچاوەی پێشوو، لا٤٥٨.
١٥.. یاقوت الحموی: سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ٢٧٥.
١٥١. احمد میرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا١١٤.
١٥٢. عبدالماجود احمد سلمان: سەرچاوەی پێشو، لا١٧٩.
١٥٣. زرار صدیق زرار: سەرچاوەی پێشوو، لا ٩٣.
١٥٤. هەمان سەرچاوە، لا٩٣.
١٥٥. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٥، لا ١٦٥.
١٥٦. وەرگیراوە لە فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١١..
١٥٧. هەمان سەرچاوە، لا ١١..
١٥٨. هەمان سەرچاوە، لا ١١..
١٥٩. ابن الاپیر: ج٨، لا ١,٢.
١٦.. فائزە محمد عزت، سەرچاوەی پێشوو، لا١٢١.

بەشی سێیەم

ڕۆڵی کورد لە ڕاپەڕینەکانی خەواریجدا

باسی یەکەم:

کورد لە نێوان لایەنگیری خەلافەت و بزووتنەوەکانی خەواریج دا

پرۆسەی فتوحات لە کوردستاندا بەناو جەنگو ئاشتیدا تێپەڕی، ئەو هەرێمانەی کە بە خواستی خۆیان پێشوازییان لە عەرەبە موسڵمانەکان کرد، بڕیاری دانیشتوانەکەی نەبوو، هەروەك چۆن بڕیاری جەنگیش خواستی خەڵکی کورد نەبوو، هەرچی بڕیاری جەنگو ئاشتی بوو لە دەستی سوپای ساسانیەکان بوو، لەبەرئەوە نەجەنگکردن لەگەڵ سوپای ئیسلامدا بۆ ئێستای کورد نەنگییە، نە بەئاشتی قەبوڵ کردنیشی مایەی شانازی ئێستای کوردانە، هەر ڕووبەڕوو بوونەوەیەك لەگەڵ سوپای عەرەبە ئیسلامیەکاندا ئەگەر کوردانیش لایەنگرییان کردبێت، ئەوە مانای بێزاربوونیان بووە لە دەسەڵاتی سیاسیو دیسپۆتیزمی ساسانیە فارسەکان، لە بەرئەوە پشگیریو دانەدواوەی ئیسلام لەلایەن کوردانەوە مانای ڕازیبوونو ڕازینەبوونیان بووە بە دەسەڵاتی ساسانیەکان، چونکە لە دەسپێکی سەرەتادا ئیسلام وەك دەسەڵاتێکی سیاسی تەماشاکراوە نەك وەك ئاینێك تاوەکو بایەخی بزانن، بایەخزانینی ئاینی ئیسلام بۆ کوردان دوای قۆناغێك مانەوەی بووە لەناو کوردا، واتە کورد ئەگەر پێشوازیشی لەسوپای ئیسلام کردبێت پێشوازی نەبووە لەکلتووری ئیسلامو عەرەب، هەربۆیە ئەو پێشوازییە لەلای کوردان مانای لەیادکردنی کلتوورو ئاینو دابو نەریتی خۆی نەبووە، بەڵکو مانای لەیادکردنی دەسەڵاتی سیاسی ساسانیەکانو داگیرکەری ئەوکاتەی بووە، لەبەرئەوە

کاتێکیش ئومەویەکانو دەسەڵاتی خەلافەت کاری لەسەر لەیادکرنی لایەنی کلتووریو فەرهەنگی کورد کردبێت، ئەوا ڕاستەوخۆ کورد پشگیری هەر هێزێکی نەیاریان کردووە دژی ئەو خواستە، لەبەرئەوە ئیسلام لە دەروونو جڤاتی کوردی دا هەرگیز وەك پرۆسەیەك نەسەپاوە، بەڵکو ئەوە لۆژیكو خواستی ئازادانەی کورد خۆی بووە، هێدی هێدی ئەم ئایینەی قەبوڵکردووە، لە دوای دەرکەوتنی ئیسلامو دەستپێکردنی پرۆسەی فتوحات، ئیتر قۆناغێکی نوێ لە مێژووی کورد دەستی پێکرد، قۆناغێك کە لەهاتنی عەرەبە موسڵمانەکانەوە دەستی پێکردو کوردستان و ڕۆژهەلاتی کردە بەشێك لە دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی١. هەرچەندە کوردەکان لەبەردەم لێشاوی سەربازانو بانگەوازی ئیسلامی دا بۆ ناوچەکانیان ئامادەیەك بەرگرییان لە بیروباوەڕی زەردەشتیو ئایینی خۆیان دەکرد، بەلأم لەگەل هەستکردن بە دادپەروەری ئیسلام، ئیتر ئاشنا بوون بە بنەماو ئەرکەکانیو تێگەیشتن لە زمانی قورئانو دواجار ئەو ئایینەیان وەرگرت٢، لێرەوە هەرێمە کوردیەکان بوون بە بەشێك لە خەلافەتی ئیسلام، بە جۆرێك لە سەردەمی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەفاندا کوردەکان دەبنە سەرباز لە سوپای ئیسلامیداو دەورێکی بەرچاویش لە بڵاوکردنەوەی ئایینەکەدا دەگێڕن، تەنانەت لە ڕیزی پێشەوەی سوپادا دەبن بۆکشان بەرەو ناوچە شاخاویەکان. بۆ نموونە کاتێك خەلیفە عوسمان داوا لە کارگێڕەکەی خۆی دەکات لە ناوچەکانی شامو هەرێمی جەزیرەدا کە ئەوکات موعاویەی کوڕی ئەبو سوفیان بوو، تا حەبیبی کوڕی مەسلەمە وەك سەر لەشکرێك بنێرێت بۆ ئەرمینیا بۆ بڵاوکردنەوەی ئیسلام، بەو بڕیارەی خەلیفە والی نزیکەی هەشت هەزار جەنگاوەر لە ئەهلی جەزیرە ئامادە دەکات بۆ ئەو مەبەستە٣.

دیارە لە سەرەتادا هەڵوێستی کوردەکان لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە سوپای ئیسلام خۆیان لە تایبەتمەندیو شێوازی ژیانی ئەوان هەڵنەدەقورتاندو هیچ هەوڵێکیشیان بۆ ئارام گرتنو جێگیربوون لە سەرزەمینی ئەوان نەدەدا، بەڵکو بە مەڵبەندەکەیاندا تێ دەپەڕینو تەنها مەبەستیان گەیاندنی ئیسلام

بوو، وێڕای ئەوەش دادپەروەری ئیسلامو پەیامەکەی دەستی لە ژیانی هیچ نەتەوەیەك وەرنەدەداو یاساکانیش بوارێکیان بۆ بەرهەڵستکاری نەهێشتبوویەوە٤. کوردەکانیش پاش وەرگرتنی ئایینەکەیان مەبەستیان نەبوو هێرش بکەنە سەر ئیمپراتۆریەتی تازە دامەزراوی ئیسلام، هەربۆیە دەسەڵاتداران و خەلیفەش دەستیان وەرنەدەدایە سەربەخۆیی و شکۆمەندی خێڵەکییان، تەنانەت زۆرێك لە سەرەك خێڵە کوردەکان دەسەڵاتیان بەسەر تەواوی شوێنێکی وەك ئازەربایجاندا دەڕۆیشت٥. بەڵام ڕووداوەکانی دەوڵەتی خەلافەت و گۆڕانکارییەکانی لە ڕووی هەڵسوکەوت لەگەڵ گەلانی ژێر دەستی خەلافەتدا، هەڵوێستی کوردەکانی بردە قۆناغێکی ترەوە، کە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا بە پێی فشارەکانی سەریان، توانییان کاردانەوەی خۆیان هەبێت، هەربۆیە بە شێوەیەکی گشتی کورد لەو قۆناغە مێژووییەدا هەڵوێستی دوو لایەنانەی گرتەبەر، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ شوێنی ستراتیژی ناوچە کوردیەکان، ئەو ناوچانەی بەردەوام شانۆی ڕووداوە گرنگەکان بوون، کوردەکانیش لەو ڕووداوانەدا جارێك ئارەزوویان بۆ پشتگیری ئومەویەکان و جارێکیش لە بەرەی دژیاندا بوون٦، سەرەڕای ئەوەی کورد بەشدارییەکی بەرچاوی لە دژایەتی و بەرهەڵستکاری ئومەویەکان* هەبووە.

لە هەمان کاتیشدا زۆرجار پەیوەندیەکی باشیشیان لەگەڵ خەلیفەکانی ئومەویدا هەبووەو بەرگرییان کردووە لە دەوڵەت لە دژی هەردەست تێوەردانێکی دەرەکی. بۆ نموونە کوردەکان خەلافەتیان پاراست گێرە شێوێنی و پەلامارەکانی هۆزی (الخزر)*، ئەوانەی زۆرجار هێرشەکانیان دەگەیشتە سنووری شاری موسڵ و دەوروبەری٧.

هەروەها (الوهرانی)* وێنەیەك لە پەیوەندییەکانی کوردو بنەماڵەی ئومەوی بە تایبەتی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ موعاویەو یەزیدی کوڕی بۆ پیشاندەداتو دەڵێ :" کوردەکان کاتێك سڵاویان دەکرد لە یەزیدی کوڕی موعاویە* دەیان ووت: سڵاوت لێ بێت ئەی پێشەوای دادپەروەری، سڵاوت لێ بێت، ئەی جێنشینی خوا لەسەر زەوی، ئەی کوڕی مامی پێغەمبەر (د.خ)، سڵاوت لێ

بێت ئەی ئەمیری بڕواداران، میهری خودا بڕژێت بەسەرتا، سودی خودامان پێبگات بە گوێڕایەڵی کردنت، داواکارین پلەی بە هەشتت بەرز بێت، هەروەك چۆن لە دونیادا بەرزە"٨.

هەروەها سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کوردەکان لایەنگیری خەلیفەی ئومەوی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز بوون٩، لەلایەکی تریشەوە (ابن قتیبە) دەڵێ :" لایەنگرانی مەروانی کوڕی موحەمەد زۆرینەیان لە ناعەرەبەکان بوون١٠، بەمەش لایەنگیریکردنی کوردەکان بۆی، دژایەتیکردنی خەواریجەکانی بۆ دەوڵەت ئاسان کردبوو١١. لایەنێکی تر لە هاریکاریکردنی کورد بۆ دەوڵەت موحەمەد ئەمین زەکی بەگ هێناویەتیو دەڵێت:" لەساڵی (١٢٩ك/٧٤٧ز) کوردەکان بەرامبەر سولەیمانی خاریجی کە لە کوردستان عصیانی کردبوو یارمەتی ئۆردوی خەلیفە مەروانی دووەمیاندا"١٢.

دیارە ئەمەش دەرئەنجامی ئەوە بووە کە دەسەلاتی ئومەویو نفوسیان لە ناوچەکەدا کاریگەری زۆری لە سەر ناوچەکە هەبووە بۆ ئەوەی کوردەکان پابەندی دەسەلاتەکەیان بکەن، لەگەڵ ئەوەشدا هەڵگەڕانەوەی بەردەوامی کوردەکان ڕوویەکی شروشتیی ئەو قۆناغە بووەو بەردەوام هۆکارە سیاسیو ئابوورییەکان زەمینەی ئەو دۆخەیان ڕەخساندووە، بەتایبەتی کاتێك ئومەویەکان لاوازبیوون١٣. بۆ نموونە کوردەکان لە قۆناغێکدا ناوچەکانی جەزیرەو شارەزووریان کردبووە بنکەیەك بۆ خەواریجە هەڵهاتووەکان١٤. بەمجۆرە بەدرێژایی سەردەمی ئومەوی کورد هەڵوێستێکی یەك لایەنانەیان نەبوو لەمەڕ دەوڵەتو بەردەوام زەمینەو هۆکارەکان هەڵوێستەکانیان دەگۆڕی. بۆ کۆتایهێنان بە ئومەویەکانیش ڕاستە کورد بەشدارییەکی بەرچاوی لە سەرکەوتنی شۆڕشیی عەباسییەکاندا گێڕا، بەلام دەرگاشیان ئاوەلابوو لەبەردەم بنەماڵەو خانەدانی ئومەویە هەڵهاتووەکان بۆ ناوچەکانیان، ئەم پشگیریەی ئومەویەکانو سەردارەکانی ئەو بنەماڵەیە تەنها لەلایەن دەرەبەگو چەند سەردارێکی کوردەوە بوو، ئەوانەی وەك مورتەزەقەو جاشێك بۆ بنەماڵەی ئومەوی ژیانیان تەرخانکردو لەدواساتەکانی تەمەنیشیاندا هەر

وەك خزمەتكاريان مانەوەو بوونە قەڵغانيان، ئەگەر نا چين‌و توێژەكانی كوردەواری‌و خەڵك بەگشتی لە دەسەڵاتی ستەمكارانەی ئومەویەكان پڕ بوو بوون، ئەمە ئەو كاتە بوو كە كۆتايی بەحوكمی ئومەویەكان هات لە ديمەشقدا. بۆ نموونە هەندێك لە هۆزە كوردیەكان پێوەنییەكی تۆكمەیان لەگەڵ بنەماڵەی ئومەویەكان هەبووە، بەجۆرێك تا كۆتايی دەسەڵاتيان خزمەتی ئومەويەكانيان كردووە و دواتريش پارێزگارييان كردوون لە كاتی هەڵهاتنيان بۆ ناوچەكانی هەكاری*و جۆلەمێرگی*كوردی١٥، كە ناوچەيەكی ئارام بوون بۆ خۆحەشاردانی پاشماوەی ئومەويەكان، ئەم دوا لێزمەيە لە پێوەنديی كوردو خەواريج لەلايەك‌و كوردو ئومەوی لەلايەكی ترەوە، زۆر بەڕوونی لە ماوەی فەرمانڕەوايی حەجاجی كوڕی يوسفی سەقەفيدا كە بەدرێژايی بيست ساڵ هەموو بزوتنەوەيەكی خەواريجی لە ئێران‌و عێراق سەركوتكرد دەردەكەوێت١٦

هەرچەندە حەجاج لەو ماوەيەدا سياسەتی نەژادی بنەماڵەی ئومەوييەی لە بەرامبەر ناعەرەبەكاندا جێبەجێ دەكردوو كاردانەوەيەكی توندی لە ڕووی دەوڵەتدا هێنايە گۆڕێ١٧، بەڵام دەبينين هەندێ كات كوردەكان لە بەرامبەر هەموو سياسەتە نەژادی‌و ستەمكارييەكانی حەجاجدا دەبوونە لايەنگری. پێدەچێت هۆكاری ئەوە بگەڕێتەوە بۆ سياسەتی بە زۆرە ملێ كردنی سەربازی لە ناو نا عەرەبەكاندا١٨. لەو قۆناغەدا (سويد بن عبدالرحمن السعدی) دەكرێتە والی حولوان*و ماسبزان*، كە دەكاتە ساڵی (٧٧ك/ ٦٨٦ز)، لە هەمان ساڵ دا بەشێكی چەكداری خەواريج بە سەرۆكايەتی موترەفی كوڕی موغەيرەی كوڕی شوعبە * پەيدا دەبن، سويد بە كۆمەكی كوردی دانيشتوی ناوچەكە بەرەنگاری موترەف دەبێتەوەو داوای لێدەكات لە پێشڕەوی بوەستێ‌و داوای بەخشين لە حەجاج بكات١٩. بەڵام موترەف لە ڕاست‌و چەپی لای كۆتايی شاخی حولوانەوە پەلاماری كوردەكان دەدات‌و بەرەو هەمەدان* پێشڕەوی دەكات، حەجاجيش لە شكرێكی شەش هەزار جەنگاوەری كورد لەگەڵ خۆيدا بۆ شەڕی موترەف دەنێرێت٢٠.

ئـەوە نموونەیـەك بـوو لـە پـشتگیری کـورد بـۆ دەسـەڵاتی ئومـەوی لـە دژی خـەواریج، بـەڵام زۆرجـار ئـەم شـێوازە لەگـەڵ چـەندین هۆکـاری کلتـووری‌و سیاسی‌و ئابووری پێـچەوانە دەبێتـەوەو هاوکـاری کـودو خـەواریج نەخـشێکی دیاری ئەو مێژووە دیاری دەکەن

باسی دووەم:

کوردو بزووتنەوەکانی خەواریج لە کۆتای سەردەمی ڕاشیدین

(٣٨-٤٠ك/ ٧٧.-٦٦٢ن)

یەکەم: کوردەکانی ئەهوازو ڕاپەڕینی خەریتی کوڕی ڕاشید

ئەم بزووتنەوەیە لە دەورووبەری ئەهوازو هەرێمی فارسداو لە سەردەمی خەلیفە عەلی کوڕی ئەبو تالیبدا لە ساڵی (٣٨ك-٦٦٠ن) ڕوویدا.
لە ڕاپەڕینەکەدا دژی دەوڵەتی خەلافەت کوردەکان بەشدارییەکی بەرچاویان لە ڕووبەڕوو بوونەوەکاندا هەبوو٢١. ڕابەرایەتی ئەم بزووتنەوەیە لەلایەن خەریتی کوڕی ڕاشیدەوە *، کە سەرکردەی هۆزی ناجیە بوو دەبرا بەڕێوە. هەر لە سەرەتاوە خەریت دژی کوشتاری خەواریجەکان بوو لە نەهرەوان، ئەوەبوو لە کاتێکدا عەلی کوڕی ئەبو تالیب کوشتاری ئەهلی نەهرەوانی دەکرد، ئەو لەگەڵ (٣٠٠) جەنگاوەری شوێنکەوتووی یاخی دەبێتو لە شاری کوفەدا ڕیزەکانی خۆی ڕێکدەخات، پاشان دەچێتە لای عەلیو پێی ڕادەگەیەنێت، ئیدی وەك ئەمیری بڕواداران دانی پیادا نانێتو دەڵێت: " سوێند بەخودا گوێ ڕایەڵی فەرمانت نابمو لە پشتتەوە نوێژ ناکەم و لێت جیا دەبمەوە، لە بەرئەوەی بە پێچەوانەی فەرمانی خودا تەحکیمتکرد" ٢٢.
ئیتر خەریت یاخی دەبێت و دەردەچێتو کوفە بەجێدەهێڵت.

بەمجۆرە خەریتو شوێنکەوتووەکانی بە هەرشوێنێك بگەیشتنایە دەستیان بەسەردا دەگرتو تالآنییان دەکرد، لە سەرەتادا گەیشتە (سیف عمان) و لەوێدا (حلو بن عوف ازدی) کە کاربەدەستی عەلی بوو بەدەستی خەریتو سەربازانی دەکوژرێت، خەریت لە درێژەی یاخیبوونەکانیدا تەنانەت بڕیاری هەڵگەڕانەوەی لە ئایینی ئیسلامدا، لە بەرامبەریشدا عەلی هەستی بە مەترسی ئەم بزووتنەوەیە کردو داوای لەکار بە دەستەکەی خۆی کرد، کە ناوی (زیاد بن ابیە)* بوو لە هەرێمی فارس تا هەوڵی سەرکوتکردنی بزووتنەوەکەی خەریتو لایەنگرانی بدات، بەڵام زیادیش کەوتبووە ژێر کارگەری خواستەکانی خەریتەوەو لە خەلیفە عەلی هەڵگەڕایەوە، دوواجار خەلیفە خۆی بڕیاری ڕووبەڕوو بوونەوەی هەردوو لایدا. ئەوە بوو لە جەنگێکدا زیاد بریندار دەبێتو خەریتیش بەرەو ئەهواز هەڵدێت، بەڵام عەلی واز ناهێنێت و (٤٠٠) جەنگاوەر بە سەرکردایەتی (معقل بن قیس ریاحی) دەنێرێت بۆ کۆتایی پێهێنانیان٢٣. تا ئەکاتە خەریت لە هەرێمەکەدا دەتوانێت جۆرەها گروپی جیاوازی ئیتنیو مەزهەبیی لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە وەك کوردو عەرەبو مەسیحی، ئەمانە دەیانویست باجو خەراج نەدەنو ناڕازیبوون بە سنوورەکانی دەسەلآتی خەلافەت لە بواری باجو سەرانەو ئابووریدا، زۆرێکیشیان مەبەستیان لەو نا ئارامییەی ئەو سەردەمە، دەستکەوتی دزیو تالآنیو فەرهودی ماڵو سامانی دەوڵەتو خەڵکی دەوڵەمەند بوو، دیسانەوە کارگێڕەکەی عەلی لە هەرێمی فارسیشدا کە ناوی (سهل بن صنیف) بوو، پاڵپشتی بزووتنەوەکەی خەریتی کردو دژی دەوڵەت یاخی بوو، دواجار لەشکری خەلیفەو خەواریجەکان لە نێوان هەردوو لایاندا جەنگ لە نزیك چیای (رامهرمز)*دا دەستپێکرد٢٤، لە جەنگەکەدا (معقل بن قیس)ی سەر لەشکری خەلیفە پێیان دەڵێت:" لەگەڵتان دەجەنگم لە پێناو ئەوەی کەسانێك دەکوژین کە لەئایین دەرچوونو خەراج* نادەنو دزو علوجو کوردن"٢٥ کە واتە پاساوی خەلافەت لەم بانگەشەیەی خەلافەتدا دزیو لەدین دەرچوونو کورد بوون بووە، کەواتە هەرسێ هۆکارەکانی ئایینیو

نەتەوەیی‌و ئابووری لە ململانێکاندا ئامادەیان هەبووە، دەکرێت دیسان بپرسین، ئەو نەتەوە جیاوازانە چ هێزێك وایکرد لەدژی خەلافەت یەك بگرن ؟، ئەی چ هێزێك وایکرد دژی بکەن؟، یاخود بۆچی باوەڕپێکراوەکانی دەوڵەت لەدژی خەلافەت‌و دەوڵەتەکەیان کە ئەوکات سەردەمی عەلی بووە هەڵگەڕاونەتەوە؟، چی وایکرد پیاوانی دەوڵەتی عەلی، کە بنەماڵەی پێغەمبەرو یەکێك لە کۆڵەکەکانی ئیسلام‌و موژدەدەرەکانی بەهەشتە، دژی بوەستن؟ یاخۆ مانای ئەو بانگەشەیەی مەعقەلی کوڕی قەیس لە چیدایە کە هاواری دەکرد دژی کوردو علوجەکانین؟ ئایا ئەم بانگەشەیە دەمارگیری پیاوانی دەوڵەتبووە دژی کورد، ئایا هەر ئەم هۆکارەش بوو وایکرد کوردو مەسیحیەکان لەدەوری بانگەشە یەکسانی خوازەکەی خەریتی ڕاشید کۆببنەوە ؟ هەرچۆنێك بێت لەکۆتایی جەنگەکەدا (٣٠٠) جەنگاوەر لە تالآنچی‌و (العلوج)و کوردەکان کوژران٢٦ و مەعقەلی کوڕی قەیسی نێردراوی خەلیفە زاڵ بوو بەسەریانداو٢٧ زۆر بەتوندیی‌و بەپێی نەخشەو پلانی دەسەلآتی ناوەند بزووتنەوەکەی سەرکوتکرد٢٨.

دووەم: کورد لە بزووتنەوەکانی

(هیلال بن علفه، ابی مریم، سعد بن قفل)دا

پاش جەنگی نەهرەوان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ جووڵانەوەکانی خەواریج بلآوبوونەوە، ئەمەش بە هۆی هەموو ئەوانەوە بوو کە لە جەنگەکەدا ڕزگاریان بوو٢٩، لەلایەکی ترەوە بە هۆی ململانێکانی نێوان عەلی‌و موعاویەوە زەمینەی چالاکیەکانیان بۆ ڕەخساوتر بوو٣٠، بەلآم ئەم جووڵانەوەیەو زۆرینەی هەستانەوەکانیشیان وەك پاساوێك‌و کاردانەوەیەك بۆ ئەو تراژیدیایە بوو کە لە جەنگی نەهرەواندا بە سەریاندا هات، لە دیارترینی

ئەو جوولانەوانەش، بزووتنەوەکەی (هیلال بن علفە) بوو کە ڕاستەوخۆ دوای جەنگی نەهرەوان ڕووی کردە شاری (ماسبزان) کە دەکەوێتە باشووری هەرێمی چیاکان، هیلالو براکەی (مجالد) و زیاد لە دوو سەد کەس لە شوێن کەوتوانیان توانیان ڕوویکەنە ناوچەی (ماسبزان)و لەوێدا جێگیربن٣١، ئەم جوولانەوەو یاخی بوونەی هیلال هەر لە سەرەتاوە لاواز بوو، ئەوەش بەهۆی ئەو شڵەژانو پەرتەوازە بوونەوە بوو، کە خەواریج لە دوای جەنگی نەهرەوانەوە توشی هاتبوون، چونکە تەواوی سەرکردە سیاسیەکانیان لە دەستدابوو، ئیتر بە لەناوچوونیان بۆشاییەکی گەورەیان بەجێهێشت بەمەش سەرکردەیەکی شیاو و کاریزمی نەبوو تا خەواریجەکان لە پەرتەوازەییەوە یەك خاتەوە، لەلایەکی ترەوە زۆرێکیشیان دوو دڵبوون لە جەنگان لەگەڵ خەلیفەو خەلافەتدا٣٢. لەگەڵ ئەوەشدا هیلال بزووتنەوەکەی بەنێوی خەواریجەوە دەستپێکردەوە، ئەو خەڵکی بانگدەکرد بۆجەنگان دژی عەلیو لە ناوچە کوردیەکاندا هەوڵی بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەی دەداو بانگی دەکردن بۆ سەر ڕێبازەکەی خۆی٣٣، بەمەش زۆرێك لەخەڵکی بە گوێیان کردوو تەنانەت بوو بە هۆکاری کۆبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شارەزووریش لە دەوری بزووتنەوەکەی (ابی مریم)، کە لە هەمان کاتداو لە شارەزووردا سەریهەڵدا بوو٣٤. بەلام بزووتنەوەکەی هیلال سەرکەوتنی بۆ نەنوسراو بەردەوام نەبوو، لە بەرئەوەی مەعقەلی کوڕی قەیس لەلایەن خەلیفە عەلی نێردرا بۆ کوشتاریانو توانی زاڵبێت بەسەریاندا٣٥.

لەگەڵ ئەوەی بانگەوازەکەی هیلال زۆرێك لە خەڵکی هێنا بوویە ڕیزەکانی خەواریجەوە، بۆ نموونە سەرکردەیەکی دیاری وەك (اشهبی قرنی) لە نێو ڕیزەکانیاندا بوو، ئەم کەسایەتییە قورساییەکی گەورەی لەناو ڕیزەکانی خەواریجدا هەبوو، تەواوی خەواریجەکانی جەزیرە خۆشیان دەویست٣٦، بەلام بزووتنەوەکە لەگەڵ یەکەم ڕووبەڕووبونەوەی لەگەڵ سوپای عەلیدا لە نێو دەچێت، دیارە هۆکاری ئەمەش پەلەکردنی خەواریجەکان بوو لەڕوو بەڕووبونەوەیان لەگەڵ خەلیفەدا پاش ئەوەی خۆیان بەتەواوی ڕێکنەدەخست.

هۆكاری ئەمەش ئەوە بوو خەواریجەكان بارودۆخی خەلافەتیان بەهەلدەزانی بۆ دەست وەشاندن، چونكە ئەوكات لە ڕەوشێكی زۆر ناسكدا بوو بە هۆی ململانێ ناوخۆیەكانیانەوە، بەلآم خەواریجەكان نەیاندەزانی ناتوانن ڕووبەڕووی ڕەوشی ناسكی خەلافەتیش ببنەوە، لە بەرئەوە ڕووبەڕووبوونەوەی خەلافەت زیاتر هۆكاری سۆزو حەماسەتێكی كاتی بوو نەك پاڵنەرێكی لۆژیكیو وردبین، ئەوەی گرنگ بێت ئەوەیە ئەم بزووتنەوەیە كاریگەری لە دوای خۆی بەجێ هێشت، ئەوە بوو درێژەی هەوڵەكانیان لە شارەزووردا لە ناو بزووتنەوەیەكی بە گوڕتردا لەلایەن (ابی مریم) وە سەریهەڵدا.

ئەم بزووتنەوەیە زۆرینەی شوێنكەوتوانیان ناعەرەب بوون، تەنانەت دەوترێت:" هیچ عەرەبێكیان لە گەڵدا نەبوو جگە لە شەش كەس كە (ابی مریم) یە كێك بوو لەو شەش كەسە"٣٧.

پاش ئەوە بزووتنەوەكە لە شارەزووردا خۆی ڕێكخست ئیدی گوازرایەوە بۆ شوێنەكانی نزیك بە دەوڵەتی خەلافەت٣٨.

بە مجۆرە (ابی مریم السعدی) لە شارەزوورەوە گوازرایەوە بۆ مەدائین*، چونكە مەدائین بە دەرگای كوفە دادەنرا ٣٩. لە هەمان كاتیشدا (سعد بن قفل) لە(بندنجین)*ەوە وەك بزووتنەوەیەكی تری خەواریج سەریهەڵداو ئەویش ڕوویكردە مەدائین٤٠. دیارە ئەم گواستنەوانە هۆكارێك بوون بۆ گواستنەوەی بیری خەواریج، بە تایبەتی دوای ئەوەی لە شارەزوورو بندنجینەوە خۆیان ڕێكخستو ئامادەی وەستان بوون لەبەردەم خەلافەتدا، ئەوەبوو (ابی مریم السعدی) لە شارەزوورەوە خەڵكی هاندەدا بۆ شەڕكردن بەرەو دەوڵەتی خەلافەت، بەمەش خەڵكێكی زۆر بەگوێیان كردوو پاشان لە گەڵیشیان بەڕێ كەوتن بەرەو كوفە.

ئۆردووی خەواریج تاوەكو (٢.كم) لە نزیك كوفە نزیكبوونەوە، لەم كاتەدا پێشەوا عەلی داوای كرد بۆ ئاشتبوونەوەو هاتنەوەیان بۆ كوفەو ڕیزەكانی دەوڵەتی خەلافەت، بەلآم (ابی مریم السعدی) ڕازی نەبوو، لەوەلآمدا ڕایگەیاند: " ئێمە هیچ لە نێوانماندا نیە جگە لە جەنگو شمشێر "

لەئاکامدا شەریحی کوڕی هانی لەلایەن پێشەوا عەلی نێردرا تا بزووتنەوەکە لەنێو بدات، لەشکری شەریح (٧٠٠) جەنگاوەر دەبوون، لەبەرامبەریشدا خەواریجەکان لەنێو خێوەتەکانیاندا خۆیان ڕێکخستو ئامادەی جەنگ بوون، بەمجۆرە لە پێکدا دانێکدا (ابی مریم السعدی) تێك دەشکێتو بزووتنەوکەی لەنێو دەچێت٤١. بەلاّم لە گێڕانەوەیەکی تردا دەوترێت (ابی مریم السعدی) دەردەچێت بۆ ناوچەی فوراتو لەوێدا عەلی کوڕی یەحیای کوڕی هانی لەلایەن خەلیفەوە دەنێردرێت بۆیان تا لەنێویان بدات، هەر ئەویش لە ئاکامدا لەنێویان دەباتو سەرکردەکەیان دەکوژێت٤٢.

سەبارەت بەڕۆڵی کوردەکانی شارەزوور لەم بزووتنەوەیەدا دەردەکەوێت کە بە شێوازێکی ئازایانە ڕووبە ڕووی نەیارەکانیان بوونەتەوە (ابن الاثیر) لەم بارەیەوە دەڵێت:" ئازاترین جەنگاوەر بوون لە ڕیزەکانی خەواریج"٤٣. پێمان وایە سیفەتی ئازایەتی دەرخەری ئەو ڕاستیەیە کە کوردەکان هێزی مرۆیی بزووتنەوەکە بوون، بەمجۆرە بزووتنەوەکەی (ابی مریم) وەك ترسناکترین جووڵانەوە، کە لەدوای نەهرەوان سەریهەڵدایەوە سەرکوتکراو ساڵی (٣٩ك/ ٦٥٩ز)کۆتایی پێهات٤٤.

ئەوەی گرنگ بێت کاریگەریەکانی ئەم بزووتنەوانە بوو لە هەرێمەکاندا، بەردەوام لە هەرێمە کوردیەکاندا جووڵانەوەکان زیندوو بوون، بۆ نموونە لە درێژەی جووڵانەوەکاندا کەسێك بە ناوی (ابو لیلی)* جولانەوەیەکی دەست پێکرد، بەشداربووانی جووڵانەوەکەی تەنها (٣٠) جەنگاوەر دەبوون، کە زۆرینەیان نا عەرەب بوون٤٥. ئەم جووڵانەوەیەش بەچارەنووسی ئەوان برا، بەلاّم بیری خەواریجو هۆشیاری سیاسی خەڵکی ناوچەکە، بەتایبەت هەرێمە کوردیەکان بوو بە نەریتێك کە بۆ یەکەمجار خەواریجەکان هێنایانە هەرێمە کوردیەکانەوە، ئەوان بۆ یەکەم جار ڕێگای یاخی بوونیان دژی دەسەلاّتی ناوەند پیشانی کوردەکاندا، ئەم نەزمەش بەدرێژایی سەردەمەکان کاری لەسەرکرا، بەمجۆرە بەردەوام دەنگێکی ناڕەزایی لە هەرێمە کوردیەکاندا پشتیوانی هەر هێزێکی کردووە دژی ئەو هێزە غەوارەو نامۆیەی کە خۆی

کرده کولتووری ئاینو سیاسەتیان، تەنها کاتێك ئەم دەنگانە نزمو سرەواون، کە فەرهەنگو کلتوری عەرەبی، کە هێزی دنیاگەرایی والیو کارگێڕەکان لە بەرامبەر پەیامی ئیسلامو فاکتەری هاتنیاندا نزمو کەمبوو بێت، لە بەرامبەریشدا دەوڵەتی خەلافەت هەوڵی سەقامگیرکردنی دۆخەکەو سەپاندنی سەنتەری داوە، ئەوە بوو پاش سەرکووتکردنی جووڵانەوەکان، خەلیفە عەلی لە ناوچەکانی هەرێمی جەزیرەدا مالیکی کوڕی ئەشتەر وەك والیو کارگێڕی بەتوانای دەوڵەت دەستنیشاندەکات، بە تایبەتی بۆشارەکانی (موصل، نصیبین، دارا*، سنجار، امد، میافارقین)٤٦

باسی سێهەم:

کوردو ڕاپەڕینەکانی خەواریج لەسەردەمی بەهێزیی ئومەویەکان دا

یەکەم :کوردو بزووتنەوەی فەروەی کوڕی نەوفەلی ئەشجەعی

پاش ئەوەی خەلیفە عەلی بەڵێنیدا بە خەواریجەکان لێیان خۆش بێت، لێرەوە ئەو بانگەوازە درزیخستە ڕیزەکانی خەواریجەوە، بە جۆرێك هەندێکیان چوونەوە نێو ڕیزەکانی خەلافەتەوەو بەشێکیشیان چوونەوە کوفە، بەڵام پاشماوەکانیان بەزۆری لە ژێر فەرماندەیی فەروەی کوڕی نەوفەلی ئەشجەعیدا خۆیان ئامادەی یاخی بوون کردوو بەرەو شارەزووری دوور لە دەسەڵاتی خەلافەت بەڕێکەوتن. گروپەکەی فروە لە شارەزوور خۆیان توندکرد٤٧. لەوێ مانەوە تا وەکو گرتنە دەستی دەستەڵاتی ئومەویەکان، ئەم گۆڕانە لە سیستەمی حوکمڕانی ئیسلامیدا لەلای خەواریجەکان جێگای نەفرین و تورەیی بوو، خەواریجەکان بە ئاشتی ناچاریی نێوان حەسەنی کوڕی عەلی و موعاویە ڕازی نەبوون. هەربۆیە لەگەڵ گرتنە دەستی دەسەڵاتی خەلافەت لەلایەن ئومەویەکانەوە لە ساڵی (٤١ك/٦٦١ز)، ئەوان ناڕازی بوون و کەوتنە پیلان بۆ کوشتنی موعاویە٤٨.

یەکێك لەو سەرکردانە فروە بوو، کە ئەوکات لەگەڵ (٥٠٠) جەنگاوەر لە لایەنگرانی یاخیبوو بوون‌و لە پاش شارەزوور ڕوویان کردبویە (بند نیجین)و لەوێ جێگیربوو بوون٤٩. فروە بە زانینیی دەسەڵات گرتنە دەستی موعاویە وتی بە هاوەڵەکانی: "ناتوانم هەڵس‌و کەوت بکەم تاوەکو بەرچاو ڕوون ببم لە جەنگی موعاویەو شوێنەکەوتوانی"٥٠.. مەبەستی دۆزینەوەی میکانیزمێك بوو بۆ ڕووبەڕووبونەوەی ئەو دەسەڵاتە نوێیە، یاخۆ مەبەستی بووە ئایا هەڵوێستی موعاویەش هەمان هەڵوێستی ڕاشیدینەکانە بەرامبەریان، فروە لەسەرەتادا لە مەندەلی بوو، بەلام لەوێ هەستی بە ئارامی‌و ئاسودەیی نەدەکرد، بیریکردەوە بۆ ئەوەی ڕووەو ڕۆژهەلاتو بەرەو ناوچە شاخاویە سەختەکان بچێت٥١.

(الدینوری) لەم بارەیەوە دەڵێت: " فروە لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵی بوون لە خەواریجەکان، چوونە حولوان* و لەو هەرێمەدا خەراجی ئەو ناوچەیەیان وەرگرت‌و بەسەر لایەنگرانی خۆیاندا دابەشیان کرد"٥٢، بەم مجۆرە فروە وەك سەرکردەی ڕەوتێکی خەواریج تاوەکو ساڵی (٤١ك/٦٦١ز) لە نێوان ناوچەکانی هەرێمی چیاو شارەزووردا ئەم سەرو ئەو سەری دەکردو سەرقاڵی خۆئامادەکردنی بواری سەربازی‌و ئابووری بوو٥٣. دوواجار وەك باسمانکرد خۆی لە شارەزوور قایم کرد، هەربۆیە لەو ماوەیەدا بەتەواوەتی بیری خەواریج لە ناوچە کوردیەکاندا بلاوبوویەوە٥٤.

لە بەرامبەریشدا موعاویە لەگەڵ گرتنە دەستی دەسەلاتدا هەستی بە مەترسی فروە دەکرد، فروەش بەلایەنگرانی خۆی ڕاگەیاندبوو، ئیتر کاتی ئەوە هاتووەتە پێشەوە بچینەوە کوفەو شەڕ لەتەك موعاویەی ستەمکاردا بکەین، لەبەرئەوە شەڕکردنمان گومانی تیادا نەماوە٥٥.

هەربۆیە موعاویەش بۆ ئەو مەبەستە داوای لە حەسەنی کوڕی عەلی کرد هاریکاری بکات دژی فروەو خەواریج، بەلام حەسەن لە ڕێگا دەبێت بۆ مەدینەو ئەم داوایەی موعاویە دەداتە دواوە٥٦، لە بەرامبەریشدا فروە لە شارەزوور خۆی ڕێکدەخات‌و زۆربەی کوردەکانیش لە دەوری کۆدەبنەوە بە

شێوەیەك ژمارەیان دەگاتە (١٥..) جەنگاوەر٥٧، لەم بارەیەوە یەعقوبی دەڵێت :"فروە بە هێزێکی (١٥..) کەسییەوە ڕوودەکاتە (نخیلە) کە شوێنێکە لە نزیك کوفەیە، هێزەکانی دەوڵەتیش بە هاوکاری خەڵکی کوفە لە دژی خەواریجەکان ڕادەپەڕنو تێکیان دەشکێنن"٥٨.

ئەم تێکشکانەی خەواریج لە سەردەستی موغەیرەی کوڕی شوعبە* ئەنجام دەدرێت، ئەو تووانی خەواریجەکانو کوردەکان بە هاوکاری لەگەڵ (مقبل بن قیس) دا تێك بشکێنێت، لە ئاکامدا فروەش دیسانەوە هەڵدێت بۆ شارەزوور، بەڵام سوپای ئومەوی کۆڵنادات‌و دوایان دەکەوێت تاوەکو لە شارەزووردا فروە دەکوژن٥٩، بەڵام (ابن الاپیر) دەڵێ: فروە لە (ارض سواد) کوژرا"٦ هەروەها تەبەری لەمبارەیەوە دەڵێت: " پاش ئەوەی فروە دەچێتە شاری کوفە دوای پێکدادان لەگەڵ سوپای ئومەویدا بریندار دەبێت‌و دوواتر دەکوژرێت، ئیدی کۆتایی بە بزووتنەوەکەی دێت"٦١

سەبارەت بە ڕۆڵی کوردەکان لەم بزووتنەوەیەدا ئەوا هەر لە سەرەتاوە هاریکاری ئەم هێزەیان کرد، چونکە سەرەتا فروە لەگەڵ (٥..) کەس چووە شارەزوورەوە، کەچی بە هێزێکی (١٥..) جەنگاوەری خۆی ڕێکدەخات بۆ جەنگی موعاویە٦٢، هەروەها بزووتنەوەکەی فروە کاریگەریشی لە ناوچە کوردیەکان بە جێهێشت، بە جۆرێك(ابن الا ثیر) دەڵێت: "لە سالآنی (٣٩-٤.ك/ ٦٥٩-٦٦.ز) پەلی دیکەی خەواریج لە شارەزوورو ماسبزان پەیدا بوون"٦٣ ئەمەش ئەو گریمانەیە دەسەلمێنێت کە ناوچە کوردیەکان مەیدانی چالاکی خەواریج بوون‌و لە یارمەتی خەڵکی ناوچەکەش بەهرەمەند بوون٦٤، سەبارەت بە دەرەنجامەکانیش مێژوو نووسان جەنگی (النخیلە) بە دووەم تێکشکانی خەواریجەکان دادەنێن لە دوای جەنگی نەهرەوان، چونکە کاریگەریەکی زۆری کردە سەریان‌و سەرکردەکەیان لە ناوچوو٦٥

بە نیسبەت کوردیشەوە ئەم ڕووداوە تاکو ئێستاش لە هەندێ بەرهەمی مێژوویی میللەتەکەمان بەرگی کوردایەتی‌و هەستی نەتەوەخوازی بە ڕووی دەسەلآتدارانی عەرەبدا کراوە بەبەردا، وەلێ ئەم مەسەلەیە زیاتر بیروباوەڕوو

هۆكاری ئابووری‌و سیاسی‌و كلتووری درووستی كردووه، نەك نەتەوەخوازی، چونكە فروە لەگەڵ هاو رەچەڵەكی خۆی جەنگی دەكرد كە عەرەب‌و سەركردایەتی هێزێكی زۆرینەیشی دەكرد كە كوردن، لە بەرئەوە بەشداریكردنی كورد لەو بزووتنەوەیەدا هۆكاری جوگرافی‌و باوەڕو ئابووری ئاراستەی كردووە٦٦، یاخۆ كوردەكان هەستێك هانی داون كە هۆشیاری كردوونەتەوە لە ژێردەستەیی ئابووری‌و سیاسی‌و فەرهەنگییان، هەستێك كە بێداریكردوو نەتەوە بەڵێ ئەوانەی كارگێڕی هەرێمەكانیانن، ئەوانە نەبوون كە لە دەسپێكی فتوحاتەكاندا بەڵێنی پەیامێكی ئینسانی‌و ئازادیان پێدەدان

دووەم: كوردو بزووتنەوەی (زیاد بن فراش العجلی الخارجی)

لە وڵاتی نێوان دووڕووبارداو لە ساڵی (٥٢ك/ ٦٧٢ز)دا ڕاپەڕینێكی بچوكی ماوە كورت ڕوویدا، ئەم ڕاپەڕینە لە ژێر سەركردایەتی (زیاد بن فراش العجلی الخارجی)دا بوو٦٧، بزووتنەوەكەی زیاد لە سەرەتادا لە هەرێمی عێراقەوە دەستی پێكرد، بەڵام موعاویەی كوڕی ئەبو سوفیان لەگەڵ سەرهەڵدانی بزووتنەوەكە، یەكێك لە سەرلەشكرەكانی خۆی بەنێوی (زیاد بن ابیە) دەنێرێت بۆ لەنێودانی، بەڵام پێشوەخت (زیاد بن فراش) عێراق بەجێ دەهێڵێت‌و ڕوو دەكاتە (ماه)٦٨، سەرچاوەكان ئاماژەی تەواو ناكەن، كە ئایا ئەو شارە چ شارێكە، ئایا (ماه سبزان، ماه كوفە*، ماه بصرە*) یە ، دیارە كە هەرسێكیان دەكەونە سنوری هەرێمی جیاكانەوە، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت، كە زیاد بایەخی بە شارەكانی ئەو ناوچەیە نەدابێت٦٩ لەكاتی جووڵانەوە سەربازییەكەیدا، بەڵام شتێك لە سەرچارەنوسی بزووتنەوەكە لە سەرچاوە مێژووییەكاندا باس نەكراوە، پێدەچێت نەبوونی وەڵامی خەڵكی بۆ ئەو بزووتنەوەیە، هەروەها توندوتیژی (زیاد بن ابیە) لە سەركوتكردنی یاخی بوواندا هۆكاری لاوازی بزووتنەوەكەی زیاد بێت، هەروەها پێمان وایە ئەم هێزە لە ئاستێكدا نەبووە وەكو بزووتنەوەكانی تر

دەنگی بەرهەڵستکاریی کوردیش یەکبخاتو بەرەیەکی فراوانتر درووست بکات، چونکە دکتۆر نایف مەعروف دەڵێت: بزووتنەوەکانی خەواریج لەو سەردەمەدا بۆ ڕوخانی دەوڵەتی ئومەوی نەبوون، بەڵکو بۆ لاوازکردنی دەوڵەت بوون:٧٠.

سێهەم: کوردو بزووتنەوەی (حیان بن چیبان السلمی) لە حولوان

(حیان بن چیبان السلمی)* پاش ئەوەی لەجەنگی نەهرەواندا بریندار دەبێت لەگەڵ دە کەس لە هاوەڵانی بەرەو شاری ڕەی* هەڵدێت کە دەکەوێتە هەرێمی چیاکانەوە، ئیتر لەو شارەدا دەمێنێتەوە تا سەردەمی مەروانی کوڕی حەکەم، ئیتر لەو ساڵەدا کە دەکاتە (٥٨ك/ ٦٧٧ز)، بزووتنەوەکەی دەست پێدەکات دژی دەسەلاَتدارانی ئومەوی، لەم ساڵەدا (حیان بن چیبان السلمی) لەگەڵ کۆمەڵێك لە خەواریجەکان کە سەرکردەیەکی وەك (معاز بن جوینی الگائی)٧١ یان لەگەڵدایە سەرکردایەتییان دەکاتو بڕیار دەدات بچنە حولوانو لەوێدا ڕووبەڕووی دەوڵەت بوەستنەوە، بەمجۆرە دەچنە حولوان و نیشتەجێ دەبن، تا خۆیان لەڕووی سەربازیەوە ئامادە بکەن، لە بەرامبەردا ئومەویەکان هەوڵی لەنێودانیان دەدەن، تاوەکو لەدەرفەتێکدا هەردوولا ڕوبەڕووی یەکتردەبنەوە، ئەمە پاش ئەوەی خەواریجەکان بەسەرکردایەتی حەیان ڕوویانکردووەتە کوفە بۆ جەنگ، ئیتر لەو جەنگە داو لە کوفە ساڵی (٥٨هـ/٦٧٨م) حەیان دەکوژرێت، خەواریجەکانیش بەکوژرانی سەرکردەکەیان وەك سروشتی هەموو بزووتنەوەکانیان کۆتایی بە بزووتنەوەکەیان دێت٧٢، دیارە کورتی تەمەنو مانەوەی ئەم بزووتنەوەیە بوو کە لەناوچە کورد نشینەکاندا کاریگەرییەکی ئەوتۆی لە سەر بەجێنەهێشتن.

چوارەم   کوردەکانی هەرێمی جەزیرە لە بزووتنەوەکانی سالّحی کوڕی مەسرەح‌و شەبیبی کوڕی شەیباندا

لە سـەردەمی خەلیفـەی ئومـەوی عەبدولمـەلیکی کـوڕی مەروانـدا* هـەرێمی جەزیرە بوو بە گۆڕپانی چالاکیەکانی خەواریج، هەموو ئـەو بزووتنەوانـەش لـە سەرەتاوە لە یاخی بوونی سـالّحی کـوڕی مەسـرەحی تەمیمیـەوە دەسـتیان پێکرد دژی دەوڵەتی ئومەوی، کە یەکەم چالاکیان لە سالّی (٧٦ك/٦٩٥ز) دا بوو٧٣، ئیتر لەوکاتەوە تا وەکو سەدەی سێهەمی کۆچی بەردەوام بوون‌و لـە سەردەسـتی بنەماڵـەو هـۆزی بـەناوبانگی شـەیبانی عـەرەبی لەهـەرێمی جەزیرەداو بـەهاوکاری‌و هاوسـەنگەری ناعەرەبـە موسـڵمانەکانەوە، بەتایبـەت کوردەکانی ئەو دەڤەرە جولاّنەوەکان بەڕێوە دەچوون، ئەوانەی کە لەموسڵ و وولاّتـی جـەزیرەدا نیشتەجیّ بـوون٧٤، لـە سـەرەتای کـاردا سـالّحی کـوڕی مەسـرەح هـەڵگری بیروبـاوەڕی خەواریجـە سـەفەریەکان* بـوو، ئـەو وەکـو پیاوێکی گۆشەگیرو لـە خـواترس خـەڵکی بانگـدەکرد بـۆ ملنـەدان بـۆ ستەم‌و ترسـان لـە خـواو وەرنـەگرتنی مـاڵی حـەرام‌و ڕشـتنی خـوێنی بـە نـاڕەوا٧٥، هەروەها قورئانی فێردەکردن‌و بانگی دەکردن بۆجیهـادو ئامۆژگـاری دەکـردن بۆ کۆچکردن لە ژێر سایەی دەسەلاّتی ئومەویەکان٧٦، ئیتر یەکەمین چالاکیی سـالّح‌و شـوێنکەوتوانی لـە ناوچـەکانی جـەزیرەوە لـە سـالّی (٧٥ك/ ٦٩٤ز)دا دەستی پێکـرد، کـە لەلایـەن لایـەنگرانی سـالّحەوە ئەنجامـدرا٧٧، زۆرێـك لـە گێڕانەوەکان باسی ئەوە دەکەن کە بوونی خەواریج بەهۆی زۆریی لایەنگرانیان لـە (دارا، نـصیبین، موصـل) دا وە کـو ئایدۆلۆژیایـەکی مەزهـەبی‌و سیاسـیی چەسپابوو، دواتریش هەر ئەم هەوادارانەی خـەواریج بـوون، کـە پەیوەنـدییان کـرد بـە سـەرکردەی ڕۆحیانـەوە لـە هەرێمەکـەدا کـە ئـەویش سـالّحی کـوڕی مەسرەح بوو٧٨، لە لایەکی ترەوە شـەبیبی کـوڕی یەزیـدی خـارجیش وەکـو سەرکردەیەکی تری خەواریجەکان پەروەردەی ئـەو بیروبـاوەڕەی خـەواریج لـە ناخیدا بـوو، ئـەویش توانایـەکی بـە هێزیـی لـە ڕاکێشانی خەڵکیـدا هـەبوو بـۆ

بیروباوەڕەکەی٧٩، پاش ئەوەی لە شاری کوفەوە کۆچ دەکات بۆ ناو لایەنگرانی خەواریج لە موسڵ، ئیتر لەو شارەدا بەهۆی لایەنگیری کردنیەوە لەلایەن هۆزی یاخی بووی شەیبانەوەو بەهۆی پشتیوانیکردنیەوە لەلایەن کوردەکانی هەرێمەکەوە، کە پەیوەندیەکی بەهێزیان لەتەك بنەماڵەی شەیبان هەبوو، هەروەها بەهۆی بەندایەتی‌و گۆشەگیری‌و بەرزی کەسایەتی خۆیەوە لە ژیانیدا، ڕاستەوخۆ یارمەتی درا تاوەکو لە وولاتی جەزیرەدا توانی سەرکەوتنێکی گەورە بە دەست بهێنێت‌و هەوادارانێکی بێشومار لە دەوروبەریدا کۆبکاتەوە، سەرەتای جوڵانەوەکان‌و یەکگرتنی سەرانی خەواریج لە مەوسیمی حەجدا ڕوویدا، ئەوەبوو لەحەجی ساڵی (٧٦ك/ ٦٩٥ز)دا و لەوکاتەدا شەبیب بە نیازی حەجکردنەوە پەیوەندی دەکات بە صالح و لایەنگرانیەوە لەخەڵکی داراو دەوروبەری کە ئەوانیش لەحەج بوون، ئیتر هەموویان ڕێکدەکەون بۆ شۆڕش دژی خەلیفە، بەڵام پێشتر خەلیفە عەبدولمەلیك بەنەخشەو پیلان‌و ڕێکخستنی کۆبونەوەکانی خەواریجی جەزیرە دەزانێت‌و دەنێرێت بە شوێنی حەجاج دا بۆ تەمبێکردنیان، هەربۆیە شەبیب دەگەڕێتەوە بۆ وولاتی جەزیرە و پەیوەندی دەکات بە ساڵحی کوڕی مەسرەحەوە تا ڕاستەوخۆ شۆڕشەکەیان ئاشکرا بکەن٨٠، ساڵحیش وەکو سەرکردەیەك کە ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە کارکردنە سەرخەڵك ٨١، هەروەها زۆری بەندایەتیەکەی جەماوەرێکی زۆری لە دەور کۆکردبویەوەو هەستێکی کارێزمیانەی هەبوو بۆ سەرکردایەتی کردن، ئەوە بوو بڕیاری ڕاپەڕینی دا، لەم کاتەشدا بەهۆی مردنی والی عیراق زیادی کوڕی سوفیانەوە گۆڕانێکی زۆر لە کوفەدا ڕوویدا، ئەو گۆڕانەش بریتی بوو لە تەسککردنەوەی ئازادیەکان، کە ئەمەش زەمینەیەکی لە باربوو بۆدەستپێکردنی شۆڕشەکە، ئیتر تەواوی چالاکیەکانیان لە کوفەو جەزیرەداو لە نێوان (کوفە، دارا، نصیبین، ماردین)دا چڕکردەوەو دەوڵەتیان بەتەواوی هەراسانکرد، هەروەها لە شاری موسڵیشدا چالاکیەکانی خەواریج هەلی ئاڵۆزیەکانی عێراقیان قۆستەوەو ڕۆڵێکی گەورەیان گێڕاو لایەنگرانێکی زۆریان بە پەروەردەی قورئانی‌و زانیاری فیقهییەوە بۆ

شوڕش جوٚشدا، بەجوٚرێك توانیان کوٚمەڵەیەکی بەهێزی ناسراو بە پشتیوانانی سالح پێك بهێنن٨٢، ئەمەش ئامازەبوو بوٚ ئەوەی کە ئەم شوٚڕشە لەسەر بنچینەیەکی ئایدیالوٚژی بووە٨٣، سەرەڕای ئەمەش ستەمی ئومەویەکان‌و دوورکەوتنەوەیان لە ڕاستی‌و دروستی ئیسلام‌و پتر دەوڵەمەندبوونی سەرکردەکانیان ڕوٚڵی بەرچاوی هەبوو لە شوٚڕش‌و کوٚبونەوەی جەماوەری ڕەش‌و ڕووتدا٨٤، هەرچەندە ئەو ستەم‌و زوٚرداریە نوێ نەبوو بەنیسبەت گەلانی ژێر دەستەی ئومەویەکان، بەڵام ئەو گوٚڕانانەی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا دایهێنان، بە تایبەتی لە هەرێمی جەزیرەدا زیاتر نەتەوە جیاوازەکانی ڕق ئەستورکردە٨٥، ئەو داهێنانەش بریتی بوون لە تەعریبکردنی دیوانەکان بەپلەی یەکەم، کە هوٚکارێکی تری یاخی بوونی خەواریج و خەڵکی جە زیرە بوو، لە لایەکی تریشەوە پەیڕەوکردنی شێوازی دەرەبەگایەتی‌و وەرگرتنی باج لە موسڵمانانی ناعەرەب، بە شێوەیەك بو، کە دەرگای لەبەردەم شوٚڕشی سالحی کوڕی جەبردا کردەوە، هەر بوٚیە لەموسڵەوە تا ئازەربایجان ٨٦، کە بەدرێژایی ئەو پانتاییە جوگرافیە پێکهاتەی نەتەوەی کورد نیشتەجێن، شوٚڕش دەستی پێکرد، لەمکاتەدا موحەمەدی کوڕی مەروان والی هەرێمی جەزیرە بوو، موحەمەد بوٚ یەکەمجار سوپایەك دەکاتە سەر یاخیبووان لە هەرێمەکەدا، سوپاکەش بەسەرکردایەتی عەدی کوڕی عەدی بوو، بەڵام ناتوانێت لەبەردەم هێزی خەواریجدا خوٚبڕابگرێت، بوجاری دووەم حەجاجی کوڕی یوسف هەست بە گەورەیی ئەم مەترسییە دەکات و (٣٠٠٠) جەنگاوەر لە خەڵکی کوفە دە نێرێت بوٚ جەزیرە، ئەمەش بەسەرکردایەتی حارسی کوڕی عومەیرە دەبێت لە ساڵی (٧٦ك / ٦٩٥ز)، ئەم سەرکردە سەربازیەی حەجاج توانی گەمارۆی خەواریجەکان بدات لە شوێنێکی نزیك موسڵ بەناوی (المد بج)* لەم گەمارۆدانەدا جەنگ ڕوودەدات‌و تیایدا سالحی کوڕی مەسرەح سەرکردەی خەواریجەکان دەکوژرێت‌و شەبیبی کوڕی شەیبانیش بریندار دەبێت، ئیتر سوپای خەلیفە دەتوانێت پاشەکشە بە خەواریجەکان بکات٨٧، دووای کوژرانی سالح،

شەبیب سەرکردایەتی خەواریجە صەفەریەکان دەگرێتە دەست، دیارە ئەم تێکشکانە خەواریجەکانی لە شۆڕش نەوەستاند، بگرە پاشماوەکانیان تونییان ریزەکانیان رێکبخەنەوە بۆ بەرەنگار بوونەوەیەکی نوێ بەسەرکردایەتی سەرکردەی نوێ شەبیبی کوڕی شەیبان، ئەوەبوو ئەویش لایەنگرانی خۆی جارێکیتر لە موسڵ بەڵێنیان پێدایەوە ٨٨، لەم کاتەدا حەجاج لەلایەن خەلیفەوە سالّی (٧٧ك/ ٦٦٩ز) کرا بە والی عێراق و ئیتر ئەرکی سەرەکی ئەم فەرمانڕەوایەش تەرخانکرا بۆ لێدانی خەواریج، چونکە حەجاج لە هەموو فەرمانڕەوایانی سەردەمی خۆی توندترو ملهوڕتر بوو، دیارە هەروا ئاسان نەبوو ئومەویەکان هەڵسوڕانی ناوچەکانی رۆژهەلاتیان بەو سپارد بوو٨٩، کەچی لە بەرامبەر ستەمەکانی حەجاجدا تا دەهات بزووتنەوەکەی شەبیب لەناوچەکانی (دسکرە*، موصل، نهروان، حولوان، خانقین، نصیبین، امەد) فراوانتر دەبوو، ئەوان بەئاشکرا خەڵکیان لە دژی دەوڵەتی ئومەوی کۆدەکردەوە، هەربۆیە ئەم بزووتنەوەیە بە بەهێزترین جولآنەوە دادەنرێ، کە عێراق و هەرێمە دراوسێکانی گرتبویەوە٩٠، هەروەها هەرێمی چیاکانیشی کە مەڵبەندێکی کوردنشینە کردبوویە مەڵبەندێك بۆ پاراستنیان و بنکەیەك بۆ دەستپێکردنی هێرشە کانیان بۆسەر دەوڵەت، بەمجۆرە خەواریجەکان توانییان هەرێمەکانی عێراق و چیاکان بکەنە مەیدانی هەڵسوکەوتەکانیان٩١، ئەوان لەو ماوەیەدا توانییان کۆمەڵێك هۆزی کوردی لە هەرێمی چیاکان و حولوان و ناوچە شاخاوییەکانەوە بۆ لای خۆیان رابکێشێن٩٢، هەروەها هۆزی بەکری کوڕی وائیل وەك هۆزێکی گەورەی عەرەبی و ناقورەیشی لە ریزەکانی بزووتنەوەکەی شەبیبدا رێکخەوتن، بەمجۆرە سنوری بانگەشەکانیان جەزیرەو موسڵی بەزاندو تا ئازەربایجانیشی گرتەوە٩٣، سەبارەت بە پێکدادانەکانیشیان لەگەڵ ئۆردوی ئومەویەکاندا، سەرەتا موحەمەدی کوڕی مەروانی سەرداری سوپای ئومەوی لە جەزیرەدا بەرەنگارییان بوونەوە، بەلآم خەواریجەکان لەم جەنگەدا دەتوانن سەرکەوتن بە دەست بهێنن، لەگەڵ بیستنی هەواڵی ئەم شکستەدا حەجاج دەنوسێ بۆ

(سفیان بن عالیە الاخشعی) و پێی ڕا دەگەیەنێت لەگەڵ تەواوی سوار چاکەکانیدا لە ەوە بگەڕێتەوە تەبەرستانەوە بۆ جەنگی شەبیب، ئەوەبوو سوفیان گەڕایەوەو لە خانەقین بەرەنگاری شەبیب بوونەوە٩٤، لەو شارە کوردنشینەداو لەنێوان هەردوولادا شەڕێکی سەخت ڕوویدا، لەئاکامدا سوفیان‌و سوپاکەی حەجاج بەسەر شەبیبدا لەنێوچەکانی نەهرەوان‌و خانەقیندا زاڵ‌دەبن٩٥، بەمجۆرە حەجاج توانی بزووتنەوەکەی شەبیب تێکبشکێنێ، بەشێوەیەك کە لەساڵی (٧٧ك/ ٦٩٦ن)٩٦ یا(٧٨ك/ ٦٩٧ن) کۆتاییان پێدێت٩٧، سەرچاوەکان لەم بارەیەوە دەڵێن شەبیب خۆیی‌و ژنەکەی لە ڕووباری کاروخی ئێستادا خنکان٩٨، ئەمە لە کاتێکدا بوو سوفیان بە هاوکاری (٤...) جەنگاوەر لە خەڵکی بەسرە بەدووایانەوە بوون. ئەوەی گرنگ بێت لەم بزووتنەوەیەدا کۆبوونەوەی نەتەوە جیاوازەکان‌و بیروباوەڕە جیاوازەکان بوو لە م بزووتنەوەدا کارلبرۆکلمان دەڵێ: مەسیحییەکانیش* سۆزێکی زۆریان بۆ شەبیب هەبوو: ٩٩، دیارە مەسیحییەکانی جەزیرەو موسڵیش لەمێژەوە تاوەکو ئێستا شوناس‌و ڕەچەڵکیان کورد بووەو بەکوردی ماونەتەوە، لە بەرئەوە ئەم بزووتنەوەیە بە بەهێزترین جولاَنەوەکانی خەواریج دێتە ئەژمار، چونکە توانی لە پانتایەکی فراوانی دەوڵەتدا بەشێکی گەورەی نەتەوەکان لەدژی دەوڵەت ڕاپەڕێنێت١٠٠...

کوردو بزووتنەوەی بەهلولی کوڕی بشری خەواریجی

پاش فراوانبوونی چالاکییەکانی خەواریج لە هەرێمی جەزیرەداو لە سەردەمی خەلیفە هیشامی کوڕی عەبدولمەلیکدا (١٠٥-١٢٥ك/ ٧٢٣-٧٤٢ن)، ڕاپەڕینێکی بە هێز پەیدابوو لە ژێر سەرکردایەتی بەهلولی کوڕی بشری خەواریجی١٠١، ئەم کەسایەتیە سەرەتای جولاَنەوەکەی لە دێیەك لە دێیەکانی موسڵەوە دەستپێکرد١٠٢، دەرفەتی جولاَنەوەکەش لە کاتێکدا بوو کە لەسەفەری حەج لەگەڵ سەرانی تری خەواریج کۆبوویەوەو بەڵێنیان لەیەکتر

وەرگرت، ئیتر بە گەڕانەوەیان بڕیاری شۆڕشیاندا١,٣، دیارە لە سەرەتاوە (٤٠) جەنگاوەر لە دەوری کۆبوونەوە، ئەوەبوو دەستی کرد بە بانگەشە بۆ (الالوهیه) لە بەرامبەردا (خالد القسری) کە ئەوکات والی عێراق بوو، بەم جوڵانەوەو بانگەشەیەی خەواریج نیگەران دەبێت، بەهلولیش بێ گوێدانە دەوڵەت بەردەوام دەبێت، ئەم تایبەتمەندیەکی جیاوازی لە خەواریجەکانیتر هەیە، هەربۆیە خاوەنی مەزهەبێکی لادەرە لە ئیسلام، بەهلول لە کارەکانیدا دەستدەکات بە تێکدانی مزگەوتو زاڵکردنی مەجوسەکانو نواندنی لێبوردەیی لەگەڵ (اهل الزمه) دا، ئەمەش لە ڕووی ژنو ژنخوازیەوە١,٤، دیارە هەموو ئەم کارانەش هەوڵێك بوون تاوەکو سەرنجی ناعەرەبەکانی نێوچەکە کە کورد بوون ڕابکێشێت بۆ لای خۆی، چونکە دەیزانی ئەوان گرفتاری ئەو بوارانەی ئابوریو کۆمەلأیەتین، لە ئاکامدا (خالد القسری) لە کاتێکدا سوپاکەی لە ڕێگای هیند بوو، فەرمانیان پێدەدات بگەڕێنەوەو بەرەو ڕووی خەواریج ببنەوە، ئەمە جگە لەو سوپایەی کە لەخەڵکی شام پێکی هێنابوون، لەگەڵ (٢٠٠) جەنگاوەری کوفەش، کە ئەوانیش چوونە پاڵ ئۆردوی والی عێراقەوە، بەلأم ئەم سوپایە لە بەردەم خەواریجدا تێکدەشکێنو شوێنیان دەکەون تا کوفە١,٥، لەوێشەوە خەواریجەکان بڕیاریاندا ڕووبکەنە شام بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئومەویەکان، بەلأم خەلیفە هیشام لە بەرامبەردا بڕیاری ڕووبەڕووبونەوەی توندیدا، ئەوەبوو سوپایەکی (٢٠) هەزار جەنگاوەری لە دانیشتوانی شامو هەرێمی جەزیرە عێراق کۆکردنەوەو لەئاکامدا توانییان بەهلولو لایەنگرانیی لە نێوبەرن١,٦ لە شوێنێکدا بە ناوی (کحیل) توانیان بەهلول بکوژن١,٧، سەبارەت بە بوونی کورد لە و، دیارە ڕاستە بزووتنەوەی خەواریج لە هەرێمە کوردیەکاندا دەرکەوتوون بەلأم پێکهێنانی سوپایەکی (٢٠) هەزار جەنگاوەری لە خەڵکی جەزیرەو شام ئەوە دەردەخات کە کوردەکان بەشێکیان لە ڕیزەکانی ئومەویەکاندا بوونو سیاسەتی ئومەویەکان بواری بۆ بانگەشەی خەواریج لەو ناوچانەدا بە ئاسانی نەداوە، دیارە هۆکاری ئەمەش هەروەکو (ابن المهلهل) دەڵێت: لە سەردە

می خەلیفە عومەری کوڕی عەبدولعەزیزدا (٩٩-١٠١ك) دا پەیوەندی کوردو ئومەویەکان زۆرباش بوو١٠٨، هەربۆیە خەواریجەکانیش لە ناوچە کوردیەکان لایەنگرانیان کەم بوونەوە، ئاشکرایە خەلیفە هیشام بۆماوەی سێ ساڵ لە دوای خەلیفە عومەرەوە دەسەلاتی گرتووەتە دەست، هەر بۆیە ئاسانکاری بۆکرابوو لەسستکردنی نەیارانی دەوڵەتدا، بەتایبەتی کوردەکان ئەوکاتە لەسەرەتای ناڕازیبونی دۆخە نوێیەکانی دوای خەلیفە عومەردا بوون.

کوردو بزووتنەوەی سەعدی کوڕی مەجدەلی شەیبانی

ئەم بزووتنەوەیە لە (کفر توپای)* هەرێمی جەزیرە دەستی پێکرد، بزووتنەوەکە لەمانگی شەعبانی ساڵی (١٢٦ك/ ٧٤٣ز)دا بوو١٠٩، ئەم ڕاپەڕینە کەمتر لە دوو مانگ تێپەڕی بوو بە سەر کوژرانی خەلیفە وەلیدی کوڕی یەزیدا، واتە لە کاتێکدا بوو کە بارودۆخی ئومەویەکان ڕووی لە شێواوی کردبوو، والی جەزیرەش سەرگەرمی ڕووداوەکانی شام بوو١١٠، (سعید بن مجد ل)* لە سەرەتاوە ئالۆزی ئومەویەکانی بە هەلزانی، هەربۆیە لەگەڵ (٢٠٠) جەنگاوەر لە لایەنگرانی یاخیبوو١١١، کە هەموویان خەڵکی هەرێمی جەزیرەبوون١١٢، سەرەتا ئامانجیی ئەم بزووتنەوەیە دەست بەسەردا گرتنی ناوچەی جەزیرە و پاککردنەوەی بوو لە دەستی مەروانی کوڕی موحەمەد، کە ئەوکات والی هەرێمەکە بوو١١٣، ئەم بزووتنەوەیەی (سعد بن مجدل) هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی ڕەوتەکانی تری خەواریج لە ناوچە جیا جیاکاندا لە وانە بزووتنەوەی (ابو کرب الحمیری) لە (مرج) ی ناوچەی موسڵ، هەروەها هاوکاتبوو لەگەڵ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی (شیبان الیشکری) لە شارەزوور، ئەوە بوو سەعد گەڕابەو ناوچانەشدا کە خەواریجی لێبوون و لەگەڵ سەرکردەی هەریەك لە بزووتنەوەکانی شارەزوورو مەرج کۆبوویەوەو ڕازیکردن بە هاتنە ناوەوەیانو یەکبوونیان١١٤، دوواجار بڕیاریاندا لە چوارچێوەی کۆمەڵێکی یەکگرتوو و بەباوەڕێکی پتەوەوە لە پێناو

ئامانجەکانیان تیّ بکۆشن دژی پیلانەکانی دەوڵەت١١٥، دیارە شەیبان پێش پەیوەندی کردنی بە بزووتنەوەکەی سەعدی کوڕی مەجدەلەوە سەرکردایەتی ڕەوتی خەواریجی دەکرد لە شارەزووردا و بەیارمەتی کوردی ناوچەکە زاڵ بووبوو بەسەر یەکێك لە لێپرسراوانی دەوڵەتی ئومەویدا ١١٦، ئیتر پاش بەهێز بوونی لە شارە زووردا، لەگەڵ بزووتنەوەکەی سەعد یەکیانگرت١١٧و بەمەش قۆناغێکی نویّ لە بەرەنگابوونەوەی ئومەویەکان دەستپێکرد، بە جۆرێك لە ناوچە جیاوازە کاندا دە وڵەت بەتەواوی هەرا سان بوبوو١١٨، چونکە یەککگرتنی خەواریجەکان لەکاتێکدا بوو، کە سەرانی ئومەوی لەنێو خۆیاندا لەپەرتبوندا بوون‌و یەکترییان سەردەبڕی، پاش یە ککگرتنی ڕەوتەکانی خەواریج، ئیتر بەشێکی چالاکی بزووتنەوەکە ڕوودەکەتە شارەزوور١١٩ و بەهاریکاری کوردەکانی ئەو ناوچەیە دەبنە هێزێکی گەورەی بەرهەڵستکاری دەوڵەت، بەجۆرێك ژمارەیان دە گاتە (٤٠٠٠) جە نگاوەر، هەربۆیە (ابن الا پیر) لەم بارەیەوە دەڵێت: هیچ جولأنەوەیەکی خەواریج هێندە خەڵکی لەدەورکۆنەبوو بوویەوە:١٢٠، بەلأم ئەوەی لە هێزی ئەم جولأنەوەی کەم کردووە دروست بوونی ململانێی نێوان سەعد بوو لە گەڵ (بسگام بن لیپ التغلبی)* کە یەکێك بوو لە سەرکردەکانی خەواریج لە لەئازەربایجان، ئەم سەرکردەیە لەخەواریجە بەیهەسیەکان بوو، هەر بۆیە جیاوازی مەزهەبییان لەتەك یەکتریدا لێکەورە بووبوو، بەم جۆرە ئەو تایبەتمەندی یەکریزیەی کەخەواریجەکانی جەزیرەو شارەزووری بەرەو سەرکەوتن برد، ئێستا ململانێکانیان لەتەك بەیهەسیەکانی ئازەربایجاندا بەرەو شکستی دەبردن، بەیهەسیەکان توند بوون‌و تەنانەت بڕیاری کو شتنی منداڵیان دابوو، ئەوان زۆر توند ڕەو بوو لە بیروباوەڕدا، ئەوەبوو لە ساڵی (١٢٦ك/٧٤٨ز) دا کارگێڕی مەروانی کوڕی موحەمەد لە ئازەربایجان بەدەستیان کوژرا، ڕاپەڕینی بەیهەسیەکان بەجۆرێك بوو لە ئازەربایجانەوە ڕووەو هەرێمی جەزیرە تەشەنەی دەکرد، ئەوان دەنگۆیان گەیشتبوویە سنوری دەڤەری موسڵ١٢١، سەبارەت بە کوردەکان‌و هەڵوێستیان لە بەرامبەر ئەم ڕەوتەدا،

ئـەوا کوردەکـانی شـوێنکەوتەی سـەعد لـە هـەرێمی شـارەزووردا دژی بەیهەسـیەکان لەجەنگـدا بـوون١٢٢، دیـارە نـاکۆکی بیروبـاوەڕ لـە نێـوان بەیهەسیەکانی ئـازەر بایجانو سەفەریەکانی جەزیرە کە لە شارەزووریشدا هـەبوون، ئـەوانی بـۆ جـەنگ سـازدابوو١٢٣، هەربۆیـە کوردەکـانیش لـە شـارەزووردا کەوتنـە بـەردەم لێـشاوی جـەنگی بەیهەسـیەکانەوە، چـونکە لەبەرەی سەعد بوون١٢٤، بەڵام هەندێ لە کوردەکان لە ناوچەکانی (بازیدی موصل) ڕازی بوون بە بیرووباوەڕی بەستامی بەیهەسیو بوونە لایەنگریان١٢٥، لەئاکامدا ناکۆکی ئەم ڕەوتانەی خەواریج کۆتایی هـات بـە کـوژرانی بەستام لەلایەن سوپای سەعدەوە، ئـیتر سـەعد ئـەم سـەرکەوتنە بەهـەل دەزانێـتو بـەرەو عێـراق دەکـشێت، چـونکە لـەو کاتـەدا مـەروانی کـوڕی موحەمـەد سـەرگەرمیی نـاکۆکی بنەماڵەکـەیان بـوو١٢٦، لەگـەڵ ئەمەشـدا سـەعد بـە ئامانجەکانی ناگات، چونکە بە هۆی بڵاووبونەوەی نەخۆشی تاعونەوە لـەنێو سوپاکەیدا هەر لە شارەزووردا دەمرێتو لەدووای خۆی زوحاکی کوڕی قەیسی شەیبانی جێگای دەگرێتەوەو درێژە بەبانگەوازەکەی دەدات١٢٧.

دیارە سەرنەکەوتنی ئەو بزووتنەوە بەرفراوانـە لەکاتێکدا کـە ئومەویـەکان لـە لێواری مەرگدا بوون، هۆکاری ڕاستەوخۆی دەگەڕایەوە بۆ ململانێـی نـاوخۆیی کوردەکان کە کوردیش لەو کێشانە پێچرابوون، بەجۆرێك هەندێکیان لایەنگری سەفەریەکانو هەندێکیشیان لەتەك بەیهەسیەکانبوون، بەشێکیشیان لەدەوری ئومەویەکان مابوونـەوە، ئەمـەش سـیمای دیـاری هـەموو دۆڕانو شکستەکانە لەمێژوودا.

باسی چوارەم:

کوردو بزووتنەوەی خەواریج

لە کۆتایی دەسەلآتی ئومەوییەکاندا

ساڵانی کۆتایی فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەی ئومەویەکان ساڵانی بە خێراتر بوون و زیادبوونی بزووتنەوەکانی خەواریج بوو، بەتایبەتی لە ناوچەکانی هەرێمی جەزیرەدا، لەوێدا بە شێوەیەکی بەرچاو بیروباوەڕەکانیان بڵاوبوو بوویەوە١٢٨، کوردیش لەو نێوەندەدا کاریگەربوو بوون بە دروشمە کانیان، بە جۆرێك ئەم کاریگەرییانە سنوری جەزیرەیان بڕی و تەواویی ناوچەکانی هەرێمی چیاکان و و تەنانەت ئازەربایجانیشیان گرتبوو یەوە١٢٩، دەوترێت گومان لەوەدا نییە کە بۆچوونی هەندێ لە کوردەکان بۆچوونێکی خەواریجی بووە ١٣٠، دیارە ئەم نەشونماکردنەی بیروباوەڕەکانیان هاندەرێکی باش بووە بۆ دەستپێکردنەوەی شۆڕشەکانی خەواریج بە گوڕو تینێکی نوێ ترەوە، یە کێکی تر لە هۆکارەکانی دەستپێکردنەوەی شۆڕش زۆربوونی کێشە ناوخۆییەکانی ناو بنەماڵەی ئومەویەکان بوو، بە تایبەتی لە سەردەمی مەروانی کوڕی موحەمەددا لە ساڵانی (١٢٧-١٣٢ك/٧٤٤-٧٤٩ن)، دەرەنجامەکانی ئەم هۆکارانەش لە نێووچوونی ئومەویەکانی لێکەوتەوە١٣١، لەو ماوەیەدا لە هەرێمی جەزیرەدا زنجیرەیەك بزووتنەوەی بەرهەڵستکاریی جۆراو جۆر سەریانهەڵداو تەواوی هۆزەکانی ئەو هەرێمە کە پێکهاتەی دانیشتوانەکانیان لە خۆگرتبوو لە ڕیزی بزووتنەوەکاندا ڕێکخران، چونکە زۆربەی ئە وانە بەرهەڵستی سیاسەتی ئومەویەکان بوون، ئومەویەکان تا ئەو

کاتەش سیاسەتێکی نەژادی توندو تیژیان پەیرەو دەکرد، هەندێك لەو بەرهەڵستکارانە لە ڕێگای نا ئارامیی دۆخی سیاسییەوە دەیانویست ڕاوو ڕووت و تالأنیان دەست بکەوێت١٣٢، دیارە ئەمەش سروشتی هەموو شۆڕشێکە کە کەسانی هەلپەرست تێکەڵی خواستە ڕەواکانی بۆچوونی گشتی دەبن، بەم جۆرە ڕاپەڕینەکان سەرەتا لە هەرێمی جەزیرەوە دەستیان پێکردوو دواتر بەرەو تەواوی ناوچەکانی عیراق کشانو دۆخێکی نا ئاساییان بۆ دەوڵەتی خەلافەت دروستکرد١٣٣، لێرەوە لاوازی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سەرە تاکانی لە ناوچوونی دەرکەوتو بێسەروبەری تەواوی ناوچەکانی دەوڵەتی خەلافەتی گرتەوە، ئیتر بوارێکی فراوان بۆ سەرکەوتنی بانگەوازی عەباسییەکانیش کرایەوە، لە لایەکی تریشەوە دەمارگیری هۆزایەتی ڕوویەکی تری کێشەکانی ئەو سەردەمە بوو، کە لە عێراقو شامو جەزیرەو تەواوی عەجەمدا پەرەی سەندبوو، بەجۆرێك لەلایەك بزووتنەوەیەك دادەمرکا لەدوولاوە سەریهەڵدەدایەوە١٣٤..

یەکەم: کوردو بزووتنەوەی زوحاکی کوڕی قەیسی شەیبانی

بزووتنەوەکانی خەواریج لە ڕووی ڕێکخستنەوە تۆکمەو پێگەیشتوبوون، بەتایبەتی لەهەرێمی جەزیرەدا بەتەواوی جولأنەوەکان ئاراستەیەکی سیاسی بەهێز دەیجولأندن، هەروەها لە ڕووی کەسایەتیو بوونی سەرکردەی لێهاتویشەوە تۆکمەو دەوڵەمەندبوون، دیارترینی ئەو کەسایەتییانە، کە لە کۆتاییەکانی سەردەمی ئومەویدا نەخشی بەرچاویان لە شکستی دەوڵەتدا هەبوو زوحاکی کوڕی قەیسی شەیبانی* بوو، ئەو وەك سەرکردەیەکی بە توانا هەر لە سەرەتاوە هەوڵی دەدا بزووتنەوەی خەواریج بەرەو سەرکەوتن بەرێتو چالاکییەکانیان فراوانو پێشبخات١٣٥، ئەوەبوو زوحاك توانی بزووتنەوەی خەواریج بکاتە مەترسیدارترین هێزی بەرهەڵستکار لەسەر دەوڵەتی خەلافەت، بەشێوەیەك جولأنەوەکەی بە ترسناکترین هێزی مەترسی

دادەنرا لە پێش دەسەلاتگرتنە دەستی عەباسییەکانەوە١٣٦، مێژوونوسان دەڵێن ئەگەر هۆکارە ناوخۆییەکانی ناو خودی بزووتنەوەی خەواریج نەبووایە، ئەوا کورسی خەلافەت بۆ خەواریجەکان دەبوو نەك بۆ عەباسیەکان، چونکە ئەوان دوورترو بێ پشتیوانتر بوون وەك لە خەواریجەکان، لە دۆخێکی لەو جۆرەشدا سەنگو بایەخی کوردان بە ئاراستەو چارەنوسێکی تردا دەچوو، زوحاك لە یەکەم هەنگاوی چالاکییەکانیدا دەیەویست لە جەزیرەوە ڕوو بکاتە شام١٣٧، بۆ ئەوەی دژی ئومەویەکانو مەڵبەندەکەیان بوەستێتەوە، بەلام لایەنگرانی بەم نەخشەیە قایل نەبوون١٣٨، هەر بۆیە زوحاك ناچار ڕووی کردە شارەزوورو لەوێ نیشتەجێ بوو، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو کوردەکان لەو ناوچەیەدا هاریکاریان دەکرد، تەنانەت پێش ئەوەی زوحاكو لایەنگرانی ڕوو لە شارەزوور بکەن، شارەزووریەکان وەکو خەواریج بیریان دەکردەوە، بە گەیشتنی زوحاکیش بۆ ئەوێ ژمارەیەکی زۆر لە خەواریجە سەفەریەکانی شارەزوور دەچنە ڕیزەکانیانەوە، بەجۆرێك کە جەنگاوەرانیان ژمارەیان دەگاتە(٤٠٠٠)، سەرچاوەکان دەڵێن هیچ لە خەواریجەکان هێندەی سەرکردەیەکی وەکو زوحاك جەنگاوەری لەدەورو بەردا نەبوون١٣٩، ئیتر پاش ئەوەی هێزی زوحاك لە شارەزووردا جێگیردەبێت، ڕیزەکانی خۆیان بەنەزمێکی پێشکەوتوو لەژێر سایەی سەردارەکەیاندا ڕێکدەخەن١٤٠، ئەوان لەوێ مانەوە تاوەکو هاتنە سەر کورسی مەروانی کوڕی موحەمەد سالی (١٢٧ك/ ٧٤٤ز)، ئیتر پاش هاریکاریکردنیان و ڕێکخستنی هێزەکانیان، پێیانوابوو کاتی ئەوە هاتووە بەرەو کوفەو سەنگەرەکانی ڕووبەڕووبوونەوەی خەلافەت بکشێن١٤١، دوواجار لە هەمان سالی هاتنە سەر تەختی مەرواندا زوحاك توانی دەست بەسەر تەواوی کوفەدا بگرێت، ئەم شارە گەورەترین شوێن بوو کە لە ژێر دەستی بەڕێوبەرایەتی بنەماڵەی ئومەویەکان دەرهێنرا، بەلام لە بەر نائارامی بارودۆخی ناوخۆی خەواریجەکان، کە بەردەوام بگرەو بەردەکانو حەرامو حەلالەکانی مەزهەبەکەیان دوچاری لێدانی سەختی کردونەتەوە، لە بەرئەو هۆکارانە زوحاك نەیتوانی لەشارەکەدا بمێنێتەوەو

دووباره ڕووی کردەوە هەرێمی جەزیرەی زێدی خۆی١٤٢، بەلاّم لەکاتی تێپەڕبوونی جەنگاوەرەکانی بە ناوچەکانی جەزیرەدا بە شێوەیەکی فراوان کوردەکانی ئەو ناوچەیەو خەڵکی جەزیرە دەهاتنە نێو ڕیزەکانیانەوە١٤٣، بەجۆرێك وەکو سوپایەکی ڕزگاریخوازو فریادڕەسێك پێشوازییان لێدەکراو هەیبەتی خەلیفەو ئومەویەکان بەتەواوی خرابوویە لاوە، ئیتر هەموو کاربەدەستو پیاوانی دەوڵەتییان لە سنورەکەدا گرتو کوشتو ڕاونا، بۆ نمونە زوحاك توانی والی موسڵ (قطران بن اکمة) بە دەستی خۆی بکوژێتو١٤٤شاری موسڵ بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە١٤٥، هێندە جوڵانەوەکەی زوحاك تۆکمەو بەهێز بوو، سەرچاوەکان دەڵێن لەکاتی تێپەڕبوونی زوحاك بە هەرێمی جەزیرەو سنوری موسڵدا (٣٠٠٠) جەنگاوەر هاتنە ڕیزەکانیانەوە، هەربۆیە لێرەوە خواستی بەرهەڵستکاری زوحاكو دانیشتوانی ناوچەکە دژی دەوڵەت فراوانترو ئیرادەیان گەورەتر بوو بۆ سەرکەوتن١٤٦، دیارە ئەم پشتیوانیەی جەماوەر دەگەڕایەوە بۆ هەیمەنەی بنەماڵەی شەیبانو دەسەلاّتییان لە پێشینەی ناوچەکەداو بەتایبەتی لە موسڵدا، ئیتر ئەم بنەماڵە توانیان بۆچوونە خەواریجیەکانی ئەوسەردەمە لەخۆیاندا زیندوو ڕاگرن، تا زیاتر تواناو هەیمەنەی خۆیان بسەپێننو هەموو نەتەوەو چینە جوداکان لەڕاپەڕینی زوحاکدا بەشدار بکەن١٤٧، بەم جۆرە پێکەوە ژیانی دانیشتوانی جەزیرە لەڕیزەکانی خەواریج بوو بوو بەهۆی بەهێزی زوحاك، ئەمەش یارمەتی دەری زوحاك بوو تا ئەمجارەیان نەخشەیەکی سەرکەوتوانە دابنێت بۆ ڕووبەڕووبونەوەی دەسەلاّتی سیاسی ئومەویەکان لە دیمەشق١٤٨.

سەبارەت بە نەخشو دەستی کوردەکانیش لەم بزووتنەوەیەدا ئەوا هەڵوێستێکی دوولایەنانە دەبینرێت، بەلاّم بەشێوەیەکی گشتی کورد لەڕیزەکانی زوحاکدا خۆیان دیوەتەوەو مەچەکی بەهێزی بزووتنەوەکەی بوون، ڕەنگە تەنها کوردانێك لەم بزووتنەویەدا نەبووبن، کە پیاوی دەوڵەت یان لەسەر مەزهەبێکی تری خەواریجی دژی مەزهەبەکەی زوحاك بوون، کە پێیان دەوترا خەواریجە بەیهەسیەکان، هەندێك لە سەرچاوەکان ئەوە دەڵێن،

کـه لـەکاتی گرتنـی شـاری موسـڵدا ناعەرەبـەکان لـەدژی ئـۆردووی زوحـاك جەنگاون، لەم بارەیەوە (ابن خیاط) دەڵێت: دەرچوون بۆ کوشتنی زوحاك، بەڵام توانیی بیانکوژێت: ١٤٩، یان پێدەچێت هەڵوێستی جیاوازی ئەم جارەی کورد بگەڕێتەوە بۆ خەلیفەو شوێن‌و کاریگەری مەروانی کوڕی موحەمەد لەنێو کوردەکاندا، چونکە ئەم خەلیفەیەی ئومەوی دایکی کـورد بـووەو خۆیـشی لـە ناوچە کوردیەکانی هەرێمی جەزیرە لە دایکبـووە و پێگەیـشتنی کۆمەڵایـەتی‌و ژینگەی خێزانیی لەناو کوردەکانـدا گەشـەی کـوردووەو پـەروەردە بـووە١٥٠، ئەمە لە کاتێکدا بوو بزووتنەوەی خـەواریج لـە هەرێمـە کوردیـەکانی تـری وەك هەرێمی چیاکان‌و چەندین شـوێنی تـردا فـراوان دەبـوو١٥١، ئەمـەش هۆکـاری ئەوە بوو کە یەکەمجار زوحاك لە شارەزووردا ئەو هەسـتەی لا درووسـتبوو کـە بەیامەتی کورد بتوانێت کوفە بگرێت، بەڵام دوواتر کێشەی ئـەو کوردانـەی کـە لە جەزیرەدا کاریگەر بوون بە مـەروانی خەلیفـە پاشەکشەی بـەزوحاك کـردوو گەڕایەوە هەرێمەکەی، تا دۆخەکە ئاسایی بکاتـەوەو گوتارەکـانی ڕوونـتر بـۆ خەڵکی ئەویێ پیشانبدات، ئـیتر ئـەوە بـوو کوردەکـان تێگەیـشتن‌و خواسـتی مەزهەبی خەواریجەکانیان بۆ ڕوونتر بوویەوە، بە تایبەتی دوای گرتنـی موسـڵ ڕۆژ بـەڕۆژ کوردەکـان ڕوویـان دەکـردەوە ڕیزەکـانی خـەواریج، بـە جۆرێـك ژمارەیـان گەیـشتە (٤٠٠٠) جـەنگاوەر١٥٢، (البلاذری) لـەم بارەیـەوەو لـە زمانی هاوەڵێکی زوحاکەوە دەڵێت: لەوەتـەی مرۆڤایـەتی هەیـە هـیچ پیاوێـك لەسەر ئەو بیروڕایە، هێندەی لە دەور کۆنەبوونەتـەوە:١٥٣، دیـارە ئەمـەش بەڵگەی زۆری ژمارەی سوپای زوحاك دەردەخات، هۆکارەکـەش دەگەڕێتـەوە بۆ هەوڵدانی خەڵکی هەرێمەکان‌و نیـازی پاکبونـەوەیان لـە حـوکمی بنەماڵـەی ئومەوی ئیتر بەهەر نرخێك بێت١٥٤، لە بەرامبەردا ئومەویـەکان هەوڵـەکانیان بۆ بەرگرتن لە مەترسییەکانی خەواریج بە پەرۆشەوە دەخەنەوە گەڕ، بەمەش خەلیفە مەروان داوا دەکات لە عەبدوڵای کوڕی تاوەکو بە لەشکرێکەوە ڕووەو (نـصیبین) بـچێت‌و لـەو بەرەیـەوە زوحـاك لـە نێوەنـدی هـەرێمی جـەزیرەدا گەمارۆ بدات١٥٥، دیارە لەگەڵ ئەوەی کوردەکان هێزێکی سـەرەکی سـوپای

زحاك بوون‌و سوپایه‌كی توكمه‌ی خه‌واریج له‌ ناوچه‌كه‌یاندا زۆرینه‌ی له‌وان پێكهاتبوو، به‌لأم عه‌بدوللأی كوڕی مه‌روان ده‌توانێت شوێنی سه‌ره‌كیان له‌ (نصیبین)ه‌وه‌ بگرێت، له‌ كاتێكدا هێزه‌كانی عه‌بدوللآ كه‌متربوون له‌ خه‌واریجه‌كان١٥٦، له‌ ئاكامدا دوای گه‌مارۆدانێكی دوو مانگی ئومه‌وییه‌كان توانییان ده‌ستبگرنه‌وه‌ به‌سه‌ر ته‌واوی شاره‌كانداو ته‌واوی پارمه‌تییه‌كانی خه‌واریج كه‌ له‌ جه‌زیره‌ و عێراق‌و شاره‌كانی تره‌وه‌ ده‌هات ڕێگایان لێبگرن‌و كۆتایان بكه‌ن، به‌مجۆره‌ زۆر به‌خێرایی هێزیی ئاماده‌كراوی زوحاك ڕوو له‌ شكستده‌كات١٥٧، دوواجار زوحاك خۆی بۆ دووایین جه‌نگی له‌(كفر توثا) ئاماده‌ ده‌كات، ئه‌وه‌ تا ڕاده‌یه‌ك چانسی زوحاك‌و بزاڤی خه‌واریجی هه‌ستاندبوویه‌وه‌، ئه‌وه‌ بوو، كه‌ سوله‌یمانی كوڕی هیشام هاتبوویه‌ ڕیزه‌كانی خه‌واریجه‌وه‌ له‌(نصیبین)، له‌ئاكامدا جه‌نگێكی سه‌خت له‌ نێوان زوحاك‌و هێزه‌كانی مه‌روانی كوڕی موحه‌مه‌دی خه‌لیفه‌، كه‌ خۆی سه‌ر په‌رشتی ڕه‌وشه‌كه‌ی ده‌كرد ڕوویدا، له‌ سه‌ره‌تادا خه‌واریجه‌كان زۆر ئازایانه‌ ده‌جه‌نگان‌و سه‌ر كه‌وتوو بوون، به‌لأم له‌ هه‌ولێكدا فرسه‌ت له‌ زوحاك ده‌هێنن‌و ده‌یكوژن١٥٨، ئیتر كوژرانه‌كه‌ی له‌ ئه‌یلولی (١٢٨ك/٧٥٥ز) دا ده‌بێته‌ ده‌سپێكی نه‌گبه‌تی بۆ لایه‌نگرو جه‌نگاوه‌ره‌كانی‌و له‌جه‌نگه‌كه‌دا شكستده‌هێنن١٥٩، به‌لأم پاشماوه‌كانی خه‌واریج هه‌ر به‌رده‌وام ده‌بن‌و پاشماوه‌یه‌ك خۆیان ڕێكده‌خه‌نه‌وه‌و ده‌ستده‌كه‌نه‌وه‌ به‌ڕاپه‌ڕین١٦٠.

دووەم: کوردو بزووتنەوەی شەیبانی کوڕی عەبدولعەزیزی یەشکری

لە ساڵی (١٢٨ک/ ٧٤٥ز) دا شەیبانی کوڕی عەبدولعەزیزی یەشکری سەرۆکایەتی بزووتنەوەیەکی بە هێزی خەواریجی کرد، ئەم بزووتنەوەیە لە کاتێکدا بوو ئومەویەکان لەکۆتایی تەمەنی حوکمڕانییاندا بوون، هەربۆیە مەترسییەکی گەورەی بۆ سەردەوڵەتی خەلافەت دروستکرد١٦١و زەمینەیەکی لەباری بۆ بانگەوازی عەباسییەکان ڕەخساند لەو کاتە ئاڵۆزەی تەمەنی سیاسی ئومەویەکاندا، چونکە دەوڵەتی خەلافەت لەبەر سەرقاڵی بەم بزووتنەوەیەوە لە هەرێمی جەزیرەدا بێئاگا بوو بوو لە پشێویەکانی هەرێمە دوورە دەستەکان‌و تایبەتمەنیەتی ناوەندێتی لە تەواوی هەرێمە دورەکانی تر لە دەستدابوو١٦٢، ئەو کاتیش لە جەزیرەدا خەواریجی سەفەریە دوای چەندینجار خۆیان ڕێکخستەوە، دیسانەوە پێکهاتەی ڕەگەزی ئەمجارەشیان بریتی بوون لە هۆزی ڕەبیعەو ناعەرەب و مەسیحیەکان١٦٣، کە بێگومان مەبەست لێیان کوردەکانن، دیارە کە ئەمجارەش ئامانجە هاوبەشەکانی خۆ بەڕێوەبەریی‌و یەکسان ژیان هەموویانی ڕێکخستبوو١٦٤، هەروەها وەکو سروستی هەمیشەیی هەموو پادشاگەردانی‌و بێسەروبەریەك کە ڕوو لە دەوڵەتی نێوەندی دەنێت، لەم بزووتنەوەیەشدا کەسانی هەلپەرست‌و تالانچی‌و دزو مرۆڤە تاوانبارو بێ مۆڕاڵەکان تێکەڵی بزووتنەوەکە بووبوون و بەهەموویانەوە دەستیان گرتبوو بەسەر شاری (البوازیج) دا لە هەرێمی جەزیرەدا، لە لایەکی تریشەوە ململانێی ناوخۆیی لە نێوان بنەماڵەی ئومەوییەکان، کە لەو سەردەمەدا زۆر بەبەرچاوی تاوی سەندبوو١٦٥، هۆکارێکی تری شۆڕش بوو، شەیبان لە سەرەتاوە لە ڕیزی جەنگاوەرەکانی زوحاکدا بوو، بەڵام پاش کوژرانی زوحاك بەڵێن دەدەن بە شەیبان‌و ڕوو دەکەنە موسڵ١٦٦، لەوێشدا تێکشکانێکی سەخت لەسەر دەستی مەروانی

کوڕی موحەمەد دەبێت بە بەشیان، هەروەها لە ساڵی (١٢٨ك) دا یە كێك لە سەركردەكانی خەواریج بەناوی مەنسوری كوڕی جمهور لە ڕیزەكانیان جیادەبێتەوەو ڕوو دەكاتە هەرێمی چیاكان١٦٧، مەنسور هێزێكی تۆكمەی خەواریجەكانی لەتەكدا دەبێت، بەشێوەیەك دەتوانێت زاڵببێت بەسەر نەهاوەندو دەینەوەرو شارەكانی تری هەرێمی چیاكاندا١٦٨، ئەم ناوچە كوردیانە بەردەوام سەرچاوەی داهاتی بزووتنەوەكانی خەواریج بوون، لەمكاتەدا مەنسوریش دەتوانێت دەستبگرێت بەسەر ئەو داهاتانەی كە گروپەكانی خەواریج ئیتر لە ناوچە كوردیەكاندا دەستیان دەكەوت، بەڵام دیسانەوە مەروانی كوڕی موحەمەد بە ووردی چاودێری ئاكارو جوڵانەوەكانیان دەكاتەوە١٦٩، دوواجار لەناوچەكانی لێواری ڕووباری دیجلەدا بۆ ماوەی شەش مانگ گەمارۆیەكی توندیان دەدات١٧٠، لەم كاتەدا خەڵكی موسڵ و كوردەكانی ئەوێ وەك بێ لایەنێكو لە دەرەوەی خەواریج خۆیان ئاشكرا كرد بۆ ئومەوییەكانو بڕیاریاندا بەهیچ جۆرێك دژیان نەوەستن١٧١، ئەم هەڵوێستەش وەك باسكرا لە نفوسی مەڕوانەوە بێزار دەبێتو دەڵێت: ئەگەر بگەم بە خەڵكی موسڵ ئەوا دەیان كوژمو لە نێویان دەدەم :١٧٢، چونكە مەروان زیاد لەو هەڵوێستەی چاوەڕواندەكرد لێیانو پێی وابوو لە بەرەی ئەودا دەجەنگێن، بەمجۆرە موسڵ بوو بە بنكەیەكی خەواریجەكان بۆ دژایەتی خەلافەتو مەروان، هەربۆیە خەلیفەش گەمارۆیەكی توندی ئەو شارەیدا١٧٣، (ابن الكثیر) لەم بارەیەوە دەڵێت: مەروانی كوڕی موحەمەد یەك ساڵ گەمارۆی خەواریجەكانیدا، لەو ماوەیەشدا هەموو بەیانیو ئێوارەیەك لێی دەكوشتن، ١٧٤، لە بەرامبەردا خەواریجەكانیش خەندەقیان درووست كردبوو بۆ بەرگریكردن لەخۆیان١٧٥، تا لە كۆتاییدا مەروان فەرمانی دابە یەزیدی كوڕی هوبەیرەی والی عێراق جەنگ دەستپێبكات لە دژیان، ئەوەبوو لە ناوچەی (السن)* هەردوو لایەنی دژ بەیەك بەشەڕدێن١٧٦، لەمكاتەدا ناوچە كوردیەكان وەكو سەرچاوەی گەیشتنی كەرەستەی جەنگو جەنگاوەرانی خەواریج ڕۆڵی كاریگەری لە بەرگریكردنی

خەواریجەکان دەبێت١٧٧، بەڵام لە درێژەی فشارو جەنگانی بەردەوامو بێ پشوی ئومەوییەکاندا خەواریجەکان ناچار بە تێکشکان دەکرێن، ئیتر لە سەر داوای یەکێك لە هاوەڵانی شەبیان شاری موسڵ بە جێدەهێڵنو ڕوو دەکەنە شوێنێکی تری دورە دەستو ئارام کە ئەویش هەرێمی کوردنشینی شارەزوورە١٧٨، دیارە ئەم نەخشەیەش لەوەوە بوو کە شارەزووریەکان پێچەوانەی هەڵوێستی کوردانی موسڵو جەزیرە بەرامبەر بە مەروان سەختگیرو نەیار بوون، ئەوەبوو لەبەر ئەم هۆکارە بوو کە هاوڕێکەی شەبیان داوای کردۆ وتی ئەی ئەمیری بڕواداران بواری ژیانمان تەسك بووەتەوە، با ڕووبکەینە شوێنێکی تر :، ئیتر ڕوویان کردە شارەزوور، بەڵام شەبیان نەیتوانی لە شارەزووریش بمێنێتەوە، ڕەنگە هۆکاری ئەوەش نەیاری خەواریجەکانی ئەوێ بووبێت لەتەك شەبیاندا، چونکە ئەو کاتانە مەنسوری خەواریج لە ناو شارەزووریەکاندا بوو، ئەم سەرکردەیەش وەك پێشتر ئاماژەی بۆ کرا لە کۆمەڵی خەواریجەکانی جەزیرە نەیارو دژ بوو١٧٩، هەربۆیە شەبیان بە ناچاری ڕووی کردە عومانو دواتریش هەر لەسەر دەستی ئومەویەکان لەساڵی(١٢٩ك) دا کوژراو کۆتایی هات بە جوڵانەوەکەی، سەرچاوەکان سەبارەت بە بەجێهێشتنی هەرێمە کوردیەکان لەلایەن شەبیانەوە دەڵێن: نەمانەوەی لە شارەزووردا دەگەڕێتەوە بۆ گەیشتنی سوپای ئومەوییەکان بۆ ناوچەکە:، تەنانەت لە عومانیش وازیان لێ نەهێناو لەسەر دەستی (جلندی بن مسعود) دەکوژرێ، ئیتر پاش ماوەکانیشیان ڕوو دەکەنە خوراسانو پەیوەندی دەکەن بە جوڵانەوەی عەباسیەکانەوە، کە ئەوکات لە دۆخی خۆ ئامادەکردن بوون بۆ ڕووبەڕووبونەوەی ئومەویەکان١٨

باسی پێنجەم:

ئەنجام و کاریگەرییەکانی کوردو بزووتنەوەی خەواریج

خەواریجەکان کاریگەرییەکی زۆریان لە ناو کوردەکاندا بەجێ هێشت، بەجۆرێك پەیوەندییەکانیان تەنها بە بلاوبوونەوەی مەزهەبەکەیان لە ناو کورددا کۆتایی نەهات، بەلکو بەشدارییەکی کردارەکیشیان هەبوو لە زۆربەی بزووتنەوەکانی خەواریجدا، ئەوان هێزی مرۆیی کوردەکان، مەچەکی بەهێزی تەواوی شۆڕشەکانیان بوو١٨١، کورد بەردەوام لە دژی ئۆردووی خەلیفەو والیەکانی ناوەندددا ڕۆڵی گەورەی گۆڕانەکانیان دەبینی، دیارە ئەم بەشداریکردنەش سەرەڕای هۆکارە کلتوریو کۆمەلایەتیو سیاسییەکان بەشێکی لە بڕوا بوونیانەوە بوو بە مەزهەبی گروپە جیاوازەکانی خەواریج، چونکە ئەو بیرکردنەوەیان لە زۆرێك لە ناوچە کوردیەکاندا وەکو مەزهەبێکی ژیانی ڕۆژانەی خەلکی بلاو بوو بوویەوە، بۆ نموونە بە زۆرێکی ناوچە کوردییەکانی دەوروبەری موسل گوتراوە وولاتی شوراتەکان١٨٢، هەروەها ئەم مەزهەبە لەناو خەلکی شاری داقوق کە شارێکی سەر بە هەرێمی جەزیرە یە بلاوبوویەوەو بوو بە بنکەیەك بۆ هێزی مرۆیی خەواریجەکان، چونکە زۆرینەی لاوانی ئەوێ لە دەوریان کۆبوونەوە١٨٣، ئەم بلاوبوونەوەیەی بیری خەواریج تەنها کورتنەکرابوویەوە لە ناو کوردەکانی هەرێمی جەزیرەدا١٨٤، بەلکو لەچەندین شوێنی تری وەك هەندێك لە ناوچەکانی هەرێمی چیاکانو ئازەربایجاندا وەکوو بیروباوەڕ بوونیان هەبوو، بەلام بەشێوەیەکی سەرەکی هەرێمی جەزیرە بیروباوەڕی خەواریج و مەزهەبەکەیانی لە خۆگرتبوو١٨٥،

ئەگەر نا لە ناو هۆزە کوردیەکانی هەرێمی چیاکانیشدا وەك هەرێمی جەزیرە بۆچوونی هەندێك کورد بۆچوونێکی خەواریجیانە بوو، دیارە ڕاکێشان و کاریگەری بیری خەواریج لەناو کوردەکان بەمجۆرە، دەگەڕایەوە بۆ ئەو پرۆژە دادپەروەرییەی کە بانگەشەیان بۆ دەکرد، بەلام لە ڕاستیدا و بەشێوەیەکی کردارەکی بۆچوونەکانیان لە پرۆژە دیموکراسییەکانیاندا دۆڕاندیان، ئەم پرۆژەیە کە دەیانویست بیکەن بە ئەلتەرناتیڤێك بۆ کێشەی ئیمامەت لە ناو ژیانی سیاسی موسوڵماناندا، چونکە دیاردەی دووبەرەکی بوو بوویە مۆرکی ڕێکخستنە نهێنی و ئاشکراکانیان، لە لایەکی ترەوە توندڕەوی لە بڕیار و بیروڕاکانیان مۆرکی ئازادی و دیموکراسی کاڵکردبوویەوە١٨٦، هەروەها زیادەڕەویی کردنیش لە حوکمە شەرعیەکاندا ڕوویەکی تری شکستی پرۆژەکەیان بوو١٨٧، هەرچۆنێك بێت شکست و دۆڕانی بزووتنەوەکان و نەبوونی کیانێکی سیاسی بۆ مومارەسەی بیرو ڕاکانیان، نەبوویە هۆکاری دروستنەکردنی کاریگەری لە سەر دەوڵەت و خەڵکی چەوساوی ژێر دەستی دەوڵەت، هەر لەکاتی دروستبوونی ئەم پارتە سیاسی و مەزهەبییەوە و لە ئاکامی کێشە سەرەتاییەکانی دەوڵەتی خەلافەتدا، توانی ببێتە زەمینەیەك بۆ بەشخوراو و چەوساوەکانی دەوڵەت و کاریگەرییەکی تەواوی هەبوو لە درووستبون و فراوان بوونی بازنەکانی بەرهەڵستکاریە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی دژ بە سیاسەتی حەقیرانەی دەوڵەت١٨٨، ئەوەبوو شەپۆلەکانی ناڕەزایی بەردەوام فراوان و توند تر دەبوون١٨٩، بەشێوەیەك بە درێژایی سەردەمی ئومەوییەکان زیاد پەرەیان دەسەند، بەلام ئەو ناکۆکییەی لە بیروباوەڕە ڕەسەنەکانییانەوە پەیدا بوو، بەهۆی لاوازبوونی بزووتنەوەکەیان، چونکە ناکۆکی لە بنەما سەرەکیەکانی فیکریاندا ڕەنگدانەوەی لەسەر باریی سەربازی و سیاسییان هەبوو، هەر ئەمەش وایکرد لەو بارانەوە دژی یەکتری دەوەستان، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار دوو ئمپرا تۆریەتی بە دەستەلاتی دنیای ئەو ڕۆژگارەیان دەهێنایە سەر چۆك، کە مەبەستمان ئومەوی و عەباسیەکانە١٩٠، بەلام پەرتەوازەیی گەورەترین

هۆكاری شكستو سیمای بزووتنەوەكانیان بوو، بە تایبەتی لە سەردەمی ئومەویەكاندا ئەم دیاردەیە بوو بە هاندەرێكی تری شكستیان، بەجۆرێك نەیانتوانی كەڵك لە پەرتەوازەیی ئومەویەكان وەربگرن، چونكە لە ڕۆژانی سەرەتادا هەموو دەوڵەت یەك بوو، بەڵام ئومەویەكان دەمارگیریی عەرەبایەتییان سەرەتاكانی پەرتەوازەیی دیاری كرد، لێرەوە بانگەشەی عەلەویەكانو عەباسیەكانیش بەكاریگەر بەنەریتی دەمارگیرانەی ئومەویەكان بووبوونە هەڵگری تۆوی دووبەرەكی١٩١، بەجۆرێك لەسەردەمی عەباسیەكاندا دەركەوت چۆن بەر بوونە یەكتری، دەریشكەوت ئەو ڕۆژانەی شانبەشانی یەكتری لەسەنگەردا بوون بۆ ڕووخانی ئومەویەكان چەندە نیەتو نیازی تاریكیان دژ بەیەكتری حەشار دابوو.

ئێمە دەڵێین بزووتنەوەكانی كوردو خەواریج كاریگەریو ئەنجامی خۆیان هەبوو، بەڵام نەریتی پەرتەوازەیی كە كلتوری زاڵی دەوڵەتو سیاسەتی ئومەویەكان بوو گەورەیی كاریگەریەكانی تەسككردەوە١٩٢، بەڵام چەند هۆكارێك لەمومارەسەی سەرانی ئومەویدا كاریگەری كوردانو خەواریجیان بە بەردەوامیو زینوویەتی دەهێشتەوە، لەوانەش دووركەوتنەوەی ئومەو یەكان بوو لەبیروباوەڕەكانی ئیسلام، چونكە دووركەوتنەوە لەبنەماكانی ئیسلام هۆكارێكی سەرەكی بوو بۆ هەڵگەڕانەوەی گەلانو بانگەشەكردنەوەیان بۆ ئیسلامی ڕاستەقینە١٩٣، ئەو ئیسلامەی لە سیاسەتی نەژادی بنەماڵە ئومەویدا و لە هەڵسوكەوت لەگەڵ عەرەب و ناعەرەبەكاندا هیچ ئەرزشێكی نەمابوو١٩٤، بەمجۆرە چالاكی خەواریجەكان لە كۆتایی سەردەمی ئومەوییەكانداو لە ناوچەكانی عێراقو سوریاو هەرێمی جەزیرەو خوراسانو هەرێمی چیاكاندا زەمینەیان بۆ ڕێكخستنەكانی عەلەویو عەباسیەكانیش خۆشكرد١٩٥، ئەو ڕێكخستنانەی بەشێوەیەكی بەدەوام لە ناوچەكانی ڕۆژهەڵاتی خەلافەتدا بوونیان زیندوو ڕادەگیرا، بەمەش دەگەینە ئاكامێك كە خەواریجەكان و كورد نەخشێكی گەورەیان بۆ بەرژەوەندی عەباسییەكان كێشا١٩٦، ئەوانیش سیاسەتێكی ژیرانەیان بۆ ڕاكێشانی نەیارانی ئومەوی

گرتەبەر، کەچی لەدوایشدا هەمان ئاکامی ئومەویەکان بەسەر کوردوخەواریجدا شکایەوە، هەربۆیە کوردو خەواریج لە گەمەکانی ڕووخانی ئومەویەکاندا تەنها مەقاشی دەستی عەباسیەکان بوون، هەروەکو چۆن عەلەویە ئامۆزاکانیشیان کرابوون بەهەمان مەقاشی دەستی عەباسیەکان، ئیتر سەرئەنجامی بزووتنەوەکانی خەواریج ڕاستە سەرکوتکرانی هەموویانی بەدوادا هات، بەلأم دەوڵەتی خەلافەتیان لەبیری دوژمنە ڕاستەقینەکانیان بردەوە، بۆ خۆشیان هیچ سودێکی نەبوو، هەرچۆنێك بێت کاریگەرییان لەسەر ناوچە کوردیەکان بەجێ هێشتو بیری خەواریج وەك مەزهەبێك لە ڕیشەی خەڵکی ئەوێدا مایەوە، بەتایبەتی لە هەرێمی جەزیرەدا١٩٧، بە جۆرێك ئەو کوردانە لە سەردەمی عەباسیەکانیشدا بەشێوەیەکی بەرچاو لەو ناوچانەدا بزاڤی خەواریجییان زیندووکردەوەو بەگوڕێکی نوێو تێکۆشانێکی گەورەترەوە بەرەنگاری دەوڵەتی نوێبوونەوە١٩٨، چونکە بزووتنەوەکان تەنها شکست بە ڕاپەڕینەکانیان دەهات، ئەگەر نا بیری مەزهەبییان هەر لە دەروونی خەڵکی دەمایەوە١٩٩، کە ئەمەش لەگەڵ بچوکترین زەمینەدا خواستی سەرهەڵدانی دەهێنایەوە یادیان، ڕووخانی ئومەویەکانیش کە دوژمنی سەر سەختی خەواریجەکان بوو، یاریدەرێکی باش نەبوو بۆ زیاد بونی بیری خەواریج، چونکە خەواریجەکان خۆیان کردە قوربانی مراندنی ئومەویەکانو عەباسیەکان هاتنە سەر دەور، عەباسیەکانیش هەمان تێزیان بۆ خەواریجو بیرو بۆچونەکانیان هەبوو، چونکە لەو فەراغە سیاسیەی دەسەلأتگرتنە دەستی عەباسیەکاندا هیچ بوارێك بۆ مومارەسەی سیاسی خەواریجەکان کەلکی لێوەرنەگیرا، بەلأم خەواریج وەکو بیر هەر مانەوەو کوردانیش هەر کاریگەر بوون پێیان، هەر چەند کەوا کورد لە ڕیزەکانی عەباسیەکانیشدا لەخزمەتو بەکارهێناندا بوون، ئەوەتا لە کۆتایی سەردەمی ئومەویەکانیشدا تێڕوانینی شوێنێکی وەكو هەرێمی جەزیرە تێڕوانینێکی خەواریجیانە بوو، هەربۆیە سەرکوتکرانی بزووتنەوەکەیان ماوەیەکی کاتی بوو، بەڵکو بۆ دووەمجار لە سەردەمی عەباسیەکاندا لەساڵی (١٣٥ك/٧٥٢ز) دووبارە سەریان

هەڵدایـەوە٢...، ئەمـەش ئـەو گریمانەیـە دەسـەلمێنێت کـە ئومەویـەکان نـەیانتوانی ڕۆحـی خـەواریج لـەنێو نفوسـی خەڵکدا بکوژن، بـەلام توانیـان سەرهەڵدانەکانو سەرکردەکانیان بکوژن، چونکە ئەم بیروباوەڕە بەشێوەیەکی نهێنی لە ناو خەڵکدا هەر مابوو، کەواتە هەڵەیە وا بزانرێت لە سەردەمی دوایین خەلیفـەی ئومەوییـدا بزووتنـەوەکانی خـەواریج کۆتاییـان هـات٢,١، بـەڵکو کاریگەرییەکانی ئەو هێزە بوو دەوڵەتی خەلافەتی لە ڕۆژهەلات بیٚ ئاگا کردوو فرسەتی دەوڵەتێکی تری هێنایە گۆڕیٚ، هەروەك چۆن خاوەنی (الاخبار الدولة العباسـية) دەڵـیٚ : دەرکـەوتنی بانگـەوازی عەباسـییەکان بـە هـۆی سـەرقاڵی مەروان بوو بە جەنگی خەواریجەوە، کە هەریەك لەزوحاكو شـەیبان ڕۆڵییـان بینـی تیایـدا: ٢,٢، کەواتـە ڕاسـتە ئومەویـەکان کۆتاییـان بەڕاپەڕینـەکانی خـەواریج هێنـا بـۆ ماوەیـەکی کـاتی، بـەلام ئـەو هەوڵـەیان لەسـەر حـسابی ڕووخانی خۆیان بوو.

ئەوەی لەم ئەنجامەدا گرنگ بێت ئەوەیە، کـە خەواریجـەکان هێزێکـی تریـان هێنایـە سـەرکار کـە دوژمنانـەتر لـە بـیرو بـاوەڕوو پـرۆژە دیموکراتییـەکانیان دەیروانـی٢,٣، ئـەوەتا یەکـەم کاردانـەوەی ئـەم دوژمنایەتییـەش لەسـاڵی (١٣٥ك/٧٥٢ز)دا بە هەڵگیرسانی ڕاپەڕینی نویٚ لە جەزیرەدا بوو٢,٤، دیارە ڕوزەی ئەو کاردانەوەش دیسانەوە کوردەکـان بـوون، بـەلام ئـەمجارەیان وەك چـۆن خوێنڕێـژی و بێـدادی گـەلانی ناعـەرەب بـوو بـەهۆی لـە ناوچـوونی ئومەویـەکان و سـتەمکاریەتیان لـە مێـژوودا سـڕرایەوە، کەچـی ئـەمجارەیان هێـزی خەواریجـەکان و کاردانـەوەکانیان نـەیانتوانی ئـەو قـەلای سـتەمە بڕووخێنن٢,٥، کە خۆیان بنیادیان نابوو، کوردیش ئیتر لەو سەردەمەدا ملیـان دا بـۆ چـەندین میرنـشینی دروسـتکراوی ژێـر کـەیفی عەباسـیەکانو پـرۆژەی دژایەتی کردنی دەوڵەتو پشگیریکردنی خـەواریجیان کـاڵتر کـردەوە، ئەمـەش هۆکـارێکی لـە نێوچـوونو نـەبوونی کیـانێکی سیاسـی بـوو بـۆ خـەواریجو شوێنەوتوانی باوەڕکانیـان بەدرێـژایی حوکـومڕانی دەسـتەڵاتەکانی خەلافـەتی ئیسلامی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

١. مردوخ ایت الله محمد: سەرچاوەی پێشوو، لا٤٨.
٢. منصور مخدوم: اهمیت کردو کردستان در ادوار تاریخی ایران، کتابخانه ملی، تهران، چاپ ١٣٨٢،لا٦٨.
٣. البلاذری: فتوح البلدان،ج١، لا٢٣٤.
٤. سەرهەنگ عەبدولواحد: کوردو نیشتمانەکەیان،وەرگێڕانی بۆ فارسی سەلاحەدین عەباس،چاپی یەکەم،٢...،لا٤١.
حەسەن ئەرفەع: کوردەکان لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، وەرگێڕانی سەردار محمد، سلیمانی، ٢...، لا١٨.
فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١١..
*بەرهەڵستکاریەکانی کورد دژی خەلافەتی ئومەوی لە باسەکانی تردا لێیان دەدوێین، لەم بەشەدا تەنها ڕووی هاریکاری کوردو دەوڵەتی خەلافەت دەخەینە ڕوو.
* الخزر: هۆزێکی گەورەی بەڕەچەڵەك تورکمان بوون، ولایەتەکەیان دەکەوتە پشتی (باب الابواب)، بڕوانە : (القزوینی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٨٤).
٧. فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٣.
* الوهرانی بریتییە لە نازناوی الشیخ رکن الدین محمد بن محمد(ت ٥٧٥ك/ ١١٧٩م)، خاوەنی منامات الوهرانی و مقاماته ورسائله.
* یەزیدی کوڕی موعاویە کە (ابو خالد الاموی) پشیان پێدەوت، لە ساڵی ٢٦ك لەدایك بووە، کوڕی موعاویەی کوڕی ئەبو سوفیانەو لە پاش بابی ساڵی(٦١ – ٦٤)ك حوکومڕانی دەوڵەتی ئومەویەکانی کردووە بڕوانە : (السیوطی : تاریخ الخلفا، لا٢٢٤) .
٨. وەرگیراوە لە فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١٢٧.
٩. یاقوت الحموی: سەرچاوەی پێشوو،ج٣، لا٣٧٥.
١.. ابن القیم: الامامة والسیاسة، ط٣، مطبعة مصطفی البابی، ١٩٦٣،لا ١٣٩.
* ئالودەبوونی کوردان بەبۆچونی هەندێك لە مێژوونوسان بۆ ئەم خەلیفەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە دایکی کورد بووەو هەروەها لە سەردەمی والیەتیشیدا لە جەزیرە بەتێکەڵی کۆمەلایەتیو ئاکاری سیاسیانەی لەگەڵ کوردان ڕاهاتووە، چونکە پێش بوون بە خەلیفە لە جەزیرەو ئەرمینیادا والی بووە (ابن الکپیر : سەرچاوەی پێشوو، ج١.، لا ٤٦" محمد امین زکی: کوردو کوردستان، لا ١٢٧).

١١. فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢٨.
١٢.مەردوخی: سەرچاوەی پێشوو، لا١٢٧
١٣. فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١٢٨.
١٤. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ١٦٥.
* هەکاری شارێکی کورد نشینی سەر بەهەرێمی جەزیرەیەو سەر بەشارەکانی موسڵی ئەو سەردەمە بووە (فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا٤.).
*جۆلەمێرگ شارێکە لە باشوری هەکاریدا :(شوان عوسمان: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤ .).
١٥. سعيد الديوەچی: اليزيديه، دارالكتب، الموصل، ١٩٨٢،لا ٨٦.
١٦. الطبري: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ٢٩
١٧. زرين كوب سەرچاوەی پێشوو، لا١,٥.
١٨. منصور مخدوم: سەرچاوەی پێشوو، لا٦٨.
* حولوان شارێكی گەورەی كورد نشین بووە، دەكەوێتە هەرێمی چیاكانەوەو سنوری ئەم هەرێمە لە عێراق جیادەكاتەوە، ئەم شارە لە پاش جەلەولا فەتح كراوە: (ياقوت الحموي : سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٢٩ .).
* ماسبزان شارێكی كوردنشینی سەربەهەرێمی چیاكانەو دەكەوێتە نزیك سیروانەوە شوان عوسمان مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا٦٦).
* موترەفی كوڕی موغەیرەی شوعبە یەكێك بوو لە سەردارانی بزووتنەوەی خەواریج لە سەردەمی خەلیفە عەبدولمەلیكی كوڕی مەرواندا، ئەم سەركردەیەی خەواریج جاری واهەبووە ڕۆژئاوای هەرێمی چیاكانی لەژێر دەستدا بووە، كەناوچەیەكی كورد نشینە، موترەف یەكێك بوو لە كوڕانی موغەیرە، ئەوانەی حەجاج بۆ ئەوەی پێگەی بەرزی باوكیان بەزیندویی ڕابگرێت هەمویانی كردە بەرپرسی شارەكانی ژێر حوكمڕانی خۆی، بەتایبەتی كردنیە بەرپرسی مەدائینو هەمەزان، بەلاَم موترەف لەگەڵ زیادبوونی هەیمەنەو بزووتنەوەی خەواریج پەیوەندی لەتەك حەجاج تێك دەچێتو پەیوەندی دەكات بەبزووتنەوەی خەواریجەوە، لەدوایشدا دەركەوت كە پەیوەندی لەتەك شەبیبی خەواریجدا هەبووە : (ابن الاثير : سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٢٦ .)
١٩. ابن الاثير سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٦٣.
* هەمەدان شارێكی زۆر كۆنەو دەكەوێتە ڕۆژهەلاَتی هەرێمی چیاكانەوە: (الاصطخري سەرچاوەی پێشوو، لا١١.).
٢٠. ابن الاثير : سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٦٣
٢١. منصور مخدوم ك سەرچاوەی پێشوو، لا ٦٨.

*خەریتی کوڕی ڕاشید پێناسێکی ئاینیو فیکری دیاریکراوی نەبوو، زۆرجار هاریکاری خەلافەتی دەکردوو دواجاریش لێی یاخی دەبوو، لە کۆتایشدا وەکو سەردارێکی خەواریج دەرکەوت (نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢.)، هەروەها مەسعودی دەڵێ ڕاشید لەتەك ٣٠٠لەشوێنکەوتوانی دەبنە مەسیحی: (المسعودی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤,٨)

٢٢. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ٦٥

* زیاد بن ابیە ناوی بابی نەناسراوە بۆیە بە کوڕی بابی ناسرابوو، دایکی ناوی سومەیە بوو، هەروەها بە زیادی کوڕی ئەبو سوفیان ناوی هاتووە، لەساڵی ٤٥ك بووەتە والی بەسرە، لەساڵی ٥٣ك کۆچی دوایی کردووە: (ابن الکثیر سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا ٣١٥).

٢٣. ابن الکثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا ٣١٥.

* رامهرمز شارێکە لە شارەکانی هەرێمی ئەهواز و کوردی تیا دەژی (شوان عوسمان موستەفا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٢).

٢٤. نایف معروف : سەرچاوەی پێشوو، لا ١,١.

* خەراج بریتیە لەو سیستەمە ئابوریەی کە دەوڵەتی خەلافەت بەسەر زەویە کشتوکاڵیەکاندا جێبەجێی دەکرد (طارق حەسەن هەمەوەندی: پوختەی فیقهی شەریعەت بەبەڵگەی قورئانو سوننەت، لا ٣٤١).

٢٥. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ١,١.

٢٦. ابن الکثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٣١٦,٧

٢٧. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا ١,١.

٢٨. منصور مخدوم: سەرچاوەی پێشوو، لا٦٨.

* سەبارەت بەبڵاوبوونەوەی ئاڕاستەکانی خەواریج لە دووای جەنگی نەهرەوان، بڕوانە نەخشەی پاشکۆی ژمارە ١.

٢٩. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ١٨٧.

٣٠. فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا ١,٨.

٣١. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ١٨٧.

٣٢. لطیفة البکاوی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٣.

٣٣. البلاذری : انساب الاشراف، ج٢، لا ٤٨٢.

٣٤. هەمان سەرچاوە، ج٢، لا ٤٨٢.

٣٥. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا١٨٧.

٣٦. لگیفە البکاوی: هەمان سەرچاوە، لا ٥٣.

٣٧. هەمان سەرچاوە، لا ٥٢.

٣٨. لطيفة البكاوى سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٣.

٣٩. البلاذری: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٤٨٢.

* بندنجين (مەندەلی) شارێکی کۆنی ناسراوە لە نزیك نەهرەواندایە: (یاقوت الحموی : سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٤٩٩).

٤٠. ابن الاپیر : سەرچاوەی پێشوو، لا ج٤، لا ١٨٧.

٤١. ابن جیاط : تاریخ خلیفە، ج٢، لا ١٨١.

٤٢. لگیفە البکاوی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٤.

٤٣. ابن الاپیر : سەرچاوەی پێشوو، ج ٣، لا ١٨٧.

* سەبارەت بەم بزووتنەوەیە سەرچاوەکان هیچ زانیاریەکیان نەداوە.

٤٤. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٣.

٤٥. هەمان سەرچاوە، لا ٦٢.

ـ دارا شارێکە دەکەوێتە نێوان ماردینو جەزیرەوە: (یاقوت الحموی : ج٢، لا ٤١٨).

٤٦. الدینوری : الاخبار الطوال، لا ١٥٤.

* فروەی کوڕی نەوفەل لە دیارترین سەرکردەکانی خەواریجە لە دوای جەنگی نەهرەوان لە تەك ٥.. لە شوێنکەوتوانی لە عەبدوللا جیادەبنەوەو ڕودەکەنە مەندەلی : (الدینوری : سەرچاوەی پێشوو، لا٢١٧.)

٤٧. هەمان سەرچاوە، لا ٢١..

٤٨. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ١٩٧.

٤٩. الطبری : سەرچاوەی پێشوو، ج٥، لا ٣٢.

٥٠. هەمان سەرچاوە، ج٥، لا ٨٦.

٥١. احمد میرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٥.

* حولوان شارێکی گەورەی کۆنە دەکەوێتە سنوری هەرێمی چیاکانەوە،

٥٢. الدینوری: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢١..

٥٣. هەمان سەرچاوە،. ٢١.

٥٤. هەمان سەرچاوە، ٢١..

٥٥. محمد امین زکی: تاریخ السلیمانیە، بغداد، ١٩٥٩، لا٣١.

٥٦. ابن الاثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٤,٩.

٥٧.الیعقوبی: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، ٢١٧.

٥٨. هەمان سەرچاوە، ج٢، لا ١٩٣.

٥٩. ابن الاپیر : سەرچاوەی پێشوو، لا ج٣، ٤١..

٦٠. هەمان سەرچاوە، ج٣، لا ٤١..

٦١. الطبری : سەرچاوەی پێشوو، ج٥، لا ١٦٦.

٦٢. ئارشناك پۆلادیان: کورد لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا، لا ٤٢.

٦٣. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، لا ٢,٦.

٦٤. ئارشناك : سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٣.

٦٥. لطیفة البکاوی : سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٨.

٦٦. کامەران بابازادە: کوردو نەتەوەو ئیسلام، گۆڤاری ڕابوون، ژ٣، سلیمانی، ١٩٩٩، لا٥٣٦.

٦٧. احمد میرزا : لا ١١٦.

٦٨. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ٢٢٤.

* ماه الکوفه (الدینور) یەکێك بووە لە پایتەختە دێرینەکانی ساسانیەکان، لەم دەڤەرەدا دوو پایتەخت هەبووە، کەبریتی بوون لە کرماشانو دەینەوەر، کە هەردووکیان دەکەونە هەرێمی کوردنشینی چیاکانەوە: (شوان موستەفا عوسمان سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٨) .

* ماه البصره (نهاوند) ئەم ناوە هەموو شارەکانی نەهاوەند لە هەرێمی چیاکانو بروجرد لە لورستان دەگرێتەوە : (هەمان سەرچاوە، لا ٥٦)

٦٩ . احمد میرزا : سەرچاوەی پێشوو، لا ١١٦.

٧٠.. الخربوطلی : سەرچاوەی پێشوو، لا ١٣..

*حیان بن چیبان سلمی یەکێکە لە سەرکردە یەکەمینەکانی خەواریج کە لەماوەی فەرمانڕەوایەتی ئومەویەکاندا سەرکردایەتی سەرهەڵدانەکانی کوردووە (فاروق عمر : تاریخ الخلیج العربی فی العصور الاسلامیه، لا ١,١) .

* ڕەی ئەم شارە بەدایکی وڵاتەکان بەنێوبانگەو لە بەرزترین شارەکانی هەرێمی چیاکانە : (یاقوت الحموی : سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ١١٦) .

٧١ . نایف معروف : سەرچاوەی پێشوو، لا ١٢..

٧٢. الطبری : سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا ١٨١.

*عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان کوڕی ئەبو عاصی نەوەی ئومەیەیە، ساڵی ٢٦ك لەدایك بووە، هەر لە سەردەمی خەلافەتی باببدا کراوە بە وەلی عەهد، لەسەردەمی خەلافەتی خۆیشیدا ووڵات پشێویو نائارامی دایگرتبویەوە: (السیوگی سەرچاوەی پێشوو،٢٣٧).

٧٣. ابن الاثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٣٩٤

٧٤. سعید الدیوچی: تاریخ الموصل، المکتبه الوگنیه ببغداد، بغداد، ١٩٨٢، ج١، لا٤٦.

* سەفاریەکان گروپێکی تایبەتی خەواریجن‌و خاوەنی بیروباوەڕی جیاوازن لەوانی تر، ناوەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ زیادی کوڕی ئەسفەر، یاخو هەندێك پێیان وایە ناوەکەیان لەوەوە هاتووە کە گوایا لەبەندایەتیدا زەرد بووبوون:(البغدادی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٧.)

٧٥. ابن کثیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٨، لا ١٢.

٧٦. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٣.

٧٧. الطبری : سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا٢١٥.

٧٨.لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٤.

٧٩. سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، لا٤٦٧.

٨٠. هەمان سەرچاوە، لا ٤٨.

٨١. الطبری: : سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا٢١٦.

٨٢. هەمان سەرچاوە، ج٦، لا٢١٦.

٨٣. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٨٥.

٨٤. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ٢١٨.

٨٥. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٨٦.

٨٦. ابن الاثیر: : سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٤٢.

*المدبج: گوندێکە لەنێوان موسڵ‌و عێراقی عەرەبیدایە:(یاقوت الحموی: سەرچاوەی پێشوو، ج٧، لا٤١٥).

٨٧. سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، ج١، لا٤٧.

٨٨. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٩.

٨٩. ئارشناك بالادیان: سەرچاوەی پێشوو، لا٤٦.

* دسکرە : شارێکی زۆر دێرینەو لە ڕەشەخاکی عێراقدایە : (الاصطخری: سەرچاوەی پێشوو، لا٨٥).

٩٠. ابن الاپیر : سەرچاوەی پێشوو،ج ٩، لا ١٠.

٩١. الیعقوبی: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٢٧٤.

٩٢. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ١٣٢.

٩٣. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٤.

٩٤. ابن الاپیر : سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ٨١.

٩٥. محمد جەمیل ڕۆژ بەیانی: خانەقین لە مێژوودا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، بەرگی ١٨_ ١٩، بغداد، ١٩٨٨،لا ٣٢٤.

٩٦.الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٦، لا ٢٢٥.

٩٧. ابن الاثیر: سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٦٠– ٦١.

٩٨. نایف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٨.

٩٩. کارل بروکلمان: سەرچاوەی پێشوو، لا١٤٤.

*ڕەچەڵەکی مەسیحیەکان و بڵاوکردنەوەی ئەو ئایینە دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی یەکەم و سەدەی دووەمی زایینی، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی دیجلەو شاری هەولێر و هەرێمی جەزیرەدا: (شوان موستەفا عوسمان: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٧).

١٠٠. موصلح موستەفا جەلال : سەرچاوەی پێشوو، ل١٨١.

١٠١. لگیفه البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، ل٢١..

* بەهلول ناسرابوو بە (الکثارة)، سەرکردەیەك بوو لەهۆزی شەیبانی عەرەبی کە لە موسڵ نیشتەجێبوو بوو: (سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩).

١٠٢. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، ل٢١..

١٠٣. علی حسن خربوگلی: سەرچاوەی پێشوو، ل٢,٤.

١٠٤. سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، ج١، ٤٩.

١٠٦. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٢.

١٠٥. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٧، ل١٣. " ابن خلدون: سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ١٦٣.

١٠٦. سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

١٠٧. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٧، ل ١٣٢.

* کحیل شارێکە دەکەوێتە سەر ڕوباری دیجلە، لەنێوان هەردو زێدایەو دەکەوێتە سەرووی تکریتەوە، ئێستا شوێنەواری نەماوە.

١٠٨. سعید الدیوچی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

١٠٩. وەرگیراوە لە فائزە محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

*کفرتوثا شارێکی گەورەی جەزیرەیە دەکەوێتە نێوان داراو راس العین.

١١٠. خلیفە بن خیاگ: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، ل ٢٦٣.

١١١. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٣.

سەعدی کوڕی مەجدەل: ئەم سەرکردەیەی خەواریجیش لە هۆزی شەیبان بوو : (عدنان علی الخراجی: حرکات المعارضة للخلافه الامویة، ط١، مطبعة الاشعا، ل٥٤).

١١٢. ابن کپیر: سەرچاوەی پێشوو، ج١.، ل ٢٥.

١١٣. ابن خلدون: سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ل١٦٤.

١١١. لطیفة البکاوی: سەرچاوەی پێشوو، ل٢,٩.

١١٤. هەمان سەرچاوە، ل٢٥٩.

١١٥. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦٣.

١١٦. خلیفە بن خیاط: سەرچاوەی پێشوو،ج٢، ل ٢٩..

١١٧.محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦٤.

١١٨. هەمان سەرچاوە، ل٤٦٤.

١١٩. خليفه بن خياط: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٣٧٢.
١٢. ابن كثير: سەرچاوەی پێشوو، ج٣، لا ٢٥.
● بەستام لەخەواریجە بەیهەسیەکان بوو، سەرداری هۆزی گەورەی ڕەبیعەش بوو.
١٢١. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا٤٦٧.
١٢٢. هەمان سەرچاوە، لا٤٦٨.
١٢٣. لطيفة البكاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا٢٥٩.
١٢٤. البلاذری: سەرچاوەی پێشوو، ج٨، لا ٨.
١٢٥. خليفه بن خياگ: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٣٨١.
١٢٦. الخربوطلی: سەرچاوەی پێشوو، لا٢,٥.
١٢٧. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٧١.
* هەندێك لە سەرچاوەكان دەڵێن بەستام لەلایەن زوحاك كوژراوە، لەوانە :(خليفه بن خياط: سەرچاوەی پێشوو، لا٣٨٢).
١٢٨. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥٩.
١٢٩. زرار صديق توفيق: سەرچاوەی پێشوو، لا٩٤.
١٣٠. المسعودی : سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ١٣٥.
١٣١. محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٩٩.
١٣٢. هەمان سەرچاوە، لا٥٩.
١٣٣. لطيفة البكاوی: سەرچاوەی پێشوو، لا٢٥٨.
١٣٤. احمد شلبی: التاريخ الاسلامی والحضارة الاسلامية، ط١، مكتبة النهضة، القاهرة، ١٩٦١، لا ٢٩.
* زوحاك لەبنەماڵەی ڕەبیعەیەو ناوی تەواوی بریتییە لە زوحاكی كوڕی یەزیدی كوڕی قەیسی كوڕی عەوری كوڕی حسێنی كوڕی عەبدوڵڵایە لەنەوەی سەعلەبە (محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٧٣).
١٣٥. هەمان سەرچاوە، لا ٤٧٣.
١٣٦. عبد اللطيف عوده واخرون: مختصر تاريخ الاسلام، لا٨٧.
١٣٧. البلاذری: سەرچاوەی پێشوو، ج٨، لا ٨.
١٣٨. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا ٥٧.
١٣٩. هەمان سەرچاوە، ج٩، لا٥٧.
١٤..محمد جاسم حمادی: سەرچاوەی پێشوو، لا٤٧٤.
١٤١. عبد اللطيف عوده واخرون: سەرچاوەی پێشوو، لا٧٨.
١٤٢. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٥.

١٤٣. الطبرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا ٥٧.
١٤٤.ابن خلدون: سەرچاوەی پێشوو،ج٣، لا ١٦٥.
١٤٥. ابن الاثير: سەرچاوەی پێشوو، ج٥، لا ٣٤٩.
١٤٦. الطبرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٧،لا ٣١٧.
١٤٧. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٧٥.
١٤٨. لطيفة البكاوى: سەرچاوەی پێشوو، لا٢٦١.
١٤٩. خليفه بن خياط: سەرچاوەی پێشوو، ج٢،لا ٣٥٨.
١٥٠. هەمان سەرچاوە، ج٢، لا٤,٤٤.
١٥١. ئارشناك: هەمان سەرچاوە، ٥٢.
١٥٢. الطبرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا ٥٧.
١٥٣. البلاذرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٨، لا ٩.
١٥٤. لطيفة البكاوى: سەرچاوەی پێشوو، لا٢٦٥.
١٥٥. فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١١٧.
١٥٦. هەمان سەرچاوە، لا١١٧.
١٥٧. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا ٥...
١٥٨. لطيفة البكاوى: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٦٨.
١٥٩. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٥.
١٦٠. لطيفة البكاوى:سەرچاوەی پێشوو،لا ٢٦٨.
١٦١.احمدميرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا١٢١.
١٦٢. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا,٤٥٩
١٦٣. هەمان سەرچاوە، لا٤٦٢.
١٦٤. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا٢,٣.
١٦٥.احمد ميرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا١٢١.
١٦٦.الطبرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا٨٢.
١٦٧. ابن الاثير: سەرچاوەی پێشوو، ج٤، لا ٢٩٨.
١٦٨. فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا١١٨.
١٦٩. الازدى: تاريخ الموصل، تحقيق د. على حبيبه، دارالتحرير، القاهره، ١٩٦٧، لا ٧٢.
١٧٠. الطبرى: سەرچاوەی پێشوو، ج٩،لا ٨٣.
١٧١. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا ١١٨.
١٧٢. الازدى: سەرچاوەی پێشوو، لا٧٤.
١٧٣. ابن الاپير: سەرچاوەی پێشوو، ج١٠، لا ٢٩.
١٧٤. هەمان سەرچاوە، ج١٠، لا ٣٠.

١٧٥ الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا ٨٢.
١٧٦. خليفه بن خياگ: سەرچاوەی پێشوو، ج٢، لا ٢٩.
١٧٧. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج٩، لا٨٢.
١٧٨ فائزه محمد عزت: سەرچاوەی پێشوو، لا ١٨.
١٧٩. الازدی: سەرضاوةی پێشوو، لا٧٤- ٧٥.
١٨٠. فاروق عمر: گبیعه الدوله العباسیه، گ١، بیروت، ١٩٧٠، لا١٨٢.
١٨١. زرار صديق زرار: سەرچاوەی پێشوو، لا٩٣.
١٨٢. هەمان سەرچاوە، لا ٩٤.
١٨٣. حسام الدين على غالب النقشبندى: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٦.
١٨٤. زرار صديق توفيق: سەرچاوەی پێشوو، لا٩٤.
١٨٥. المسعودى: سەرچاوەی پێشوو،ج٢، لا ١٢٥.
١٨٦. عبدالله حماد: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٢.
١٨٧. صائب عبدالحميد: سەرچاوەی پێشوو، لا٧٣٢.
١٨٨. مصلح مستەفا جەلالی: سەرچاوەی پێشوو، لا١٣..
١٨٩. هەمان سەرچاوە، ١٣١.
١٩٠. عزيز العظمه: سەرچاوەی پێشوو، لا١٦٣.
١٩١.هەمان سەرچاوە، لا١٦٣.
١٩٢. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٩١.
١٩٣. هەمان سەرچاوە، ١٩٢,
١٩٤. عبد الحسين زرين كوب: دوقرن سكوت، لا ١,٢.
١٩٥. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٩١.
١٩٦. ئارشناك بولاديان: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٣.
١٩٧. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٩٩.
١٩٨. زرار صديق توفيق: سەرچاوەی پێشوو، لا٩٥.
١٩٩. محمد جاسم حمادى: سەرچاوەی پێشوو، لا٥٩٩.
٢٠٠. هەمان سەرچاوە، لا٥٢٩.
٢٠١. هەمان سەرچاوە، لا ٥٣٠.
٢٠٢. هەمان سەرچاوە، لا٥٣١.
٢٠٣. هەمان سەرچاوە، لا ٥٣٠.
٢٠٣. نايف معروف: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٣.
٢٠٤. عبد الحسين زرين كوب: سەرچاوەی پێشوو، لا١٨٣.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم   سەرچاوە ڕەسەنەکان

قورئانی پیرۆز.

١. ابن الاثیر: عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکرم الشیبانی(ت ٦٣٠ه/ ١٢٣٢م).

٢. الکامل فی التاریخ، دار احیا التراث العربی، ط١، تحقیق المکتبة التراث، بیروت لبنان، ١٤,٨ ه/ ١٩٨٩ م.

٣. الازدی: ابو زکریا بن محمد بن ایاس (ت٣٣٤ه/ ٩٤٥م).

٤. تاریخ الموصل، تحقیق الدکتورعلی حبیبة، دار التحریر، القاهرة، ١٩٨٧.

٥. الاسفراینی: ابو المظفر (ت ٤٧١ه/ ١,٧٨).

٦ التبصیر فی الدین، تحقیق زاهد بن الحسن الکوثری، مکتبة الخانجی، مصر ١٩٥٥.

٧. الاصطخری: ابو اسحاق محمد بن ابراهیم الفارسی (ت٣٤١/ ٩٥٢م).

٨. المسالك والممالك، تحقیق محمد جابر عبد العال الحسینی، دار الصادر بیروت، ١٩٦١م.

٩. البخاری: ابو عبداللة محمد بن اسماعیل (ت ٢٥٦ه/ ٨٧٠م)

١٠. صحیح البخاری، شرح ابن الحجر، بغداد، ١٩٨٦.

١١. البدلیسی   الامیر شرفخان (١٠٠٥ه/ ١٥٩٦).

١٢. شرفنامة، وةرطیَرانی هةذاری موکریانی، نجف، ١٩٧٣.

١٣. البغدادی: عبدالقاهر بن طاهر(ت ٤٢٩ه/ ١,٣٧م).

١٤. الفرق بین الفرق، ط٢، بیروت، ١٩٧٧.

١٥. البلاذری: ابوالعباس بن یحیی بن جابر(ت ٢٧٩ه، ٨٩٢م).

١٦. انساب الاشراف.

١٧.فتوح البلدان، مراجعة والتعليف، رضوان محمد،دارالكتب العلمية، بيروت، ١٩٧٨.
١٨.ابن تيمية: شيخ الاسلام تقى الدين احمد بن تيمية الرانى (ت ٧٢٨ه).
١٩.الوصية الكبرى، تحقيق على حسن على.
٢٠.ابن الجوزى: جمال الدين ابن الفرج عبدالرحمن البغدادى.
٢١.تبليس ابليس، مطبعة اوفيست الوسام، بغداد، ١٩٨٣.
٢٢.ابن حوقل: ابو القاسم محمد بن على النصيبى (ت٣٦٧ه/ ٩٧٨م).
٢٣.صورة الارض، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩.
٢٤.ابن خلدون: عبدالرحمن بن محمد المغريبى (٨,٨ه، ٨,١٤م).
٢٥.المقدمة، دار الكتاب المصرى، والكتاب البنانى، القاهرة، بيروت، ١٩٩٩.
٢٦. تاريخ ابن خلدون، المعروف ب _ العبر والديوان المبتدا والخبر، موسسة جمال للطباعة والنشر، بيروت لبنان، ١٩٧٨.
٢٧. ابن خياط: ابو عمر خليفة بن خياط بن ابى هوبيرقو (٢٤.ه/ ٨٥٤م).
٢٨. تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق اكرم ضيا العمرى، ط٢، دار القلم، ١٩٧٧.
٢٩. الدينورى : ابو حنيفة احمد بن داود_ ت ٢٨٢/ ٨٩٥م).
٣٠.اخبار الطوال، تحقيق عبد المنعم، ط١، دار الاحيا الكتب العربية، القاهرة، ١٩٦..
٣١.الزمخشرى: الامام جار اللة محمود بن عمر ابو القاسم(ت ٥٣٨).
٣٢.الفائق فى غريب الحديث، دار الاحيا الكتب العربية، القاهرة، بدون التاريخ.
٣٣. السيوطى: جلال الدين عبد الرحمن، (ت ٩١١ه/ ١٥,٥م).
٣٤.تاريخ الخلفا، تحقيق شيخ قاسم الشماعى، الرفاعى، ط١، دارالقلم، بيروت لبنان، ١٩٨٦.
٣٥.الشهرستانى: ابو الفتح محمد بن عبد الكريم،(٤٨٥ه/ ١١٥٣م).
٣٦. الملل والنحل، ط٧، بيروت، ١٩٩٨.
٣٧. الطبرى: ابى جعفر محمد بن جرير الطبرى (ت ٣١.ه/ ٩٢م)

٣٨. تاريخ الرسل والملوك، تحقيق ابو الفضل ابراهيم،ط٢، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٩.
٣٩.ابن العربى: القاضى ابو بكر بن العربى محمد بن عبداللة.
٤٠. العواصم من القواصم، تحقيق محمد الدين الخطيب، بيروت، ١٩٧٨.
٤١. ابن الفقيه: ابو بكراحمد بن ابراهيم الهمدانى (ت ٢٩٠هـ/ ٩,٢م).
٤٢. مختصر كتاب البلدان، مطبعة بريل، ليدن.
٤٣.ابن قتيبة: زكريا بن محمد بن محمود،(ت ٦٨٢هـ).
٤٤. الامامة والسياسة، ط٢، مطبعة مسطفى البابى، ١٩٦٣م.
٤٥.القزوينى: زكريا بن محمد بن محمود(ت ٦٨٢هـ/ ١٢٨٣م).
٤٦.اثار البلاد واخبار العباد، دار الصاد بيروت، ١٩٦٠م.
٤٧. ابن كثير: عماد الدين ابو الفدا اسماعيل(٧٧٤هـ/ ١٣٧٣م).
٤٨. البداية والنهاية فى التاريخ، ط١، دار المعرف، بيروت، ١٩٦٦.
٤٩.المسعودى: ابو الحسن على بن حسين بن على(ت٣٤٦هـ/ ٩٥٦م).
٥٠. مروج الذهب ومعادن الجوهر، مطبعة دار الاندلس بيروت.
٥١. مسلم بن الحاج القشيرى.
٥٢.الجامع الصحيح (صحيح المسلم).
٥٣.ياقوت الحموى: شهاب الدين بن عبد اللة الرومى بغدادى(ت ٦٢٦هـ/١٢٢٨م)
٥٤.معجم البلدان، دار صادربيروت، (دون تاريخ).
٥٥.اليعقوبى احمد بن ابى يعقوب (ت ٢٩٢هـ/ ٩,٤م).
٥٦. تاريخ اليعقوبى، دار صاد ر ببيروت، ١٩٦٠.
٥٧. العسلانى: احمد بن على بن محمد بن الكتانى العسلانى معروف بابن حجر.
٥٨. صحيح البخارى: شرح فتح البارى، دارالفكلر، بيروت، ٢٠٠٠.

دووهم : سەرچاوه عەرەبیه نوێیەکان.

٥٩. ابراهيم حركات.

٦٠. ٣٣. المجتمع الاسلامى والسلطة فى العصر الوسيط، دار البيضا، ١٩٩٨.

٦١. احمد امين.

٦٢. ٣٤. فجر الاسلام، بحث عن حياة العقلية فى صدر الاسلام الى اخر الدولة الاموية، بيروت، ١٩٦٩.

٦٣. احمد ميرزا.

٦٤. غربى اقليم الجبال فى صدر الاسلام، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ١٩٩٤.

٦٥. احمد شلبى.

٦٦. التاريخ الاسلامى والحضارة الاسلامية، القاهرة، ١٩٧٥.

٦٧. بروكلمان: كارل.

٦٨. تاريخ الشعوب الاسلامية، ط٢، بيروت، ١٩٧٩.

٦٩. بندلى جوزى.

٧٠. من تاريخ الحركات الاسلامية فى الاسلام، دار الروائع، بيروت لبنان، دون تاريخ.

٧١. تقى الدباغ.

٧٢. الفكر الدينى القديم، ط١، بغداد، ١٩٩٠.

٧٣. جمال رشيد احمد (الدكتور)ز

٧٤. تاريخ الكرد القديم، دار الحكمة للطباعة والنشر، اربيا، ١٩٠٠.

٧٥. حسن ابراهيم حسن.

٧٦. تاريخ الاسلام السياسى والدينى والثقافى والاجتماعى. دارالجيل، بيروت، ١٩٩٦.

٧٧. حسين الشاكرى.

٧٨. نشوء المذاهب والفرق الاسلامية، ط١، ايران، ١٤١٨ه.

٧٩. عبد الجواد ياسين.

٨٠. السلطة فى الاسلام، ١٩٨٨، بيروت.

٨١. الخالدى: صلاح عبدالفتاح.

٨٢. خەلیفەکانی ڕاشدین لەنێوان جێنشینبوون و شەهید بوون، وەرطێرانی فاتح سەنطاوی، هەولێر،٢٠٠٢.

٨٣. الخربوطلي: علي حسن.
٨٤. تاريخ العراق في ظل حكم الاموي، ط٢، مصر، ١٩٥٩.
٨٥. غروب الخلافة الاسلامية، بيروت، ١٩٧٨.
٨٦. عشرة ثورات في الاسلام، بيروت، ١٩٨٧.
٨٧. خالد عبد المنعم.
٨٨. ظهور الخوارج، موسوعة العراق الحديث، بغداد، ١٩٨١.
٨٩. الديوضي: سعيد.
٩٠. تاريخ الموصل، بغداد، ١٩٨٢.
٩١. اليزيدية، دار الكتب الموصل.
٩٢. زرار صديق توفيق.
٩٣. الكرد في العصر العباسي، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ١٩٩٤.
٩٤. زبير بيلال اسماعيل.
٩٥. الاكراد في كتب البلدانين ورحالة المسلمين، اربيل، ١٩٨٩.
٩٦. سيد قطب.
٩٧. الخطاب والايدولوجيا، ط١، دار الطليعة، بيروت، ١٩٨٧.
٩٨. السلمان : عبد الماجود احمد.
٩٩. الموصل في العهدين الراشدي والاموي، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة موصل، ١٩٨٥.
١٠٠. صبحي صالح.
١٠١. النظم الاسلامية، ط٢، لبنان، ١٩٢.
١٠٢. صائب عبد الحميد.
١٠٣. تاريخ الاسلامي الاسياسي والثقافي والسياسي مسار الاسلام بعد الرسول، ط٢، ١٩٩٨.
عبد المنعم الحسني.
١٠٤. الفرق والجماعات والمذاهب والاحزاب والحركات الاسلامية، بيروت، ١٩٨٩.
عبد المنعم المغنى.
١٠٥. موسوعة الفرق والجماعات، بيروت، ١٩٨٩.
عبدالعزيز الدوري.
١٠٦. مقدمة تاريخ صدر الاسلام، بغداد. ١٩٤٩.

١٠٧.   الجزور التاريخية للشعوبية.
عبدالطيف الطيباوى.
١٠٨.   محاضرات فى تاريخ العرب والاسلام.
عزيز العظمة.
١٠٩.   ابن خلدون، ط١، مطبعة التراث، ٢....
على الوردى.
١١٠.منطق ابن خلدون، ط١، قم، ١٩٩٧.
عمر ابو نصر.
١١١.   الخوارج فى الاسلام، بيروت، ١٩٥٦.
فائزة محمد عزت.
١١٢.   الكرد فى اقليم الجزية وشهرزور فى صدر الاسلام. رسالة غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ١٩٩١.
فاروق عمر.
١١٣.   تاريخ الخليج العربى فى عصور الاسلامية،
١١٤.   طبيعة الدولة العباسية.
عدنان على الخراجي.
١١٥.   حخركات المعارضة للخلافة الاموية، ط١، بغداد.
كوثر اسماعيل حسن.
١١٦.   الحياة الاقتصادية والاجتماعية فى اقليم اذربايجان واران خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، جامعةصلاح الدين، ٢٠٠٢.
لبيد ابراهيم احمد.
١١٧.   عصر النبوة والخلافة الراشدة، ط٢، ١٩٨٧.
لطيفة البكاوى.
١١٨.   حركة الخوارج نشاتها وتطورها الى نهاية العصر الاموى، ط١، بيروت، ٢..١.
لويس غدرية وج. قنواتى.
١١٩.   فلسفة الفكر الدينى بين الاسلام والمسيحية.
محمد امين ذكى.
١٢٠.   تاريخ السليمانية وانحائها.
محمدجاسم حمادى.

١٢١. الجزيرة الفراتية والموصل دراسة فى تاريخ السياسى والادارى، بغداد، ١٩٧٧.
محمد صادق العرجون.
١٢٢. عثمان بن عفان، ط٢، دار النهضة، ١٩٨٩.
محمد الطحان.
١٢٣. تيسير المصطلح الحديث، كويت، ١٩٨٦.
محمد عمارة.
١٢٤. الخلافة ونشاة الاحزاب الاسلامية، بغداد، ١٩٨٤.
١٢٥. محمد عبد الرحمان مرحبا.
١٢٦. من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، ط٢، بيروت، ١٩٨٣.
محمد على ابوريان.
١٢٧. تاريخ الفكر الفلسفى فى الاسلام، ط٢، بيروت، ١٩٨٩.
محمد عبداللة عودة واخرون.
١٢٨. مختصر التاريخ الاسلامى، ط١، عمان، ١٩٨٩.
محمد محمد صالح.
١٢٩. تاريخ اوروبا عصر النهضة و حتى الثورة فرنسية، بغداد، ١٩٨١.
محمد نصر مهنا.
١٣٠. علم السياسة، ط٢، القاهرة، ١٩٨٩.
مطاع الصفدى.
١٣١. استراتيجية التسمية، دارالبيان، بغداد، ١٩٨٦.
نايف معروف.
١٣٢. الخوارج فى عهد الاموى نشاتهم وتاريخهم عقائدهم ادبهم، ط٤، بيروت، ١٩٩٤.
النقشبندى: حسام الدين على غالب النقشبندى.
١٣٣. الكرد فى الدينور وشهرزور، خلال قرنين الرابع والخامس، جامعة بغداد، ١٩٨٥.
نورى جعفر.
١٣٤. الصراع بين الامويين ومبادى الاسلام.
نيكيتا ايليسيف.
١٣٥. الشرق الاسلامى فى عصر الوسيط.
١٣٦. دائرة المعارف الاسلامية، ط٢، القاهرة، ١٩٦٩. مادة شهرزور، مج ١٣،
مينورسكى.

سەرچاوە کوردی و فارسیەکان

ئارشناك پۆلادیان.

٨٨. کورد لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا، و، ئاواد عوبێد، هەولێر.

حەسەن ئەرفەع.

٨٩ کوردەکان، وەرگێرانی سەردار موحەمەد، سلیمانی، ٢....

حسن پیر نیا واقبال اشتیانی.

٩٠. تاریخ ایران از اغاز تا انقراض ساسانیان، جلد اول، چاپ دوم، تهران.

رێبین رەسولٚ ابراهیم.

٩١. سیستەمی سیاسیو هزرو فەلسەفەی سیاسی، چاپی یەکەم، سەردەم، ٢٠٠٢.

رەشاد میران.

٩٢. رەوشی ئایینیو نەتەوەی لە کوردستان.

سەرهەنگ عەبدولواحد.

٩٣. کوردو نیشتمانەکەیان.

شوان عوسمان مستەفا.

٩٤. کوردستانو پرۆسەی بە ئیسلامکردنی کورد.

عبد الحسین زرین کوب.

٩٥. دوقرن سکوت، سرگزشت حوادث واوضاع ایران، چاپ اول، تهران، ١٢٧٨.

عەتا قەرەداخی.

٩٦. کاریگەری کەلتوری ئەوان لەسەر کورد، سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

فوئاد مەجید میسری.

٩٧. بیری ئوسولی ئیسلامی، چاپی یەکەم، ٢٠٠٢.

کورت فریشلر.

٩٨. گەڕانەوە بۆ سەرەتاکانی ئیسلام، وەرگێرانی حەمەی حەمە سەعید،سلیمانی، ٢٠٠٢.

محمد ئەمین زەکی.

٩٩. کوڕدو کوردستان، چاپخانەی دار السلامی بەغداد.

مخدوم: منصور.

١٠٠. اهمیت کردو کردستان در ادوار تاریخ ایران، کتابخانه ملی ایران، چاپ تهران، ١٣٨٢ هجری قمری.
ایت الله مردوخ.
١٠١. تاریخ کرد کردستان، انتشارات غریقی، تهران، ١٣٥١
مصلح مصطفی جلالی.
١٠٢. شوراتەکان، مطبعة بغداد، ١٩٨٦.
هاشم معروف الحسنی.
١٠٣. شیعه در برابر معتزله واشاعره، چاپ سوم، شیراز، ١٢٧٩ هجری قمری.
هەمەوەندی: تارق حەسەن.
١٠٤. پوختەی فیقهی شەریعەت بەبەلگەی قورئانو سوننەت.
هاملتون جب.
١٠٥. اسلام بررسی تاریخ.
بورهان محمد ئەمین.
١٠٦. تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، هەولێر، ٢٠٠٢.

چوارەم: گۆڤارە عەرەبییەکان.

سالم الشريرە.

١،٧ من مشاهير المفسرين، مجلة الرسالة الاسلامية، عدد ٢٥٧.

عبداللة حماد.

١٠٨ التفكير والهجرة فى فكر الخوارج، مجلة النهج، العدد، ٢٧، ٢..١.

قحطان عبد الستار الحديثى.

١٠٩. حركات الخوارج فى خراسان، مجلة الاداب، العدد ٦، ١٩٧٤.

حسام الدين النقشبندى.

١١٠. ديانه الكرد القديم، گۆڤارى هەزارمێرد، سلێمانى، ٢٠٠٢.

پێنجەم: گۆڤارە کوردیەکان.

بەهمەن گاهر نەریمان.

١١١. گۆڤارى ژیار، ژمارە ١، هەولێر. ٢....

شوکر مستەفا.

١١٢. بیروباوەڕى کوردەوارى، گۆڤارى ڕامان، ژمارە ٦٥، هەولێر. ٢..١.

عبدالله خلیفە.

١١٣. ڕەگو ڕیشەى توندو تیژى لە ژیانى هاوچەرخى عەرەبیدا، گۆڤارى ڕوانگەو ڕەخنە، وەرگێڕانى نەجم عەبدوللا، ژمارە ٤– ٥، سلێمانى.

محمد جەمیل ڕۆژ بەیانى.

١١٤. خانەقین لە مێژوودا، گۆڤارى کۆڕى زانیارى عێراق، ژمارە ١٨– ١٩، بەغداد، ١٩٨٨.

کامەران بابا زادە.

١١٥. گۆڤارى ڕابوون، ژمارە ٣، سلێمانى، ١٩٩٩

ئەو ناوچانەی پاش جەنگی (سەحروان) سەوارییەکان تیایاندا بڵاو بونەوە و
پاشان دەستیان کرد بە راپەڕین لێیانەوە

سەرچاوە: البلاذری : انساب الاشراف ، ج ٢
سید مؤنس : اطلس تاریخ الاسلام
پێوانە ١ : ٢,٢٥٠,٠٠٠

پاشکۆی ژمارە (١)

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

Kurd and movement of Khawarige

Majid khalil

2010

له بلاوکراوه‌کانی خانه‌ی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی چوارچرا